

ВЕСЦІ

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ

СЕРЫЯ ГУМАНІТАРНЫХ НАВУК 2011 № 3

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ

СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК 2011 № 3

ЗАСНАВАЛЬНІК – НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ

Часопіс выдаецца са студзеня 1956 г.

Выходзіць чатыры разы ў год

ЗМЕСТ

- Каваленя А. А., Ляўковіч В. І.** Гуманітарная навука: погляд у будучыню (да 75-годдзя з дня заснавання Аддзялення гуманітарных навук і мастацтваў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі) 4

ФІЛАСОФІЯ І САЦЫЯЛОГІЯ

- Левяш І. Я.** Коммуникативная семантика геокультуральных концептов трыядной Еўропы 20
- Назарова Д. В.** Влияние СМИ на формирование общественных настроений (на примере отношения населения к ядерной энергетике) 28

ПРАВА

- Манкевіч І. П.** Тэарэтыка-прававыя аспекты забеспячэння харчовай бяспекі Рэспублікі Беларусь 36
- Ананіч С. М.** Пытанні фарміравання зместу шлюбнага дагавора 45

ЭКАНОМІКА

- Літвінюк А. І.** Стратэгічныя напрамкі і мадэлі развіцця трансгранічнага супрацоўніцтва Рэспублікі Беларусь і Еўрапейскага саюза 53
- Іванова А. М.** Арганізацыйна-аналітычныя падыходы да правядзення фарсайтных даследаванняў у рэгіёнах Беларусі 60

ГІСТОРЫЯ

Liauko O. N., Lakiza V. L., Medvedev A. M., Koshman V. I. The latest discoveries of Belorussian archaeology.....	64
Трубчык П. А. Нацыянальнае пытанне ў палітычным жыцці Беларусі ў 1907–1912 гг.	71
Жилинская И. В. Научные связи СССР и Великобритании в 1931–1939 гг.	80

МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА, ЭТНАГРАФІЯ, ФАЛЬКЛОР

Васільева А. Г. Верхняе адзенне сялян паўночнага захаду Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзя	91
--	----

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

Гниломедова О. В. Человек и природа в осмыслении белорусских писателей первых десятилетий XX в.	96
Байеш Жабар Зияра. Адаптация и стилизация форм поэзии Омара Хайяма восточнославянскими ли- тературами.....	107

МОВАЗНАЎСТВА

Чайка Н. У. Эліптычныя канструкцыі з аднароднымі выказнікамі.....	112
Грынкевіч А. І. Матывацыя найменняў анатамічных аб'ектаў і ўнутраная форма тэрміналагічных адзінак	119

ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК БЕЛАРУСИ 2011 № 3

Серия гуманитарных наук

на русском и белорусском языках

Тэхнічны рэдактар М. В. Савіцкая

Камп'ютарная вёрстка Л. І. Кудзёрка

Здадзена ў набор 20.06.2011. Падпісана ў друк 15.07.2011. Выход у свет 25.07.2011. Фармат 60×84¹/₈. Папера афсетная.

Ум. друк. арк. 14,88. Ул.-выд. арк. 16,4. Тыраж 147 экз. Заказ 180.

Кошт нумару: індывідуальная падпіска – 19380 руб.; ведамасная падпіска – 49174 руб.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом «Беларуская навука». ЛІІ № 02330/0494405 ад 27.03.2009.
Вул. Ф. Скарыны, 40, 220141, Мінск. Пасведчанне аб рэгістрацыі № 394 ад 18.05.2009.

Надрукавана ў РУП «Выдавецкі дом «Беларуская навука».

© Выдавецкі дом «Беларуская навука»

Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук, 2011

PROCEEDINGS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF BELARUS

HUMANITARIAN SERIES 2011 N 3

FOUNDER IS THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF BELARUS

The Journal has been published since January 1956

Issued four times a year

CONTENTS

- Kavalenya A. A., Lyaukovich V. I.** Humanitarian science – that is the prospection (to the 75th anniversary of foundation of the Department of Humanitarian Sciences and Arts of the National Academy of Sciences of Belarus)..... 4

PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

- Levyash I. Ya.** Communicative semantics of geocultural concepts triune Europe 20
- Nazarova D. V.** Mass media influence to the forming of public moods (on examples of population attitude to the nuclear power industry)..... 28

LAW

- Mankevich I. P.** Theoretical and legal aspects of food safety in the Republic of Belarus..... 36
- Ananich S. M.** Problems of the marriage contract matter forming..... 45

ECONOMICS

- Litviniuk A. I.** Strategic directions and development models of the transboundary cooperation of the Republic of Belarus and European Union 53
- Ivanova E. N.** Organizational and analytical approaches to foresight researches in Belarusian regions..... 60

HISTORY

- Liauko V. M., Lakiza V. L., Medvedev A. M., Koshman V. I.** The latest discoveries of Belarusian archeology .. 64
- Trubchyk P. A.** National problems in the political life of Belarus during the 1907–1912 years 71
- Zhilinskaya I. V.** Scientific relations between USSR and UK during the 1931–1939 years 80

ARTS, ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE

- Vasil'eva A. G.** Folk outwears of the North-Western regions of Belarus during the XIX – the first half of the XX centuries 91

LITERATURE STUDIES

- Gnilomedova O. V.** Person and nature in the Belarusian writers comprehension in first decades of the XX century 96
- Bayesh Zhabar Ziyara.** Adaptation and stylization of Omar Khayyam poetical forms in the east Slovenian literatures 107

LINGUISTICS

- Chaika N. U.** Elliptical constructions with the similar characteristics 112
- Grynkevich A. I.** Motivation of names of the anatomic objects and the intrinsic form of the terminological units 119

УДК [1/3+8/9]:001.32(476)(091)

А. А. КАВАЛЕНЯ, В. І. ЛЯЎКОВІЧ

**ГУМАНІТАРНАЯ НАВУКА: ПОГЛЯД У БУДУЧЫНІЮ
(ДА 75-ГОДДЗЯ 3 ДНЯ ЗАСНАВАННЯ АДДЗЯЛЕННЯ ГУМАНІТАРНЫХ НАВУК
І МАСТАЦТВАЎ НАЦЫЯНАЛЬнай АКАДЭМІі НАВУК БЕЛАРУСІ)**

Самастойнае дзяржаўнае будаўніцтва аб'ектыўна патрабуе яднання грамадства вакол элітарнай, найбольш актыўнай адукавана-інтэлектуальнай яго часткі. Вырашэнне гэтай складанай задачы адбываецца шляхам заснавання спецыяльных навукова-даследчых устаноў, якія забяспечваюць навуковае абгрунтаванне сістэм і мадэлей сацыяльна-эканамічнага развіцця дзяржаў, раскрываюць ідэалагічныя асновы паходжання тытульных нацый шляхам даследавання гісторыка-культурнай спадчыны як фундаментальнай духоўнай асновы іх жыццядзейнасці.

У многіх краінах Еўропы такія ўстановамі становіліся нацыянальныя акадэміі навук, першыя крокі іх дзейнасці былі накіраваны на асэнсаванне сутнасці грамадскай арганізацыі дзяржаўнага будаўніцтва, назапашванне гуманітарных ведаў і забеспячэнне грамадства багаццем духоўных ведаў, у тым ліку літаратурнымі крыніцамі, падручнікамі, слоўнікамі і даведнікамі. Не стала выключэннем у гэтых адносінах і Беларусь.

Найбольш актыўна сацыяльна-гуманітарная навука ў БССР пачала развівацца пасля заснавання ў 1922 годзе Інстытута беларускай культуры (Інбелкульту) – навуковай установы акадэмічнага тыпу, дзейнасць якой была скіравана на вывучэнне гістарычнага шляху развіцця беларускага народа, яго традыцый, культуры і мовы. У 1924 годзе ў Інбелкультэ дзейнічалі гісторыка-археалагічная секцыя, а таксама беларускай мовы і літаратуры (з камісіяй па рэфарме правапісу); беларускага мастацтва (з падсекцыямі: музейнай, тэатральнай і выяўленчага мастацтва); вывучэння рэвалюцыйнага руху (з камісіяй па стварэнні біяграфічнага слоўніка рэвалюцыянераў); этнаграфічная; прававая (з тэрміналагічнай камісіяй). Іх навуковыя даследаванні станюча паўплывалі на стан развіцця гуманітарнай навукі ў цэлым.

Далейшае развіццё нацыянальнай гісторыі і культуры актыўна разгарнулася пасля рэарганізацыі Інбелкульту ў 1929 годзе ў Беларускаю акадэмію навук. Як і ў перыяд дзейнасці Інстытута беларускай культуры, значная ўвага надавалася развіццю сацыяльна-гуманітарных навук. Нездарма на пачатку дзейнасці Беларускай акадэміі навук пераважную большасць яе членаў складалі вучоныя-гуманітарыі. Нават першымі яе прэзідэнтамі былі акадэмікі-гуманітарыі, буйныя дзяржаўныя дзеячы – У. М. Ігнатоўскі, П. В. Горын (Каляда), І. З. Сурта. Перавага гуманітарным даследаванням аддавалася асабліва ў першыя гады дзейнасці акадэміі, прычым першыя два гады захоўвалася структура Інстытута беларускай культуры. У гэты перыяд у складзе акадэміі былі інстытуты гісторыі і мовазнаўства, а таксама секцыі, кафедры, камісіі і іншыя навуковыя падраздзяленні.

Гэта быў важны і знакавы этап далейшага ўмацавання айчынной сацыяльна-гуманітарнай навукі, пашырэння навуковых ведаў у беларускім грамадстве. Разуменячы сацыяльную і грамадскую іх значнасць, Прэзідыум Акадэміі навук БССР ужо 31 мая 1936 года прыняў рашэнне аб стварэнні адным з першых Аддзялення грамадскіх навук. У склад Аддзялення ўваходзілі Інстытут філасофіі і права, Інстытут эканомікі, Інстытут гісторыі, Інстытут літаратуры і мовы, Педкабінет і Фальклорная камісія.

У Аддзяленні на той час працавалі 35 вядомых вучоных і грамадскіх дзеячаў, у тым ліку акадэмікі Максім Горкі, П. О. Горын, Т. Ф. Домбаль, Д. Ф. Жылуновіч, І. І. Замоцін, В. П. Затонскі, І. Д. Луцэвіч, В. П. Лубяка, С. Ю. Матулайціс, Н. М. Нікольскі, І. Я. Пятровіч, П. Я. Панкевіч, а таксама прадстаўнікі іншых устаноў. Дзеля арганізацыі і каардынацыі навуковых даследаванняў з ліку найбольш аўтарытэтных навукоўцаў быў створаны Савет Аддзялення ў складзе С. Я. Вальфсона,

К. М. Міцкевіча, В. К. Шчарбакова, П. Я. Панкевіча, Я. Г. Ракава, А. А. Красноўскага. Акадэмікам-сакратаром Аддзялення быў прызначаны дырэктар Інстытута філасофіі, акадэмік С. Я. Вальфсон*.

У гэты няпросты час кіраўніцтва Аддзялення вырашала шэраг складаных задач, якія былі накіраваны на стымуляцыю і ўдасканаленне развіцця грамадазнаўчай навукі. Прыходзілася працягваць працу па пошуку і ўдакладненню арганізацыйнай структуры навуковых устаноў Аддзялення, каардынаваць выкананне актуальных даследчыцкіх праектаў. Адным з найбольш значных агульных мерапрыемстваў гэтага часу з'явілася першая сесія Аддзялення грамадскіх навук, якая была склікана ў чэрвені 1936 года. На навуковым форуме былі абмеркаваны праблемы сям'і ў філасофскай навуцы, літаратуры, фальклору, што разгортваліся ў розных сацыяльна-палітычных умовах жыцця.

Вядома, гістарычны час і развіццё сацыяльна-палітычных працэсаў, што адбываліся ў 30-я гады XX стагоддзя ў СССР, аказвалі вызначальны ўплыў на асноўныя напрамкі дзейнасці навуковых устаноў Аддзялення. Напрыклад, вучоныя Інстытута філасофіі і права вывучалі дзве праблемы: «Распрацоўка тэарэтычных пытанняў на падставе Сталінскай Канстытуцыі» і «Ідэалогія польскага фашызму». Навукоўцы Інстытута эканомікі працавалі над стварэннем Вялікага атласа БССР і вывучалі гісторыю развіцця беларускай прамысловасці за 20-гадовы перыяд савецкай улады, а таксама даследавалі шляхі развіцця ўнутранага гандлю і пытанні працоўных рэсурсаў калгасаў БССР. У гэты час калектыв Інстытута гісторыі працаваў над цэлым комплексам важных заданняў. Ствараўся падручнік па гісторыі Беларусі для сярэдніх школ, шмат увагі ўдзялялася вывучэнню становішча беларусаў у Заходняй Беларусі, даследавалася каланіяльная палітыка царызму ў Беларусі, сутнасць ідэалогіі літоўскага фашызму, гісторыя Беларусі ў час вайны 1812 года. Былі разгорнуты археалагічныя даследаванні ў басейне ракі Дняпро і іншых месцах. Актыўную працу праводзілі вучоныя Інстытута літаратуры і мовы. Ажыццяўлялася плённая праца па падрыхтоўцы нарысаў па гісторыі беларускай літаратуры, ствараліся беларуска-рускі, руска-беларускі і яўрэйска-рускі слоўнікі. Шмат увагі ўдзялялася падрыхтоўцы акадэмічнага выдання твораў народных паэтаў Беларусі Якуба Коласа і Янкі Купалы, разгортвалася работа па перакладу на беларускую мову твораў А. С. Пушкіна.

Невялікі экскурс у гісторыю станаўлення айчыннага грамадазнаўства сведчыць, што 20–30-я гады XX стагоддзя сталі часам вялікай працы нацыянальнага адраджэння. Грамадскія навукі лічыліся важнейшай часткай нацыянальнай культуры. Выдаваліся першыя навуковыя працы па актуальных праблемах гісторыі, грамадскай думкі, эканомікі, літаратуры і мастацтва. На роднай мове рыхтаваліся падручнікі, складаліся граматыкі, слоўнікі, стваралася навуковая тэрміналогія. Але гэта праца засталася не завершанай у сувязі з разгорнутай хваляй рэпрэсій, якая была накіравана ў першую чаргу супраць удзельнікаў беларускага нацыянальнага руху. Сярод 826 чалавек актыўных дзеячаў нацыянальнага руху ў 1917–1924 гадах былі рэпрэсіраваны ўсе, хто застаўся на тэрыторыі СССР**. У Беларускай акадэміі навук было рэпрэсіравана звыш 140 чалавек, у тым ліку 26 акадэмікаў і 6 членаў-карэспандэнтаў, больш за палову членаў страціў Саюз пісьменнікаў Беларусі, чым быў учынены непапраўны ўрон гуманітарнай навуцы. Фізічна былі знішчаны акадэмікі-грамадазнаўцы Павел Горын, Томаш Домбаль, Зміцер Жылуновіч, Вацлаў Ластоўскі, Сцяпан Некрашэвіч, Іван Сурта, Браніслаў Тарашкевіч, Васіль Шчарбакоў, Мацвей Яворскі; члены-карэспандэнты Якаў Бранштэйн, Ісаак Харык. Пакончыў жыццё самагаўбствам акадэмік Усевалад Ігнатоўскі***.

У перадваенны час планы і структура Аддзялення грамадскіх навук пастаянна змяняліся ў залежнасці ад унутрыпалітычнай сітуацыі. Так, у маі 1941 года ў складзе Аддзялення засталіся Інстытут гісторыі (з гістарычным архівам), Інстытут эканомікі, Інстытут літаратуры і мовы

Вальфсон Сямён
Якаўлевіч
Акадэмік-сакратар
1936–1941 гг.

* Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі. – Фонд 1. – Оп. 1. – Д. 50. – Л. 70.

** Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т. 6. – Кн. 1. – Мінск, 2001. – С. 175.

*** Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. Персональны состав. 1928 – 2008. – Мінск, 2008; Возвращенные имена: Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий. – Мінск, 1992.

(з яўрэйскай секцыяй), Навукова-даследчая група атэізму. У складзе Аддзялення аб'ядноўвалася 9 акадэмікаў, 2 члены-карэспандэнты, 10 кіраўнікоў устаноў. Да чэрвеня 1941 года Аддзяленне ўзначальваў С. Я. Вальфсон, яго намеснікам быў філосаф Г. І. Якуб, вучоным сакратаром – літаратуразнаўца І. В. Гутараў.

Цяжкія выпрабаванні на долю вучоных, як і ўсяго беларускага народа, выпалі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Многія былі прызваны ў дзеючую армію, частка змагалася ў радах партызан і падпольшчыкаў, некаторым удалося эвакуіравацца ў савецкі тыл, дзе яны працягвалі сваю працу. Апынуўшыся ў Маскве, Іжэўску, Ташкенце, Свярдлоўску і Казані, працягвалі працаваць групы гісторыі, літаратуры, мовы і эканомікі. Ужо ў 1942 годзе на лістападаўскай сесіі Акадэміі навук у Маскве быў зацверджаны тэматычны план іх працы. У адпаведнасці з ім працягвалася вывучэнне пытанняў гісторыі і культуры Беларусі, гісторыі Прусіі, асобных пытанняў Вялікай Айчыннай вайны.

Дзейнасць Аддзялення грамадскіх навук як структурнай акадэмічнай адзінкі была адноўлена толькі ў канцы 1943 года. Ужо ў 1944 годзе ў яго складзе дзейнічалі інстытуты гісторыі, эканомікі, літаратуры, мовы і мастацтва, літаратурны Музей Янкі Купалы. Акадэмікам-сакратаром Аддзялення быў прызначаны гісторык У. І. Перцаў. Часткова інстытуты працягвалі распачатую перад вайной дзейнасць: у галіне літаратуры, мовы і мастацтва на 1945 год планавалася заканчэнне распрацоўкі руска-беларускага слоўніка і кароткай гісторыі беларускай літаратуры. У той жа час перад Інстытутам гісторыі была пастаўлена задача вывучэння жыцця і дзейнасці выдатных беларускіх дзеячаў, перад Інстытутам эканомікі – вызначэння шляхоў хуткага аднаўлення беларускай эканомікі.

Пераадольваючы цяжкасці ваеннай разрухі, наладжвалася праца навуковых устаноў ў пасляваенны перыяд. У склад Аддзялення грамадскіх навук былі ўключаны новыя навуковыя ўстановы, разнастайнай станавілася тэматыка даследаванняў. У 1947 годзе быў адноўлены Інстытут філасофіі і права. У 1951 годзе пастанова Прэзідыума абвясціла аб стварэнні Інстытута мовазнаўства і Інстытута літаратуры і мастацтва.

Праблемы, над якімі працавалі навуковыя ўстановы Аддзялення ў 1948–1950 гадах, пашырыліся. Распрацоўвалася гісторыя і культура Беларусі XVI–XVIII стагоддзяў, гісторыя рабочага руху ў Беларусі, барацьба беларускага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Вялікая ўвага ўдзялялася вывучэнню гісторыі старажытнага перыяду, разгарнуліся археалагічныя даследаванні жалезнага і бронзавага вякоў. На новым узроўні было арганізавана вывучэнне беларускага народнага мастацтва, фальклору і рамёстваў. Больш увагі навукоўцы надавалі даследаванням гісторыі грамадскай і філасофскай думкі Беларусі, праблемам права і ідэалогіі, марксісцка-ленінскай эканомікі, беларускай лексікаграфіі і многім іншым пытанням. Акадэмічныя эканамісты абгрунтоўвалі «Генеральную схему асушэння і засваення балот і забалочаных зямель Палескай нізіны». Іх намаганнямі былі падрыхтаваны і выдадзены «Нарысы эканамічнай геаграфіі БССР», зборнікі і манаграфіі па пытаннях развіцця калгасаў і асобных галін беларускай прамысловасці.

Выдатным дасягненнем акадэмічных гісторыкаў стала падрыхтоўка і выданне першага тома «Гісторыі БССР», у якім сістэмна, з улікам дасягненняў тагачаснай гістарычнай думкі асэнсавалася гісторыя Беларусі са старажытных часоў да лютаўскай рэвалюцыі 1917 года. Навукоўцы Інстытута літаратуры сканцэнтравалі ўвагу на даследаваннях творчасці выдатных беларускіх пісьменнікаў – Якуба Коласа, Петруся Броўкі, Пятра Глебкі, Францішка Багушэвіча. Вучоныя Інстытута мовазнаўства здзейснілі падрыхтоўку і выданне «Руска-беларускага слоўніка», які ўключаў 85 тысяч слоў*.

Працу Аддзялення грамадскіх навук у 1950-х гадах узначальваў У. Н. Перцаў. У склад Бюро Аддзялення ў 1957 годзе ўваходзілі намеснік акадэміка-сакратара акадэмік П. Ф. Глебкі, вучоны сакратар Д. І. Серко, акадэмік М. Ц. Лынькоў, член-карэспандэнт В. В. Барысенка, кандыдат гістарычных навук І. С. Краўчанка, кандыдат эканамічных навук Г. Ц. Кавалеўскі, кандыдат філасофскіх навук К. П. Буслаў. У гэты час у Аддзяленні плённа працавалі 10 акадэмікаў і 7 членаў-карэспандэнтаў**.

* Цэнтральны навучны архів НАН Беларусі. – Фонд 1. – Оп. 1. – Д. 736. – С. 9.

** Цэнтральны навучны архів НАН Беларусі. Справочник на 1957 год. – С. 78–79.

У 1959–1965 гадах Інстытут філасофіі існаваў асобна ад прававых навук, якія ў 1958–1963 гадах вивучаліся ў межах Аддзела прававых навук пры Аддзяленні грамадскіх навук, а ў 1963–1965 гадах гэты аддзел існаваў пры Беларускам дзяржаўным універсітэце. У 1957 годзе была ўстаноўлена структура ўстаноў культуралагічнага профілю. Пастановай Савета Міністраў БССР № 340 ад 11 чэрвеня 1957 года былі створаны асобныя Інстытут літаратуры (з ліпеня таго ж года – імя Янкі Купалы) і Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Інстытуту мовазнаўства з 1956 года прысвоена імя Якуба Коласа. Адпаведна ў 1957 годзе ў складзе Аддзялення з’явіўся Музей Якуба Коласа*.

У 1960 годзе акадэмікам-сакратаром Аддзялення грамадскіх навук быў выбраны акадэмік Ц. С. Гарбуноў, у склад Бюро Аддзялення ўвайшлі намеснік акадэміка-сакратара П. Ф. Глебка, вучоны сакратар Д. І. Серко, член-карэспандэнт В. В. Барысевіч, член-карэспандэнт І. С. Краўчанка, член-карэспандэнт С. П. Маргунскі, кандыдат філасофскіх навук К. П. Буслаў, кандыдат эканамічных навук Ц. Г. Кавалеўскі, кандыдат філалагічных навук М. Р. Суднік. У Аддзяленні налічвалася 8 акадэмікаў, 9 членаў-карэспандэнтаў**.

Тэматыка даследаванняў супрацоўнікаў Інстытута філасофіі ў гэты час значна пашырылася і была накіравана на вивучэнне працэсаў развіцця сацыялістычнага грамадства і становішча нацыянальных культур. Калектыў Інстытута гісторыі пад кіраўніцтвам акадэміка-сакратара Ц. С. Гарбунова прыступіў да напісання шматтомнай «Гісторыі Беларусі». Навукоўцы Інстытута эканомікі распрацоўвалі праблемы, звязаныя з павышэннем вытворчасці працы і эканамічнай эфектыўнасці беларускай прамысловасці. Асноўная ўвага вучоных Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы была засяроджана на падрыхтоўцы двухтомнай «Гісторыі беларускай савецкай літаратуры», выданняў твораў класікаў беларускай літаратуры і старажытных тэкстаў. Інстытут мовазнаўства здолеў ажыццявіць грунтоўную працу па забеспячэнню філалагічных факультэтаў ВНУ рэспублікі вучэбнымі дапаможнікамі. Перспектыўным кірункам развіцця Інстытута ў пачатку 1960-х гадоў сталі даследаванні славістычнага профілю. Аддзелам прававых навук у пачатку 1960-х гадоў праводзілася распрацоўка праектаў Грамадзянскага і Грамадзянска-працэсуальнага кодэксаў БССР***.

Час патрабаваў уносіць карэктывы ў арганізацыйнае жыццё. Так, у 1963 годзе са складу Аддзялення былі выведзены Аддзел прававых навук (у веданне Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта), музеі Янкі Купалы і Якуба Коласа былі перададзены ў сістэму Міністэрства культуры БССР.

Абавязкі акадэміка-сакратара Аддзялення грамадскіх навук у 1967 годзе стаў выконваць вядомы беларускі паэт Пятро Глебка. У Бюро Аддзялення былі абраны акадэмікі П. У. Броўка, М. Ц. Лынькоў, В. А. Сярбента, члены-карэспандэнты В. В. Барысенка, Н. В. Каменская, І. С. Краўчанка, С. П. Маргунскі, Ф. С. Марцінкевіч, доктар філасофскіх навук К. П. Буслаў, кандыдат філалагічных навук М. Р. Суднік. Вучоным сакратаром быў прызначаны Д. І. Серко. Персанальны склад Аддзялення налічваў 7 акадэмікаў, 8 членаў-карэспандэнтаў****.

Пад кіраўніцтвам Пятра Глебкі ўстановы Аддзялення ажыццяўлялі даследаванні ў адпаведнасці з рашэннямі, прынятымі з нагоды 50-годдзя БССР. Інстытут філасофіі праводзіў працу па вивучэнню інтэлігенцыі як асобнага слоя сацыялістычнага грамадства. Працягваліся даследаванні па праблемах дыялектычнага матэрыялізму і філасофскіх пытанняў навуковага пазнання. Была падрыхтавана першая ў рэспубліцы манаграфія па гісторыі грамадства і права

Перцаў Уладзімір
Мікалаевіч
Акадэмік-сакратар
1943–1960 гг.

Гарбуноў Цімафей
Сазонавіч
Акадэмік-сакратар
1960–1967 гг.

* Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі. – Фонд 1. – Оп. 1. – Д. 793. – С. 5.

** Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі. Справочник на 1960 год. – С. 88–89.

*** Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі. – Фонд 1. – Оп. 1. – Д. 1115. – С. 88.

**** Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі. Справочник на 1967 год. – С. 121–122.

Глебка Пётр Фёдаравіч
Акадэмік-сакратар
1967–1969 гг.

Буслаў Казімір Паўлавіч
Акадэмік-сакратар
1970–1976 гг.

БССР. У Інстытуце эканомікі вывучаўся шэраг праблем, у тым ліку востра-актуальныя пытанні вызначэння эканамічнай эфектыўнасці, навуковых асноў кіравання ў народнай гаспадарцы. Устаноў культурылагічнага профілю даследавалі ўзаемасувязі і ўзаемадзеянні літаратур, гістарычную лексікалогію беларускай мовы, беларуска-ўкраінскія тэатральныя сувязі. Значную ролю ў дзейнасці Інстытута гісторыі адыгрывалі палявыя археалагічныя даследаванні, штогод праводзілася каля 10 экспедыцый. Навукова-даследчыцкія экспедыцыі праводзіліся і вучонымі Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору.

У 1970–1976 гадах Аддзяленне грамадскіх навук узначальваў акадэмік-сакратар К. П. Буслаў. У склад Бюро Аддзялення ўваходзілі акадэмікі В. В. Барысенка, П. У. Броўка, І. С. Краўчанка, М. Ц. Лынькоў, В. А. Сярбента, члены-карэспандэнты І. М. Ігнаценка, Н. В. Каменская, С. П. Маргунскі, М. Р. Суднік, доктар гістарычных навук В. К. Бандарчык. Абавязкі вучонага сакратара выконваў У. У. Агіевіч. У складзе Аддзялення налічвалася 8 акадэмікаў, 12 членаў-карэспандэнтаў.

Важна адзначыць, што Аддзяленне ў гэты перыяд ажыццяўляла кіраўніцтва не толькі буйнымі акадэмічнымі ўстановамі, але і шэрагам дробных арганізацый, якія выконвалі, тым не менш, значныя навуковыя задачы. У сувязі з гэтым трэба ўзгадаць навуковыя саветы па філасофскіх праблемах, праблемах гісторыі Беларусі, пытаннях беларускага мовазнаўства, мастацтвазнаўства, эканамічнай эфектыўнасці і іншых*.

У 1970 годзе была завершана чарговая пяцігодка, падчас якой арганізацыі Аддзялення грамадскіх навук выканалі больш за 30 тэм. Прэзідыум АН БССР адзначаў, што ўстановы Аддзялення праводзілі даследаванні з выкарыстаннем сучасных дасягненняў навукі, актыўна ўжывалі матэматычныя метады даследавання.

Безумоўна, партыйны дыктат, марксісцка-ленінская метадалогія ў значнай ступені вызначалі не толькі тэматыку даследаванняў грамадазнаўцаў, але і абмяжоўвалі іх творчыя магчымасці і задумы. Бюро Аддзялення шмат увагі ўдзяляла распрацоўцы каардынацыйных планаў навукова-даследчых работ па праблемах камуністычнага будаўніцтва, комплексных пытаннях навуковага кіраўніцтва сацыяльнымі працэсамі, сацыяльных наступстваў навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, аспектаў комплекснага выкарыстання прыродных рэсурсаў рэспублікі. Лічылася важным шырока прапагандаваць прынцыпы марксісцка-ленінскай тэорыі, станоўчыя вынікі дзейнасці Савецкай дзяржавы, інтэрнацыянальную сутнасць палітыкі. У гэты час вучоныя падрыхтавалі і выдалі кнігу «Белоруссия в Союзе Советских Социалистических Республик», прачыталі для насельніцтва рэспублікі больш за 1300 лекцый, прысвечаных 50-годдзю ўтварэння СССР.

У цэнтры ўвагі вучоных-эканамістаў знаходзіліся сістэмы вытворчых адносін сацыялістычнай эканомікі, гісторыкаў – гісторыя беларускага народа ў цэлым і рабочага класа ў прыватнасці, мастацтвазнаўцаў і этнографаў – помнікі гісторыі і культуры Беларусі, мовазнаўцаў – падрыхтоўка «Агульнаславянскага лінгвістычнага атласу». Штогод вучоныя Аддзялення рыхтавалі больш за 50 манаграфій і зборнікаў навуковых прац, колькасць навуковых і навукова-папулярных артыкулаў у 1975 годзе дасягнула 728.

На працягу пятнаццаці гадоў – з 1977 па 1992 год – Аддзяленне грамадскіх навук узначальваў акадэмік Н. В. Бірыла. У склад Бюро Аддзялення ўваходзілі акадэмікі К. П. Буслаў, І. М. Ігнаценка, І. С. Краўчанка, Ф. С. Марцінкевіч, члены-карэспандэнты Я. М. Бабосаў, І. Я. Навуменка, С. П. Маргунскі, У. М. Сікорскі, П. Ц. Петрыкаў, М. Р. Суднік, доктар гістарычных навук С. В. Марцэлеў, намеснік акадэміка-сакратара член-карэспандэнт Д. І. Шыраканаў, вучоны сакратар У. У. Агіевіч. У 1978 годзе ў Аддзяленні плённа працавалі 11 акадэмікаў, 17 членаў-карэспандэнтаў. У пачатку 1980-х гадоў ва ўстановах Аддзялення налічвалася 640 навуковых супрацоўнікаў,

*Центральный научный архив НАН Беларуси. Справочник на 1978 год. – С. 197–201.

сярод іх – 52 дактары і 262 кандыдаты навук, праходзіла падрыхтоўку звыш за 200 аспірантаў і 150 саіскальнікаў вучонай ступені*.

У другой палове 1970 – пачатку 1980-х гадоў асаблівая ўвага надавалася пытанням арганізацыі сацыялістычнага спаборніцтва, падрыхтоўкі кадраў, пашырэння сувязяў з міністэрствамі і іншымі арганізацыямі. Дасягненні ўстаноў АДДзялення грамадскіх навук былі прызнаны на саюзным узроўні – у 1977 годзе выданні інстытутаў філасофіі і права, гісторыі, мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору, літаратуры былі ўзнагароджаны бронзавым медалём ВДНГ СССР.

Асаблівая ўвага надавалася распрацоўцы актуальных навуковых пытанняў. У Інстытуце эканомікі даследаваліся ўмовы і фактары павышэння сацыяльна-эканамічнай эфектыўнасці вытворчасці ў Беларускай ССР. Выпрацоўваліся метадычныя рэкамендацыі па паляпшэнню матэрыяльнага стымулявання эфектыўнасці працы вытворчых аб'яднанняў і іншыя пытанні. Вучоныя Інстытута філасофіі і права вывучалі пытанні павышэння ролі працоўных калектываў у развіцці вытворчасці, даследавалі стымулюючыя фактары ўздзеяння прававых форм арганізацыі вытворчасці. Даследчыкі Інстытута гісторыі вывучалі наступствы саюзнай нацыянальнай палітыкі, збліжэнне эканамічнага і культурнага ўзроўню развіцця нацый, пытанні інтэрнацыянальнага супрацоўніцтва. У Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору асэнсоўваліся праблемы развіцця сацыялістычных нацый, разглядаліся пытанні ўзаемаўплыву нацыянальных культур у свеце.

Не меншае значэнне мелі і традыцыйныя накірункі даследавання: гісторыя беларускага сялянства, старажытнабеларуская культура, гісторыя Вялікай Айчыннай вайны, працэс фарміравання дыялектыка-матэрыялістычнай філасофіі ў Беларусі, развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы. У выніку за 1976–1980 гады вучоныя АДДзялення падрыхтавалі і выдалі 293 манаграфіі і 3647 навуковых артыкулаў. З 1990 года ў структуры АДДзялення з'явіўся Інстытут сацыялогіі**.

Станаўленне незалежнай Рэспублікі Беларусь запатрабавала і развіцця новых навуковых кірункаў, пошуку новых метадалагічных падыходаў. У 1992 годзе АДДзяленне гуманітарных навук узначаліў акадэмік Г. М. Лыч, яго намеснікамі сталі члены-карэспандэнты М. П. Касцюк і А. І. Падлужны. У склад Бюро АДДзялення ўваходзілі акадэмікі М. В. Бірыла, І. М. Ігнаценка, Д. І. Шыраканаў, члены-карэспандэнты Я. М. Бабосаў, Л. Ф. Яўменаў, В. А. Каваленка, А. А. Лойка, С. В. Марцэлеў, В. І. Семянкоў. Вучоным сакратаром быў прызначаны кандыдат філасофскіх навук В. К. Банько. У 1992 годзе ў складзе АДДзялення паспяхова працавалі 8 акадэмікаў, 27 членаў-карэспандэнтаў. Ва ўстановах АДДзялення налічвалася 512 навуковых супрацоўнікаў, сярод іх – 72 дактары і 274 кандыдаты навук.

Навуковыя даследаванні пачалі ажыццяўляцца па новых прынцыпах: па рэспубліканскіх комплексных праграмах, якія ахоплівалі важнейшыя напрамкі грамадскага і навуковага жыцця. Сацыяльна-эканамічныя і палітычныя пераўтварэнні патрабавалі ўнясення карэктываў у навукова-арганізацыйную дзейнасць. У гэтай сувязі АДДзяленне грамадскіх навук Акадэміі навук БССР у 1992 годзе было ператворана ў АДДзяленне гуманітарных навук і мастацтваў НАН Беларусі. Былі разгорнуты даследаванні ў рамках пяці навуковых праграм: «Гісторыя станаўлення і развіцця беларускай народнасці і нацыі. Нацыянальныя працэсы і міжнацыянальныя адносіны на сучасным этапе», «Суверэнiтэт Рэспублікі Беларусь – эканамічны, прававы і сацыялагічны аспекты», «Культура беларускага народа: актуальныя праблемы сучаснага развіцця і гістарычны вопыт», «Беларуская мова і літаратура: гісторыя і сучаснасць», «Чалавек, культура, навука: праблемы гуманізацыі сацыяльна-палітычных і маральна-прававых адносін».

Бірыла Мікалай
Васільевіч
Акадэмік-сакратар
1977–1992 гг.

Лыч Генадзь
Міхайлавіч
Акадэмік-сакратар
1992–1997 гг.

* Цэнтральны навуковы архів НАН Беларусі. – Фонд 1. – Оп. 1. – Д. 72. – С. 91, 100.

** Цэнтральны навуковы архів НАН Беларусі. – Фонд 1. – Оп. 1. – Д. 81. – С. 68.

Падлужны Аляксандр
Іосіфавіч
Акадэмік-сакратар
1997–2002 гг.

Нікіценка Пётр
Георгіевіч
Акадэмік-сакратар
2002–2009 гг.

Ажыццяўляліся і новыя формы навуковага супрацоўніцтва. Так, у 1992 годзе Аддзяленне гуманітарных навук разам з Беларускай Праваслаўнай Эказархатам выступілі ініцыятарамі і арганізатарамі правядзення міжнароднай навукова-царкоўнай канферэнцыі, прысвечанай 1000-годдзю Полацкай епархіі і Праваслаўнай Царквы на Беларусі, у дзейнасці якой прымалі ўдзел госці з краін Еўропы, Амерыкі, Блізкага Усходу.

У 1997 годзе Аддзяленне гуманітарных навук і мастацтваў узначаліў акадэмік А. І. Падлужны, яго намеснікамі сталі члены-карэспандэнты У. В. Гніламёдаў і А. М. Данілаў, а вучоным сакратаром – кандыдат філасофскіх навук В. І. Ляўковіч. У склад Бюро Аддзялення ўваходзілі акадэмікі Я. М. Бабосаў, М. П. Касцюк, Г. М. Лыч, І. Я. Навуменка, Д. І. Шыраканаў, члены-карэспандэнты А. М. Булыка, А. С. Майхровіч, Л. Ф. Яўменаў, П. Г. Нікіценка, М. Ф. Піліпенка, С. В. Марцэлеў, В. І. Сямянкоў. У Аддзяленні налічвалася 15 акадэмікаў, 22 члены-карэспандэнты*.

У пачатку ХХІ стагоддзя праца навуковых устаноў Аддзялення ажыццяўлялася ў адпаведнасці з дзяржаўнымі праграмамі фундаментальных даследаванняў. Пачынаючы з 2001 года былі сфарміраваны і пачалося выкананне шасці праграм: «Даследаванне гісторыі Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі», «Даследаванне мастацтва, фальклору і этнакультурных традыцый Беларусі ў кантэксце славянскіх культур», «Даследаванне беларускай мовы на рубяжы тысячагоддзяў, яе гісторыі, сучаснага стану, сувязей з іншымі мовамі», «Распрацоўка гісторыі і тэорыі беларускай літаратуры ў кантэксце сусветнага літаратурнага працэсу», «Распрацоўка філасофска-светапоглядных і сацыяльна-культурных асноў развіцця беларускага грамадства», «Распрацоўка асноў фарміравання прававой дзяржавы і прынцыпаў эфектыўнага правапрымянення».

Актыўна ажыццяўлялася выдавецкая дзейнасць: у 1998 годзе было надрукавана 1636 публікацый, у тым ліку 35 манаграфій, у 1999 годзе – 1961 публікацыя, 48 манаграфій, у 2000 годзе – 1062 публікацыі, 38 манаграфій, у 2001 годзе – 1273 публікацыі, 48 манаграфій, у 2002 годзе – 1412 публікацый, 50 манаграфій, у 2003 годзе – 822 публікацыі, 56 манаграфій.

У 2002 годзе акадэмікам-сакратаром Аддзялення быў прызначаны П. Г. Нікіценка, а ў 2009 годзе – А. А. Каваленя.

За апошнія гады навукоўцы-гуманітары значна актывізавалі навуковыя даследаванні, якія закліканы садзейнічаць умацаванню беларускай дзяржаўнасці. За мінулую пяцігодку (2006–2010 гг.), нягледзячы на шэраг цяжкасцей, вучоныя змаглі апублікаваць больш за 7,5 тысячы артыкулаў і тэзісаў, падрыхтавалі і выдалі звыш 430 кніжных выданняў, у тым ліку 327 манаграфій. Вучоныя Аддзялення гуманітарных навук і мастацтваў атрымалі шэраг новых вынікаў, якія ўносяць істотны ўклад у прырост навуковых ведаў. Яны будуць садзейнічаць удасканаленню беларускай мадэлі сацыяльна арыентаванага ўстойлівага інавацыйнага развіцця краіны, забеспячэнню якасці адукацыі і кадравага навуковага патэнцыялу, захаванню гісторыка-культурнай спадчыны, умацаванню нацыянальнай бяспекі Рэспублікі Беларусь.

Навуковыя ўстановы ў 2006–2010 гадах ажыццяўлялі даследаванні ў рамках выканання дзвюх дзяржаўных комплексных праграм навуковых даследаванняў (ДКПНД) «Эканоміка і грамадства», «Гісторыя і культура» і дзяржаўнай праграмы фундаментальных даследаванняў (ДПФД) «Беларуская мова і літаратура». У працэсе выканання заданняў праграм і інавацыйных праектаў дасягнуты значныя якасныя вынікі.

Шмат тэарэтычных напрацовак зрабілі навуковыя супрацоўнікі **Інстытута філасофіі**. Распрацавана канцэпцыя фарміравання духоўна-маральных асноў нацыянальнай стратэгіі развіцця і забеспячэння гуманітарнай бяспекі Рэспублікі Беларусь, нейтралізацыі маральна-прававых фактараў дэвіянтных паводзін, процідзеяння рэлігійнаму, этнічнаму, рэлігійна-матываванаму

* Цэнтральны навуковы архів НАН Беларусі. Справочник на 1998 год. – С. 177–180.

палітычнаму радыкалізму. Праведзена даследаванне тэарэтыка-метадалагічных аспектаў праблемы духоўна-маральнай культуры ў сучасным грамадстве; выяўлены напрамкі і сродкі ўвасаблення каштоўных прынцыпаў сацыяльнай згоды, гармоніі міжэтнічных і міжканфесійных адносін.

Распрацавана канцэптуальная мадэль станаўлення нацыянальнай ідэнтычнасці Беларусі ў кантэксце шматбаковай узаемасувязі гісторыка-культурных традыцый. Сфармуляваны асновы метадалогіі даследавання дынамікі інтэлектуальнай прасторы Беларусі ў гістарычнай перспектыве ідэйна-светапогляднага ўзаемадзеяння на памежжы культур. Падрыхтаваны і выдадзены першы і другі тамы шасцітомніка «Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі», першы том трохтомніка «Гісторыя эстэтычнай думкі Беларусі».

Сфармулявана мадэль стратэгічнага планавання і ажыццяўлення сацыякультурных інавацый на аснове светапоглядных, тэарэтыка-метадалагічных, культурна-каштоўнасных, сацыяльна-псіхалагічных прынцыпаў ідэалогіі постіндустрыяльнага развіцця Беларусі і рэалізацыі нацыянальнай стратэгіі пабудовы інфармацыйнага грамадства. На яе базе створана методыка павышэння эфектыўнасці карпаратыўнай культуры з выкарыстаннем тэарэтычнага і арганізацыйнага інструментарыю менеджменту ведаў, прафесійных навыкаў, каштоўнай матывацыі, адміністрацыйнага і сацыяльна-камунікатыўнага вопыту персаналу.

Праведзены філасофскі аналіз сутнасці чалавека ХХІ стагоддзя, раскрыты феномен сацыяльнай універсальнасці і антрапалагічнай індывідуальнасці чалавека ва ўмовах сучаснай тэхнагеннай цывілізацыі.

Акадэмічныя гісторыкі сёння дасягнулі значных поспехаў у асэнсаванні складаных і супярэчлівых падзей нацыянальнай гісторыі. У **Інстытуце гісторыі** разгорнута актыўная і мэтанакіраваная праца па вывучэнню і захаванню гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі і прапагандзе дасягненняў гістарычнай навукі. Праведзены комплекс навуковых даследаванняў гісторыі малых гарадоў Беларусі. Арганізавана больш за 50 навуковых канферэнцый у малых гарадах, абласных і раённых цэнтрах нашай краіны, на якіх навукоўцы, настаўнікі, краязнаўцы і прадстаўнікі мясцовага ідэалагічнага актыву выступілі з дакладамі і паведамленнямі. Гэтыя мерапрыемствы атрымалі шырокі грамадскі рэзананс і высокую адзнаку навуковай супольнасці.

Археалагі і гісторыкі ажыццявілі навуковую апрацоўку матэрыялаў, якія былі атрыманы ў выніку комплекснага вывучэння тэрыторыі Шклоўскага замка і Друцкага археалагічнага комплексу. Гэта дазволіла вызначыць этапы і характар узвядзення замкавых абарончых умацаванняў Шклова ў XVI–XVII стагоддзях. Намаганнямі археолагаў было выяўлена ўнікальнае калектыўнае пахаванне старажытнарускага часу на тэрыторыі Друцкага археалагічнага комплексу, звязанае з ваеннымі падзеямі.

У выніку апрацоўкі звыш 20 тысяч артэфактаў, выяўленых у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС, атрыманы новыя ўнікальныя матэрыялы аб культуры насельніцтва каменнага, бронзавага і жалезнага вякоў. Лакалізаваны дзясяткі новых археалагічных помнікаў на тэрыторыі Белавежскай пушчы і на прылеглых тэрыторыях. Наступнае іх вывучэнне дазволіць раскрыць асаблівасці матэрыяльнай і духоўнай культуры першабытнага насельніцтва гэтага рэгіёна. Упершыню ў айчынай археалагічнай навуцы складзены поўны звод палеалітычных помнікаў заходніх рэгіёнаў Беларусі, вызначаны шляхі і час з'яўлення насельніцтва на гэтых тэрыторыях.

Новыя навуковыя веды атрыманы ў працэсе выканання заданняў інавацыйнага праекта «Правесці гісторыка-археалагічныя даследаванні на помніках Нясвіжа, якія ўключаны ЮНЕСКА ў спіс сусветнай культурнай і прыроднай спадчыны, класіфікацыі звод дакументальных даных для ажыццяўлення комплексных рэстаўрацыйных работ і кіравання намінацыяй». Выкананне праекта дазволіла ўпершыню вывучыць канструктыўныя асаблівасці планіроўкі профілю рова і сцен бастыёнаў Нясвіжскага замка. Праведзеныя даследаванні дазволілі распрацаваць і на практыцы рэалізаваць праект іх рэканструкцыі.

Каваленя Аляксандр
Аляксандравіч
Акадэмік-сакратар
з 2009 г.

Шмат унікальных матэрыялаў было атрымана ў выніку навуковай рэалізацыі інавацыйнага праекта «Вывучыць гісторыка-культурную спадчыну Нацыянальнага парка «Белавежская пушча» і выпрацаваць пэўныя рэкамендацыі па практычным выкарыстанні гэтай спадчыны». Упершыню ў айчыннай гістарычнай навуцы было праведзена глыбокае комплекснае навуковае даследаванне гістарыяграфіі, крыніц, археалагічнай і этнаграфічнай гісторыка-культурнай спадчыны рэгіёна Белавежскай пушчы. Маштабныя даследаванні дазволілі выявіць шэраг унікальных гістарычных, археалагічных і этнаграфічных матэрыялаў, якія склалі аснову для выпрацоўкі канкрэтных рэкамендацый па практычным выкарыстанні гісторыка-культурнай спадчыны гэтай тэрыторыі. Вынікі даследаванняў сталі асновай для распрацоўкі навуковай канцэпцыі і стварэння экспазіцыі ўнікальнага Музея Нацыянальнага парка «Белавежская пушча», які быў адкрыты восенню 2009 года. У арыгінальнай музейнай экспазіцыі ўпершыню ў нашай краіне прадстаўлены не толькі прыродныя багацці прыродаахоўнай тэрыторыі, але і яе багатая гісторыя. Характэрна, што аналагаў падобных музеяў няма нават у суседніх еўрапейскіх дзяржавах.

Да гэтага варта дадаць, што намаганнямі гісторыкаў упершыню ў нашай краіне распрацаваны ўнікальныя навуковыя канцэпцыі экспазіцый Музея гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь. Вучоныя Інстытута гісторыі распрацавалі і стварылі ўнікальную музейную археалагічную экспазіцыю, якая з'яўляецца асновай навукова-інфармацыйнага і вучэбнага цэнтра для падрыхтоўкі спецыялістаў у галіне вывучэння і аховы гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі. Намаганнямі гісторыкаў распрацаваны тэматыка-экспазіцыйныя планы для экспазіцый і выстаў музеяў у гарадах: Петрыкаў, Рагачоў, Брэст, Навагрудак і вёсцы Моталь.

Важным прырашчэннем гістарычных ведаў з'явілася пошукавая праца навукоўцаў у архівах краіны і блізкага замежжа. У выніку мэтанакіраванай навукова-даследчай працы ў архіўных фондах быў выяўлены комплекс новых матэрыялаў аб грамадска-палітычным жыцці гарадоў Беларусі XV–XVIII стагоддзяў.

Шмат новых даных атрымалі спецыялісты ваеннай гісторыі. Вывучэнне комплексу архіўных крыніц упершыню дазволіла даследаваць вопыт стварэння беларускіх воінскіх падраздзяленняў у складзе расійскай арміі ў перыяд з лютага па кастрычнік 1917 года, працэс фарміравання армейскіх часцей з жыхароў Беларусі ў складзе Чырвонай Арміі ў гады Грамадзянскай вайны і замежнай ваеннай інтэрвенцыі, а таксама ваеннага будаўніцтва на тэрыторыі Беларусі ў міжваенны перыяд. Праведзена скрупулёзная праца па пайменным устанаўленні імёнаў беларусаў і выхадцаў з Беларусі, якія прымалі ўдзел у ваенных дзеяннях у Кітаі (1923–1927) і ўзброеным канфлікце на КУЧД (1929), а таксама ў перыяд аказання інтэрнацыянальнай дапамогі Кітаю падчас адбіцця японскай агрэсіі (1937–1941). У выніку напружанай працы было выяўлена больш за 900 імёнаў, раней невядомых выхадцаў з Беларусі, якія загінулі ў савецка-фінляндскай вайне 1939–1940 гадоў. Устаноўлены імёны больш за 200 суайчыннікаў, якія прымалі ўдзел у аказанні дапамогі ДРВ падчас агрэсіі ЗША (1964–1973). Удакладнены спісы прадстаўнікоў Беларусі, якія прымалі ўдзел у пасляваенных канфліктах у Сірыі, Эфіопіі, Анголе, Алжыры, Мазамбіку, Егіпце, Паўночнай Карэі (больш за 1 тыс. чалавек).

Нараўне з вялікай навукова-вынаходніцкай дзейнасцю праводзілася велізарная праца па падрыхтоўцы і выданню матэрыялаў даследаванняў. У апошнія гады навукоўцы Інстытута гісторыі падрыхтавалі і выдалі шэраг вялікіх навуковых прац, якія выклікалі вялікую цікавасць грамадскасці: вучэбна-метадычны комплекс «Вялікая Айчынная вайна савецкага народа (у кантэксце Другой сусветнай вайны)»; калектыўная манаграфія «Беларусь: Народ. Дзяржава. Час» (Мн., 2009), якая стала пераможцам у намінацыі «Лепшае масава-палітычнае выданне» нацыянальнага конкурсу «Мастацтва кнігі – 2010» і была адзначана Гран-пры на Міжнародным конкурсе «Навуковая кніга – 2010».

Вялікую цікавасць выклікаў выхад 1-га тома «Вялікага гістарычнага атласа Беларусі», выдадзенага сумесна з Дэпартаментам па архівах і справаходству Міністэрства юстыцыі, РУП «Белкартаграфія», які адлюстроўвае перыяд ад з'яўлення чалавека на тэрыторыі Беларусі і да 1569 года. Дадзенае выданне не мае аналагаў на прасторы СНД. Станоўча ацэнены навуковай грамадскасцю калектыўная манаграфія «Белавежская пушча: вытокі запаведнасці, гісторыя і су-

часнасць» (Мн., 2009) і фотаальбом «Зямля сілы. Белавежская пушча» (Мн., 2009). Падзеі стаў выхад падрыхтаванага да 70-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР зборніка дакументаў і матэрыялаў «Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі...» у 2 кнігах (Мн., 2009) і інш.

Значнымі і арыгінальнымі з'яўляюцца даследаванні навукоўцаў **Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы**, якія праводзяць актыўную працу па навуковым забеспячэнні рэалізацыі Закона Рэспублікі Беларусь «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі». Іх намаганнямі распрацаваны асноўныя прынцыпы ўвядзення новых правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі ў граматычныя і лексікаграфічныя даведнікі, якія прызначаны для шырокага круга карыстальнікаў. Створана новая лексікаграфічная база сучаснай беларускай мовы, сфарміраваны рэестр асноўных лексічных адзінак у адпаведнасці з новымі арфаграфічнымі нормамі. Спецыялісты падрыхтавалі комплекс новых нарматыўных даведнікаў і слоўнікаў: «Беларускі арфаграфічны слоўнік», «Беларуска-рускі слоўнік», «Руска-беларускі слоўнік», «Асобна, разам, праз злучок», «Вялікая, малая літара», «Слоўнік беларускай мовы», «Слоўнік новых слоў беларускай мовы». Названыя выданні знайшлі шырокае ўжыванне ў вучэбным працэсе ў вышэйшых і сярэдніх навучальных установах, СМІ, у практычнай моўнай дзейнасці.

Праведзеныя навуковыя пошукі дазволілі падрыхтаваць і выдаць 26–30-ы выпускі, распрацаваць слоўніковыя артыкулы для 33–37-га выпускаў «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» – першага ў Беларусі лексікаграфічнага выдання слоўнікавага складу беларускай мовы канца XIV–XVIII стагоддзя. У той жа перыяд былі падрыхтаваны і выдадзены 11–13-ы тамы «Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы», у якіх даследавана гісторыя асобных лексем і ў цэлым развіццё лексікі беларускай мовы ў яе суадносінах з лексікай іншых славянскіх і неславянскіх моў.

На распрацоўку навукова-тэарэтычных асноў сістэмы нацыянальных мастацкіх каштоўнасцей, метадалогіі навуковага даследавання, якая адпавядае сучасным патрабаванням культуры і літаратуры з улікам нацыянальных мастацкіх традыцый і сусветных дасягненняў у галіне духоўнай і інтэлектуальнай творчасці, былі накіраваны асноўныя намагання вучоных-літаратуразнаўцаў. У сваіх даследаваннях яны ўдакладнілі і вызначылі грамадскі статус беларускай літаратуры і беларускага літаратуразнаўства ў сістэме гуманітарных навук і мастацтваў як навукова-эстэтычнай і арганізацыйна-творчай сістэмы сучасных грамадскіх ведаў. Былі абагульнены і сістэматызаваны навуковыя дасягненні і актуальныя праблемы сучаснай тэорыі і гісторыі літаратуры, літаратурнай крытыкі, а таксама дапаможных дысцыплін (гісторыка-функцыянальнае літаратуразнаўства, рэцэптыўная эстэтыка, герменэўтыка, праблема чытача і масавай чытацкай аўдыторыі, тэкстуальных і выдавецкіх стратэгий).

Даследаванні літаратараў дазволілі вывучыць сутнасць гісторыка-культурнай дынамікі мастацкай канцэпцыі чалавека і вызначыць месца і значэнне сучаснай беларускай літаратуры ў працэсе вырашэння актуальнай антрапалагічнай праблематыкі. Даследаваны структурныя ўзроўні сучаснага навуковага пазнання ў сферы антрапалогіі і гістарычнай эвалюцыі вобраза чалавека ў беларускай літаратурнай класіцы. У выніку карпатлівай працы была завершана навукова-тэксталагічная падрыхтоўка да выдання Збору твораў Якуба Коласа ў 20 тамах. У адпаведнасці з распараджэннем Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь «Аб увекавечанні памяці народнага пісьменніка Беларусі Шамякіна Івана Пятровіча» праведзена навукова-тэксталагічнае даследаванне твораў класіка і падрыхтаваны да выдання адзінаццаць тамоў Збору твораў І. П. Шамякіна ў 23 тамах. Падрыхтаваны да выдання тры тамы «Помнікаў даўняга пісьменства Беларусі», у якіх сабраны тэксты твораў старажытнабеларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў.

У **Інстытуце эканомікі** прапанаваны комплекс мерапрыемстваў, якія накіраваны на ўдасканаленне кіравання валютным рынкам, развіццё крэдытных адносін, удасканаленне істыцыянальнай структуры беларускай эканомікі. Сфармуляваны прапановы па паляпшэнні дзяржаўнага рэгулявання макраэканамічных працэсаў, уключаючы ўзмацненне накіраванасці нацыянальнай грашова-крэдытнай сістэмы на запатрабаванні рэальнага сектара і забеспячэнне ўстойлівасці яе функцыянавання ва ўмовах знешнеэканамічнай нестабільнасці. Сфармуляваны асноўныя кірункі ўдасканалення макраэканамічнага рэгулявання інвестыцыйнай актыўнасці. Распрацаваны асноўныя палажэнні дзяржаўнай і навацыйнай палітыкі Рэспублікі Беларусь, якія ўключаюць напрамкі фарміравання эфектыўнай мадэлі арганізацыі і функцыянавання на-

вуковай сферы. Прапанаваны эканамічныя механізмы стымулявання інавацыйнай актыўнасці ў вытворчым сектары на нацыянальным і рэгіянальным узроўнях, а таксама арганізацыйна-эканамічныя механізмы стварэння рынку навукова-тэхнічнай прадукцыі і суб'ектаў інавацыйнай інфраструктуры.

Вучоныя-эканамісты распрацавалі Комплексны прагноз навукова-тэхнічнага прагрэсу Рэспублікі Беларусь на 2011–2030 гады з больш падрабязным яго абгрунтаваннем на 2011–2015 гады, ажыццявілі аналіз навукова-тэхнічнага прагрэсу ў сусветнай эканоміцы, даследавалі інавацыйны патэнцыял Беларусі, уключаючы галіновы і рэгіянальныя аспекты. Прадстаўлены доўгатэрміновы прагноз інавацыйнага развіцця краіны ў разрэзе галін і рэгіёнаў, а таксама механізмы, якія абумоўліваюць яго паспяховую рэалізацыю.

Упершыню ў краіне была распрацавана праграма развіцця лагістычнай сістэмы, стварэння лагістычных цэнтраў, уведзены ў нарматыўную прававую базу паняцці, якія характарызуюць лагістычную дзейнасць. Прапанаваны новыя падыходы да прыцягнення інвестараў для будаўніцтва лагістычных цэнтраў. Абгрунтавана неабходнасць развіцця лагістычных паслуг як найважнейшага кірунку інавацыйнага развіцця краіны.

У **Інстытуце сацыялогіі** праведзена даследаванне дынамікі беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці і яе базавых частак у кантэксце сучасных інтэграцыйных працэсаў ва ўзаемасувязі са зменамі еўрапейскай і славянскай ідэнтыфікацый насельніцтва краіны. Выяўлены рост распаўсюджанасці грамадзянскай, тэрытарыяльнай і этнічнай ідэнтыфікацый, пры гэтым адзначаны больш хуткі рост грамадзянскай ідэнтыфікацыі беларусаў у параўнанні з іх этнічнай і тэрытарыяльнай ідэнтыфікацыямі. Даныя параўнальнага аналізу за апошнія 10 гадоў сведчаць аб фарміраванні ідэнтычнасці беларусаў па мадэлі грамадзянскай ідэнтычнасці.

Распрацавана канцэптуальная аснова стратэгіі развіцця кадравага патэнцыялу беларускай навукі ва ўмовах станаўлення інавацыйнай эканомікі і канцэпцыя фарміравання аптымальнай сістэмы ўзнаўлення навуковых кадраў у адпаведнасці з нацыянальнымі навукова-тэхнічнымі прыярытэтамі. Даследаваны асноўныя тэндэнцыі развіцця міграцыйных працэсаў у навуковай сферы Беларусі.

Вучоныя падрыхтавалі і накіравалі зацікаўленым органам дзяржаўнага кіравання шэраг інфармацыйна-аналітычных матэрыялаў: «Рынак працы Беларусі і эфектыўнасць выкарыстання працоўнага патэнцыялу», «Інавацыйная дзейнасць малых прадпрыемстваў ва ўмовах станаўлення інавацыйнай эканомікі Беларусі», «Адносіны насельніцтва Рэспублікі Беларусь да медыцынскага абслугоўвання», «Дынаміка ўзроўню і характару рэлігійнасці насельніцтва Рэспублікі Беларусь», «Якасць жыцця сучаснага беларуса», «Якасць школьнай адукацыі», «Інтэлектуальная міграцыя ў Рэспубліцы Беларусь: становішча, тэндэнцыі, прагнозы», «Становішча і тэндэнцыі змены сацыяльна-эканамічнай і палітычнай сітуацыі ў Рэспубліцы Беларусь», «Патэнцыял знешняй працоўнай міграцыі ў арганізацыях рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання: сацыялагічны аналіз», «Аналіз дынамікі міграцыі навуковых работнікаў НАН Беларусі 2001–2008 гг.», «Патэнцыял знешняй працоўнай міграцыі ў арганізацыях Дзяржкамваенпрама», «Сацыяльныя амартызатары сучасных крызісных з'яў Беларусі», «Адзнакі насельніцтвам Рэспублікі Беларусь распаўсюджанасці ў краіне карупцыйнай злачыннасці», «Сацыяльныя аспекты сусветнага фінансавага крызісу».

Захаванню і ўмацаванню ўстойлівага іміджу айчынай культуры як высокамаральнай, гуманістычнай, цвярджаючай ідэалы сацыяльнай, этнічнай і канфесійнай талерантнасці, спрыяюць працы вучоных-мастацтвазнаўцаў. У **Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы** ўпершыню ў айчынай навуцы раскрыты агульныя (нацыянальныя) рысы архітэктуры Беларусі як кампанента нацыянальнай культуры. У працах ярка паказана рэгіянальная і лакальная разнастайнасць дойлідства Беларусі, яго ўзаемасувязь з прыродна-ландшафтным і гісторыка-культурным асяроддзем.

Намаганнямі вучоных распрацавана навуковая канцэпцыя развіцця нацыянальнай і рэгіянальнай своеасаблівасці ў сучаснай беларускай архітэктуры, яе перспектывы, рэгенерацыі і адаптацыі архітэктурнай спадчыны. У працах раскрыты сучасныя тэндэнцыі развіцця сістэмы рассялення Беларусі, канцэпцыі новых генеральных планаў гарадоў, роля дзяржаўных праграм

горадабудаўнічага развіцця, адраджэння малых гарадоў, сяла, будаўніцтва аграгарадкоў. Падрыхтавана і выдадзена першае ў айчыннай навуцы і Усходняй Еўропе шматтомнае выданне па гісторыі архітэктуры Беларусі «Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце», у якім на аснове шырокіх новых звестак аналізуецца эвалюцыя горада-будаўніцтва, манументальнай, грамадзянскай і прамысловай архітэктуры, архітэктуры дарог.

Падрыхтаваны і выдадзены чарговыя тамы ўнікальнага шматтомнага энцыклапедычнага выдання «Гарады і вёскі Беларусі», прысвечаныя населеным пунктам Брэсцкай, Магілёўскай, Мінскай абласцей, у якіх на падставе архіўных і дакументальных крыніц адлюстравана гісторыя, сучаснае эканамічнае і культурнае становішча ўсіх адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак названых абласцей. Падрыхтаваны і выдадзены 9–12-ы тамы фундаментальнай працы «Беларусы». Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 8 студзеня 2009 г. № 6 аўтарскі калектыў дадзенай працы ўдастоены прэміі «За духоўнае адраджэнне» 2008 года.

Па выніках навуковых экспедыцый створана база даных па рухомах помніках Брэсцкай вобласці, абследаваны 141 культавы аб'ект (13 касцёлаў, 157 цэркваў) вобласці. Упершыню ў айчыннай навуцы праведзена комплекснае даследаванне гісторыі, сучаснага становішча і перспектывы развіцця традыцый у матэрыяльнай, сацыяльнай і духоўнай культуры этнічных супольнасцей у Беларусі. На аснове даследаванняў зроблена выснова, што найболей устойліва з другой паловы XX стагоддзя традыцыйныя сямейныя адносіны працягваюць захоўвацца, галоўным чынам, у палякаў, татараў, яўрэяў і рускіх старавераў з прычыны ўплыву рэлігійных традыцый. Устаноўлена, што дыферэнцыяцыя традыцый па этнакультурнай і канфесійнай прыкмеце іх носьбітаў звязана з асаблівасцямі архаічных рэлігійных элементаў, суадносных з народным бытавым пластом культуры.

Комплекснае даследаванне сучаснага сцэнічнага мастацтва Беларусі дазволіла распрацаваць навуковую канцэпцыю развіцця беларускага тэатральнага мастацтва, накіраваную на захаванне рэалістычных традыцый і нацыянальнай самабытнасці; сфармуляваны прыярытэтныя кірункі сучаснага сцэнічнага мастацтва па захаванню традыцыйных маральных каштоўнасцей беларускага народа.

Вялікія намаганні ў распрацоўку праблем сацыяльна-эканамічнага і духоўнага развіцця нашай краіны прыкладаюць члены Аадзялення гуманітарных навук і мастацтваў і вядомыя навукоўцы-гуманітары. Плённа і вынікова ажыццяўляюць навуковыя даследаванні і актыўна ўдзельнічаюць у навукова-педагагічнай дзейнасці акадэмік Я. М. Бабосаў, член-карэспандэнт А. М. Данілаў, дактары сацыялагічных навук І. В. Катляроў, Р. А. Смірнова, С. А. Шавель, доктар філасофскіх навук Г. М. Сакалова, кандыдат філасофскіх навук У. Л. Абушэнка, кандыдаты сацыялагічных навук А. В. Таранава, С. М. Кройтар. Іх навукова-даследчыя працы ўносяць значны ўклад у развіццё беларускай сацыялагічнай навуцы.

У галіне беларускага літаратуразнаўства натхнённа працуюць акадэмік У. В. Гніламедаў, члены-карэспандэнты С. С. Лаўшук, М. І. Мушынскі, кандыдаты філалагічных навук Т. С. Голуб, С. Л. Гаранін, У. І. Чарота, Т. І. Пякуцька-Вабішчэвіч. Пры іх актыўным удзеле рыхтуюцца да выдання буйныя навуковыя працы, Поўны збор твораў Я. Коласа, зборы твораў І. Шамякіна і І. Навуменкі. Велізарны пласт навуковых даследаванняў здзейснены апантанымі мовазнаўцамі, сярод іх члены-карэспандэнты А. М. Булыка, А. А. Лукашанец, доктар філалагічных навук В. П. Русак, кандыдаты філалагічных навук І. Л. Капылоў, В. М. Курцова, А. У. Андрэева, В. В. Герасімовіч. Іх намаганнямі выдадзены арыгінальныя фундаментальныя працы, якія складаюць гонар беларускай навукавай і выдавецкай справы. Атрыманыя імі вынікі шырока выкарыстоўваюцца пры падрыхтоўцы падручнікаў па беларускай мове для ВНУ і школ.

Значны ўклад у даследаванне гісторыі станаўлення беларускай дзяржаўнасці, вывучэнне і захаванне гісторыка-культурнай спадчыны Беларусі ўносяць акадэмік М. П. Касцюк, члены-карэспандэнты А. І. Лакотка, М. Ф. Піліпенка, доктар мастацтвазнаўства В. І. Жук, доктары гістарычных навук П. Ф. Лысенка, А. М. Літвін, В. М. Ляўко, Г. І. Каспяровіч, кандыдаты гістарычных навук В. В. Даніловіч, А. М. Мядзведзеў, М. У. Смяховіч, М. Г. Жылінскі, В. Л. Лакіза, А. Б. Доўнар, А. І. Груша, А. У. Мацук. На ніве выяўленчага мастацтва і мастацкай літаратуры шырока вядомы

творчыя дасягненні акадэміка Г. Г. Паплаўскага, ганаровых членаў НАН Беларусі В. А. Грамыкі і В. В. Зуёнка.

Шматлікія пытанні інавацыйнага сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця краіны актыўна распрацоўваюць акадэмікі Г. М. Лыч, П. Г. Нікіценка, члены-карэспандэнты У. А. Бабкоў, М. У. Мясніковіч, В. Ф. Мядзведзеў, доктар эканамічных навук А. В. Маркаў, кандыдаты эканамічных навук В. С. Булко, С. М. Дзядкоў, Г. Л. Вардэванян, В. В. Ганчароў, М. В. Маркусенка, В. Л. Шулейка.

Актыўна і вынікова ўдзельнічаюць у навукова-педагагічным працэсе, уносяць значны ўклад у развіццё філасофскіх даследаванняў у Рэспубліцы Беларусь акадэмік Д. І. Шыраканаў, члены-карэспандэнты П. А. Вадап'янаў, Л. Ф. Яўменаў, дактары філасофскіх навук Т. І. Адула, Э. М. Са-рока, кандыдаты філасофскіх навук А. А. Лазарэвіч, В. А. Паўлоўская, Н. Я. Захарава, В. А. Белакрылава, Т. А. Капітонава.

Навуковая і педагагічная дзейнасць членаў-карэспандэнтаў В. І. Семянкова, В. Г. Ціхіні, В. І. Шабайлава аказвае значны ўплыў на развіццё прававых даследаванняў у краіне, шырока выкарыстоўваецца ў заканатворчай дзейнасці.

Мы толькі фрагментарна асвятлілі дасягненні з таго велізарнага пласта навуковых даследаванняў, якія ажыццяўляюцца невялікімі сіламі акадэмічных гуманітарыяў. У нас шмат планаў і задум. У бягучай пяцігодцы навукоўцы гуманітарнага кірунку ажыццяўляюць даследаванні ў рамках адной дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў – «Гуманітарныя навукі як фактар развіцця беларускага грамадства і дзяржаўнай ідэалогіі (Гісторыя, культура, грамадства, дзяржава)» – навуковы кіраўнік А. А. Каваленя. Гэта вялікая праграма аб'ядноўвае шэсць падраздзелаў (падпраграм): «Гісторыя, духоўная і матэрыяльная культура беларускага народа (Гісторыя і культура)» – навуковыя кіраўнікі А. А. Каваленя, У. С. Кошалеў, В. В. Даніловіч; «Навуковае абгрунтаванне механізмаў росту канкурэнтаздольнасці беларускай эканомікі ва ўмовах глабалізацыі (Эканоміка)» – навуковыя кіраўнікі А. М. Тур, А. Я. Дайнека, А. В. Маркаў; «Тэарэтыка-метадалагічныя асновы і каштоўнасна-светапоглядныя фактары нацыянальнай стратэгіі сацыякультурнага развіцця, рэгіянальнай і глабальнай інтэграцыі (Сацыялогія і філасофія)» – навуковыя кіраўнікі І. В. Катляроў, А. У. Рубаноў, А. А. Лазарэвіч; «Беларуская мова і літаратура ў кантэксце цывілізацыйнага развіцця Рэспублікі Беларусь: гісторыя, сучасны стан, тэндэнцыі (Беларуская мова і літаратура)» – навуковыя кіраўнікі А. А. Лукашанец, І. С. Роўда; «Тэарэтыка-метадалагічныя асновы ўдасканалення нацыянальнай прававой сістэмы і кіравання ў кантэксце сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь (Права і кіраванне)» – навуковыя кіраўнікі В. І. Семянкоў, С. А. Балашэнка; «Нацыянальная сістэма адукацыі (Адукацыя)» – навуковыя кіраўнікі А. І. Жук, Г. У. Пальчык.

Такім чынам, сёння структурная пабудова новай праграмы дазволіць больш эфектыўна ажыццяўляць не толькі каардынацыю даследаванняў, але і аператыўна вырашаць шматлікія пытанні арганізацыі навуковых даследаванняў. Аб'яднаныя намаганні навукоўцаў будуць накіраваны на рашэнне фундаментальных праблем. Плануецца, што да 2015 г. у выніку навуковых даследаванняў будзе ўпершыню ў гісторыі беларускай навукі выкананы шэраг буйных навуковых праектаў, якія ўзбагацяць беларускую навуковую думку новымі тэарэтычнымі ведамі. На іх аснове мяркуецца рэалізаваць шэраг фундаментальных навуковых праектаў.

Па-першае, падрыхтаваць шматтомную «Гісторыю Беларусі», у якой на аснове новых канцэптуальных і метадалагічных распрацовак гістарычнай навукі, а таксама нацыянальна-дзяржаўнай ідэалогіі будуць абагульнены найважнейшыя працэсы і падзеі айчыннай гісторыі, а таксама дасягненні Рэспублікі Беларусь. Дадзеная праца стане своеасаблівай нарматыўнай базай для падрыхтоўкі падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў для школ і ВНУ, з'явіцца важным навуковым арыенцірам для наступнай распрацоўкі недаследаваных або малавывучаных актуальных праблем гісторыі Беларусі. Выданне не толькі ўзброіць грамадскасць новымі гістарычнымі ведамі, але і пераканаўча праілюструе міжнароднай супольнасці багатую шматвяковую гісторыю беларускага народа, яго культуру, традыцыі і духоўнае жыццё, раскрые цяжкі і супярэчлівы шлях станаўлення дзяржаўнасці.

Па-другое, будуць працягнуты навуковыя даследаванні і выданне комплексу кніг «Метрыкі Вялікага княства Літоўскага», які ўпершыню раскрываюць многія невядомыя старонкі айчынай гісторыі, пазнаёміць грамадства краіны і міжнародную супольнасць з багатай духоўнай спадчынай беларускага народа ў перыяд сярэднявечча.

Па-трэцяе, будзе працягнута навукова-даследчая праца па падрыхтоўцы і выданню ўнікальных тамоў «Вялікага гістарычнага атласа Беларусі». У іх на аснове найноўшых распрацовак айчынных і замежных навукоўцаў будзе ўпершыню прадстаўлена гісторыя Беларусі з 1569 года, адлюстраваны найноўшыя дасягненні развіцця сучаснай Беларусі.

Па-чацвёртае, на аснове матэрыялаў археалагічных, гістарычных, культуралагічных і філасофскіх даследаванняў будзе працягнута выданне арыгінальных кніг серыі «Старажытныя гарады Беларусі» (Полацк, Мінск, Заслаўе, Орша, Брэст і інш.), у якіх будзе раскрыта не толькі іх гісторыя, але і аблічча іх арыгінальнай забудовы, што дазволіць прадэманстраваць гарадскую культуру і побыт шматлікіх рэгіёнаў Беларусі.

Па-пятае, будуць працягнуты падрыхтоўка і выданне кніг серыі «Людзі беларускай навукі», якія раскрываюць шматграннасць гісторыі беларускай навукі, прадэманструюць міжнароднай супольнасці ўклад суайчыннікаў у развіццё сусветнай навукі.

Па-шостае, навуковыя даследаванні стануць асновай падрыхтоўкі і выдання шматтомных фундаментальных прац, асвятляючых багатую гісторыка-культурную спадчыну: «Культура Беларусі: актуальныя праблемы развіцця»; «Звод рухомых помнікаў гісторыі і культуры Беларусі»; «Звод помнікаў духоўнай культуры Беларусі»; «Беларускі фальклорна-этнолінгвістычны атлас»; «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы» (т. 14–16 шматтомнага выдання).

Па-сёмае, плануецца працяг выдання фундаментальнай 6-томнай «Гісторыі філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі» (т. 2–6), 3-томнай «Гісторыі эстэтычнай думкі Беларусі» (т. 2–3).

Па-восьмае, працягнуцца даследаванні і выданне першага навукова-каментарнага Збору твораў Івана Шамякіна.

Вырашэнне гэтых складаных і дзяржаўна адказных задач грунтуецца на высокім навуковым узроўні акадэмічных вучоных-гуманітарыяў, якія здольны працаваць па лепшым еўрапейскім узору, узброеныя неабходным метадалагічным інструментарыем. Сёння ў склад Аддзялення ўваходзяць шэсць дзяржаўных навуковых устаноў: Інстытут філасофіі, Інстытут эканомікі, Інстытут сацыялогіі, Інстытут гісторыі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы, Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы. У канцы 2010 года пастановай Прэзідыума НАН Беларусі ў склад Аддзялення былі ўключаны Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Якуба Коласа НАН Беларусі і Выдавецкі дом «Беларуская навука». У навуковых установах плённа працуюць 533 даследчыкі, у тым ліку 8 акадэмікаў і 16 членаў-карэспандэнтаў, якія прымаюць актыўны ўдзел у дзейнасці Аддзялення, а таксама 64 дактары і 206 кандыдатаў навук.

Многія прадстаўнікі нашага Аддзялення з'яўляюцца не толькі гонарам Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, але і нашай краіны. Працы найбольш яркіх прадстаўнікоў гуманітарных ведаў (Усевалада Ігнатоўскага, Вацлава Ластоўскага, Юсіфа Лёсіка, Паўла Горына, Зміцера Жылуновіча, Сцяпана Некрашэвіча, Сямёна Вульфсана, Якуба Коласа, Кандрата Крапівы, Цімафея Гарбунова, Казіміра Буслава, Міхася Лынькова, Мікалая Нікольскага, Уладзіміра Перцава, Пётруся Броўкі, Заіра Азгура, Пятра Глебкі, Максіма Танка, Івана Краўчанкі, Васіля Барысенкі, Віктара Каваленкі, Аляксандра Адамовіча, Мікалая Бірылы, Міхаіла Лазарука, Іларыёна Ігнаценкі, Івана Шамякіна, Аляксандра Падлужнага, Альфрэда Майхровіча, Івана Навуменкі, Міхаіла Савіцкага) не толькі шырока вядомы ў нашай краіне, але і за яе мяжой. Іх фундаментальныя працы аказалі велізарны ўплыў на грамадска-палітычнае жыццё рэспублікі, фарміравалі нацыянальнае і духоўна-культурнае аблічча Беларусі XX стагоддзя. Лепшыя творчыя дасягненні многіх прадстаўнікоў гуманітарнай навукі навечна ўпісаны ў скарбонку айчынай і сусветнай культуры, з'яўляюцца яркім і пераканаўчым сведчаннем бязмежнага таленту беларускага народа, яго невычэрпнай духоўнай сілы.

Значны ўклад у развіццё нацыянальнай літаратуры і культуры высока ацэнены дзяржавай. У свой час акадэмікам Петрусю Броўку і Максіму Танку была прысуджана Ленінская прэмія, 13 членам Аадыялення (К. Крапіве, М. В. Бірыле, Н. Т. Вайтовіч, Ю. Ф. Мацкевіч, А. У. Арэшонакавай і інш.) была прысуджана Дзяржаўная прэмія СССР. Звыш 50 чалавек удастоены Дзяржаўнай прэміі БССР і Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь у галіне навукі і тэхнікі.

Аднаму з першых высокае званне Героя Беларусі было прысвоена акадэміку М. А. Савіцкаму. Мы ганарымся, што членам Аадыялення сёння з'яўляюцца Прэм'ер-міністр Рэспублікі Беларусь, доктар эканамічных навук, прафесар, член-карэспандэнт М. У. Мясніковіч, Генеральны пракурор Рэспублікі Беларусь доктар юрыдычных навук, прафесар Р. А. Васілевіч, Першы намеснік Кіраўніка Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, доктар педагагічных навук, прафесар А. М. Радзькоў.

Магчымасць вырашэння многіх задач, якія паўстаюць перад сацыяльна-гуманітарнай наукай, яе здольнасць своечасова адказваць на выклікі часу грунтуецца на падтрымцы, якую аказвае кіраўніцтва дзяржавы. На Першым з'ездзе вучоных Беларусі Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнка справядліва падкрэсліў, што гуманітарныя навукі «асабліва актуальныя для нашай маладой дзяржавы, у якой шмат чаго яшчэ фарміруецца, знаходзіцца ў стадыі станаўлення»*. Гэта патрабуе ад гуманітарных ведаў крытычнага перагляду старых і выпрацоўкі новых фундаментальных метадалагічных прынцыпаў, на падставе якіх ажыццяўляецца дзейнасць і прымаюцца рашэнні на розных узроўнях грамадскай арганізацыі. Адказваючы на выклікі часу, сацыяльна-гуманітарныя навукі павінны распачаць сістэмную працу па вырашэнні праблем метадалогіі дзяржаўнага будаўніцтва, сацыяльнага кіравання, адукацыі і выхавання, камунікацыі, міжкультурнага ўзаемадзеяння і інтэграцыі. Тут неабходна выдзеліць наступныя важнейшыя напрамкі:

па-першае, стварэнне комплексу сучасных сродкаў гуманітарнага пазнання, якія раскрывалі б прыроду такой складанаарганізаванай, шматузроўневай, дынамічнай сацыяльнай рэальнасці, як сучаснае беларускае грамадства;

па-другое, даследаванне асаблівасцей функцыянавання нацыянальнай дзяржавы ў архітэктурцы глабальнай бяспекі, міжэтнічнага, міжкультурнага, міжканфесійнага дыялогу;

па-трэцяе, даследаванне характэрных рыс беларускай нацыянальнай культуры не толькі як сістэмы матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей, але і як дзейнасці, накіраванай на захаванне, узнаўленне і трансляцыю прынцыпаў і нормаў мыслення, асноў светапогляду і «жывой» ідэалогіі, якія складаюць базіс сацыяльна адказнай асобы – грамадзяніна нашай краіны;

па-чацвёртае, выключна важная задача – актуалізацыя айчынной інтэлектуальна-культурнай спадчыны, узнаўленне забытых старонак гісторыі і культуры. Тое, што многія персаналіі, ідэі, канцэпцыі, помнікі нашай гісторыі ўводзяцца ў сусветны навуковы і культурны ўжытак, істотным чынам «працуе» на міжнародны імідж беларускай навукі і дзяржавы ў цэлым;

па-пятаяе, кансалідацыя беларускай гуманітарнай супольнасці ў пошуку шляхоў пераадолення крызісу духоўнасці і павышэння чалавечага патэнцыялу, гарманізацыі сацыяльна-прыродных адносін.

І, нарэшце, апошняе – хаця, наадварот, можна было б назваць гэты напрамак найважнейшым – фарміраванне інавацыйнай культуры. Было б памылкай разумець інавацыйны працэс як простае механічнае абнаўленне тэхналогій вытворчасці і выпрацоўкі схем кіравання. Інавацыйнае развіццё беларускага грамадства – па-свойму ўнікальная, шматаспектная задача, якая ўключае ў сябе і захаванне традыцыйных сацыяльных форм і сувязей, і ўкараненне новых тэхналагічных і арганізацыйных механізмаў, і пераарыентацыю сістэмы вытворчасці ведаў на актуальныя праблемы нацыянальнага будаўніцтва, і неабходную экалагічную і этычную экспертызу прагрэсу тэхналогій. Гістарычны вопыт вучыць: поспех навуковых і сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў у любой дзяржаве залежыць ад светапогляду сучаснікаў, іх культуры, маральна-этычных якасцей і паводзін людзей, іх актыўнага і добрасумленнага ўдзелу ў вытворчым працэсе.

* Лукашэнка А. Г. Стратэгія будучага // Первы з'езд учэных Рэспублікі Беларусь. – Мінск, 2007. – С. 35.

A.A. KAVALENYA., V.I. LYAUKOVICH

**HUMANITARIAN SCIENCE – THAT IS THE PROSPECTION
(TO THE 75TH ANNIVERSARY OF FOUNDATION OF THE DEPARTMENT
OF HUMANITARIAN SCIENCES AND ARTS OF THE NATIONAL ACADEMY
OF SCIENCES OF BELARUS)**

Summary

History of Humanitarian and Arts Department creation in frames of the National Academy of Sciences of the Republic of Belarus has been considered in the article. Also there is information about its structural formation, scientific directions of activities from the day of creation to nowadays. Great attention has been given to perspectives of the future development of Humanitarian and Arts Department of the National Academy of Sciences of the Republic of Belarus.

ФІЛАСОФІЯ І САЦЫЯЛОГІЯ

УДК 373.167.1:008

И. Я. ЛЕВЯШ

КОММУНИКАТИВНАЯ СЕМАНТИКА ГЕОКУЛЬТУРАЛЬНЫХ КОНЦЕПТОВ ТРИЕДИНОЙ ЕВРОПЫ

Институт философии НАН Беларуси

(Поступила в редакцию 05.04.2011)

«Если мы не знаем точных значений используемых нами слов, мы не можем ожидать какой-либо пользы от наших дискуссий»

Л. Витгенштейн [1]

1. Культурные коммуникации как «свое-другое» информации

Коммуникация (от лат. *communicare* – совещаться с кем-либо) – это полисемантическое понятие для обозначения процесса, в котором субъекты осознают себя благодаря деятельному взаимодействию. Их самоидентификация предполагает референтного Другого, но не сводится к нему. В этом – смысл парадокса Ф. Ницше о Сфинксе и Эдипе. «Кто же здесь, собственно, задает нам вопросы?... Кто из нас здесь Эдип? Кто сфинкс?» [2]. Сфинкс – это саморефлексия Эдипа, озадаченного вопросом о собственной идентичности. Эдип владеет *адекватной* информацией о собственной сути, «властвует собою» и тем самым – над вопрошающим Другим. Но исход мифа был бы роковым, если бы его герой заблуждался относительно сути человека.

В этом смысл максимы: управлять – значит быть информированным. Проблема, однако, заключается в том, что информация независимо от ее объема – это неупорядоченный поток лишнего смысла «следов», которые объекты оставляют в сознании субъекта. Их декодирование требует предварительного *определения* установленных кодов. Если в эпоху Гете Вагнер убежден, что «человек дорос, чтоб знать ответ на все загадки», то для Фауста – «Что значит знать? Вот в чем вопрос» [3]. В такой оптике информация и производные от нее коммуникации – это не данность, а всегда открытая *задача*. Есть известная абсолютизация в постулате М. Хайдеггера: «Язык говорит человеком», но объективная реальность состоит в том, что человек выражает *означаемое* с помощью *означающего* его языка и озабочен проблемой адекватности последнего.

В современном мире уже угрожающе «растет разрыв между информацией и знанием, между знанием и мудростью» [4]. Этот разрыв выражается, по определению Ф. Ницше, в «тирании понятий» – бессознательном искажении, а порой и сознательной мистификации в оруэлловских «перевертышах» содержания вербальных или иных символических феноменов. Это, по мнению С. Жижека, «плавающие означающие», настолько неопределенные, что они находятся за пределами даже относительного знания смыслов. Их ясное *о-предел-ение* означает движение мысли от *existentia* (лат. существование) феноменов к их *quidditas* (лат. сущность). Фома Аквинский отмечал, что сущность всякой вещи не согласуется с существованием, ибо она не вытекает из их единичной сути. Все единичное существует благодаря другим факторам и не принадлежит к сущности вещей [5].

Тем не менее это положение не лишено абсолютизации и недооценки существования культурно-исторических субъектов как «коллективных индивидуальностей» в исторически определенном *хронотопе* (по П. Савицкому – «месторазвитии»). Это означает, что степень адекватности информации о «сущности вещей» неотделима от коммуникаций в пределах социокультурных общностей и между ними. Другое дело – *мера* влияния пространства обитания этих общностей. В известных территориальных пределах их существование «случайно» лишь для Бога, который, по Эйнштейну, играет в кости. Оно определенно вторично по мере возрастания власти времени над пространством. По словам Г. Померанца, «одной физической географией всего этого не объяснить. Среда – зов, а культура – ответ». Не география, а *геософия* способна объяснить, что «*культура стала сейчас повсеместно употребляемым синонимом идентичности*» [6].

2. Геокультурные субъекты Большой Европы: проблема коммуникаций

2.1. Возвращение Европы: «два Запада». В современных глобальных, региональных и локальных процессах нет необходимости в аргументации незаменимой роли языка в коммуникации и общении, возрастании его роли в зависимости от масштабов и глубины диалога между их субъектами. Этот процесс происходит в обстановке *реструктуризации* мира – расщепления и консолидации во многом новых культурно-цивилизационных комплексов (КЦК), связанной с ними кардинальной «переоценки ценностей». От состояния коммуникаций между КЦК в решающей мере зависит их взаимопонимание и синергия или, напротив, акцентированная С. Хантингтоном вероятность «конфликта цивилизаций».

Традиционно «осевой» смысл взаимодействия КЦК определялся в пределах геокультурной парадигмы «Запад – Восток» как *внешних* друг другу. Коммуникация между ними была взаимодействием субъекта – творца и культуртрегера западной модернизации с объектом – остальным миром. Ныне, в условиях глобализации, это внутренняя взаимозависимость, но, как точно заметил С. Хантингтон, «*мир в своей основе становится все более современным и все менее западным*» (курсив мой. – И. Л.). Ныне Запад и Восток, чтобы быть «узнаваемыми», в равной мере нуждаются в нарастающей семантической ревизии и подлежат адекватному семиотическому выражению.

Всем, кто обеспокоен проблемой идентичности Европы, коммуникациями ее субъектов между собой и с миром, полезно напомнить Одиссею ее драматического, а нередко – и трагического «приключения». Первый акт – становление и планетарный триумф Европы и, как следствие, «европеизация» мира, второй – ее «похищение» и, наконец, третий, развернувшийся ныне, – возвращение Европы «к себе».

Древнегреческий термин «Европа» происходит от семитского корня «Эреб» или «Ириба», что означает «Запад» (в противовес Азии – от слова «Асу», означающего «Восток»). Термин *европеец* впервые отмечен в эпоху появления изначальных признаков западноевропейского единства, когда анонимный клирик из Толедо сообщил, что «европейцы» победили арабов под Пуатье (732 г.). Потом это понятие появилось в терминологии Каролингов. Первый проект единой Европы был создан в 802 г. императором Карлом Великим. Он привел к присяге «христианский народ», и это произвело «коренной переворот в умах» [7]. Европа постепенно, ценой многих бедствий, выработала духовную самоидентификацию незримой *Respublica Christiana*. Эту тенденцию выразил мыслитель Возрождения Эней Сильвий Пикколомини (с 1458 г. – Папа Пий II). Он написал первую книгу, озаглавленную словом «*Европа*» (Pius II. In Europam. Memmingen. Albrecht Kunne. Marst, 1491). Уже в XIX в. Западная Европа либо владела остальным миром, либо оказывала на него решающее влияние. Однако даже в это время Ф. Ницше писал «о древней Азии и ее выдвинутом *небольшом полуострове, Европе*, которая во что бы то ни стало хочет казаться перед Азией «прогрессом человека» [8].

В Новое время традиционный Запад как синоним Европы включал и ее дочернюю ветвь – США. В этом смысле А. Тойнби полагал, что в США «... не возникло самостоятельной и независимой цивилизации» и таков «отличительный признак заморского мира» [9]. Уникальность ситуации второй половины XX – начала XXI в. «схвачена» в риторическом вопросе, который автор

хрестоматийного труда «Развитие цивилизации в Америке» М. Лернер поставил в беседе в А. Тойнби: «*Является ли Америка цивилизацией?*». Интересно, что британский мэтр «был вежлив, но мысль, что Америка является самостоятельной цивилизацией, оскорбила его великие исторические чувства... Конечно же, Америка была... лишь ответвлением западной цивилизации...» [10]. Для американского же автора «центральный вопрос – об испытаниях силы Америки как цивилизации, которая ставит американцев в исключительное положение...» [10, с. 456–457].

В свою очередь Европа выстрадала многовековые уроки самоубийственной «центробежности» и «похищения» двумя сверхдержавами биполярного мира, но в конечном счете вернулась к пророческой максиме Ф. Ницше: «*Европа стремится к объединению. У всех людей более глубокого и обширного ума истинное общее направление работы этих душ имело целью подготовить путь к новому синтезу и... предугадать европейца будущего*» [8, с. 293].

Массовый обыватель в Европе мало осведомлен в ценностно-смысловой переориентации, характерной для «критической массы» интеллектуалов. В резко конфронтационном духе такая ориентация выражена уже в названии книги французского политолога и философа А. Глюксмана «*Запад против Запада*» (2003 г.). В тенденции к *американизации* Европы британский культурполитолог У. Хаттон усматривает *угрозу* ее исторической идентичности и роли. Смыслообразующая пропасть заключается в принципиально различных «сверхзадачах» – отношении к человеку как *средству* в американской цивилизации и выстраданном Европой Гилеля-Канта отношении к нему как *самоценности*. По мнению Хаттона, речь идет о «... различии подходов, избранных двумя цивилизациями»: в естественной «органике» Европы – *европейскости* (Euroreannes) и прагматической «конструкции» Америки – *американизма* (Americanism). Перед Европой стоит сверхзадача «создания работоспособного и самостоятельного *типа* капитализма, воплощающего в себе историю и мировоззрение народов континента... Настал момент, когда Европа должна проявить свою зрелость» [11].

Вопреки вестернизации, пишет Л. Зидентоп, Европа не намерена утрачивать своей идентичности ради превращения в «более крупный супермаркет». Она «может быть современной, оставаясь при этом Европой» [12]. Европейские понятия экономики располагаются «по ту сторону рыночных джунглей и по эту сторону тоталитарного зоопарка».

Суть кардинального геокультурного разлома емко выразил французский эксперт Д. Муази: «Мы проделали путь от... конфигурации «один Запад и две Европы» к современному миру «единой Европы, но двух Западов». Однако это идеальная модель, или одна из тенденций. Ее суть можно выразить присловьем: спят в одной постели, но видят разные сны. В реальности пока «Европа разрывается между нуждой в Америке и отвращением к ней» [10, с. 469].

2.2. От Руритании к Центральной Европе. Европейский Эдип дает все более адекватный ответ о смысле своего бытия и призвания относительно выразительно артикулируемого «другого Запада», но он еще далек от завершения семантических образов собственной структуры. Еще после Второй мировой войны К. Аденауэр говорил, что «Запад начинается на Эльбе». Но движение Евросоюза на восточном направлении, вступление в него целой группы государств остро проблематизировали идентичность европейского Запада и его отношение к Востоку – не только России, но и *Центральной Европы* (ЦЕ). Инвариантное *географическое* положение ЦЕ как «срединного» европейского субконтинента всегда было в противоречии с «плавающими означающими», которые менялись в зависимости от исторической конъюнктуры и остаются совершенно неопределенными до сих пор. Открытый вопрос – об *идентичности* Центральной Европы и в зависимости от этого – о *характере* ее коммуникаций, с одной стороны – с Западной Европой, с другой – с Россией.

Европейская идентичность, понятая не в географическом, а в геософском ракурсе, издавна понималась по-разному. Традиционно легитимным было отождествление «Европы» с *Западной Европой*. Гегель исключил Восточную Европу из западного сознания. В книге «Философия истории» он утверждал, что лишь народ, который является существенной частью Истории, может считать себя исторически важным. Все другие лишены истории. Им нечего сказать миру. Их культуры имеют частное значение и существуют внутри собственных географических границ.

А. Тойнби напомнил одно из уничижительных названий Средней Европы – *Руритания*. В комментариях к его книге разъясняется, что это название вымышленного королевства в центре Европы. Здесь имеются в виду отсталые, на британский взгляд, центральноевропейские государ-

ства (возможно, он услышал в названии страны «gural» – «сельский») [13]. Однако мыслитель напоминает и другое, издавна существовавшее название Центральной Европы – «земля-сердце». «Обычно к этим землям относят Германию (кроме Баварии), Австрию, Венгрию, Польшу, Чехию, Румынию, западные губернии Российской империи (позднее – западную часть СССР)» [13, с. 510]. В классической геополитике евразийский хартленд, т. е. «сердцевинная земля» – это по определению Россия.

До сих пор в официальных документах, литературе и тем более масс-медиа нет однозначной идентификации европейского «сердца». Еще широко бытуют термины «Восточно-Центральная Европа», «Центральная и Восточная Европа, законная сестра Западной Европы», и попытки «схватить» специфику ЦВЕ выражаются «плавающим» термином «другая Европа». И есть ли необходимость в квази-новой идентификации, если она – лишь *объект* истории, традиционное ристалище Запада и Востока?

Уже представленные здесь стереотипы определения средневропейского ареала позволяют заключить, что с точки зрения культурно-цивилизационной регионалистики в *центре* Европы остается обширный субконтинент, который можно обозначить как едва ли не terra incognita – неведомая земля. Но редактор журнала «Новая Польша» А. Подраза обоснованно пишет, что «Центральную Европу не политики придумали» [14].

По мнению В. Розанова, могучие деревья вырастают из старых почв. ЦЕ – наследница прочной и богатейшей традиции. Ее субъекты – творцы и наследники тех «бесценных сокровищ», о которых говорил Черчилль, и у них есть основания для ностальгии по временам, когда всей Европе делали честь не только такие государства, как Англия и Италия, Испания и Франция, но и Польша, Чехия, Венгрия, Болгария, Сербия. Достаточно заметить, что начиная с Коперника Польша дала Европе и миру целую плеяду великих мыслителей, художников и политиков. В XVI в. Чехия во многом была законодательницей европейской «моды», не только производя больше стали, чем Англия, но и выдвинув великих подвижников Реформации – Я. Гуса и Я. Жижку. Идеология и ценности гуситского революционного движения, в особенности его таборитское крыло, по степени своего воздействия на христианский мир соперничали с лютеранством.

Творчество великих мастеров художественного слова народов Средней Европы – Мицкевича, Кафки, Чапека, Гашека, Нушича, Милоша, Чюрлениса, композиторов Монюшки, Огинского, архитектурные шедевры Кракова, Праги, Будапешта и Вильно, Киева и Львова – все это (и многое другое) является не только весомым приращением всечеловеческих ценностей, но и духовным ферментом становления и эволюции неповторимого *культурного стиля*, ментальной самоидентификации средневропейских народов.

С точки зрения Ф. Кафки, «память малой нации не меньшая, чем память великой нации, поэтому она лучше усваивает имеющийся материал... многие заслуги литературы – пробуждение умов, сохранение целостности часто бездеятельного во внешней жизни... национального сознания, гордость и поддержка, которую черпает нация в литературе для себя и перед лицом враждебного окружения... в результате чего происходит более быстрое и ... всегда всестороннее критически оцениваемое развитие, всепроникающее одухотворение широкой общественной жизни... сосредоточение внимания нации на изучении собственных проблем... очищающий показ национальных недостатков» [15].

Центральноевропейский ареал никогда не утрачивал свою «самость», и его нарастающая специфика потребовала саморефлексии многих мыслителей. Впервые термин Mitteleuropa – «Центральная Европа» (или близкие к нему) начинает употребляться в 40-е гг. XIX в. В 1842 г. немецкий экономист Ф. Лист писал о «среднеевропейской экономической общности». В 1848 г. лидер чешского национального движения Ф. Палацкий подчеркивал, что малые народы этого региона не имеют «достаточно сил, чтобы сопротивляться могущественному восточному соседу. Они могут это сделать, только будучи тесно и прочно объединенными» [16]. Речь шла не о той или иной этноцентристской (чешской или польской), а именно о *региональной* социокультурной общности.

В начале XX в. Т. Г. Масарик – «лев в политике» и «философ на троне» (Р. Роллан) разработал право «малых народов» на политическую самостоятельность. Многочисленность национальных государств ЦЕ, отмечал он, соответствует культурной зрелости и интенсивности, которая по-прежнему изменила политическую жизнь. Одна из основных угроз – «балканизация». По убежде-

нию Масарика, лучше всего ее можно устранить свободой и демократией. Задача заключается в том, чтобы большие народы, которые до сих пор угрожают народам малым и одновременно друг другу, согласились с принципом, что все народы (и большие, и малые) являются «равноправными государственными и культурными индивидуальностями».

В период между двумя мировыми войнами самоидентификация ЦЕ приобрела ярко выраженный *геокультурный* характер. Как отмечал М. Кундера, ЦЕ – это «украденный Запад, но Западом она быть не может». Отчужденные и беззащитные, ее народы не могли достучаться до кафкианского «замка» виртуальной «Европы», и сублимацией их пассионарности стала культура. Это был синдром фрейдовского кенаря: отделенный от канарейки клеткой, он поет еще лучше. Ф. Кафка писал, что интеллектуалы находили в Слове мистическое утешение. Язык был судьбой, добавлял сербский писатель Д. Киш.

Процесс необратимо «пошел». Фактически средневропейский (Центральноевропейский) субконтинент отныне рассматривается как относительно самостоятельный *регион* – «молодая Европа», которая призвана сыграть значимую роль не только в посткоммунистической трансформации (собственной и России), но и во многом воздействовать на жизнеспособность и эволюцию Евросоюза, строительство Большой Европы. Отныне в Евросоюзе смысловые и институциональные коммуникации с ЦЕ в принципе, хотя и по-разному, должны иметь характер отношения к «своему-другому».

Однако «объединение» включает в себе возможность «раздвоения единого». В одной своей ипостаси это *европеизация* как цивилизационный проект, или дальнейшая вестернизация Европы путем ее *расширения*, в другой – как культуротворческий проект, или возрождение многообразно выраженной *европейскости* путем *воссоединения* Европы.

Ценностно-смысловая переоценка этого противоречия в ЕС запаздывает и происходит буквально «на марше». Тем не менее она происходит. Так, представитель Франции в конституционном Конвенте П. Лекийе подчеркивал, что «народы востока Европы... освободили нас от Ялты и Берлинской стены... Уже сейчас наши соглашения... выгодны для нашего экспорта... Европа переживает исторический период, прежде всего благодаря расширению, которое я предпочитаю назвать *объединением* Европы... возвращение в Европу восточной части европейского континента уже сейчас служит на благо всем – как им, так и ветеранам ЕС» [17].

Действительно, в отличие от цезарианского привкуса «расширения», опорные понятия «*возвращение*», «*воссоединение*» более адекватно выражают искомый смысл «любви-ненависти» европейскости с европеизацией. С этих позиций вступление центральноевропейских народов в Евросоюз – это восстановление исторической справедливости, заново открытие забытой и, в контексте Мюнхенского сговора, преданной Западной Европой ее «законной сестры». На международной конференции в Братиславе (2001 г.) В. Гавел (еще президент Чешской республики) подчеркнул: «... часто говорится о том, что мы относимся к Западу... разделяем западные ценности... Мы воспринимаем это как вопрос... исправления давнего соучастия Запада в разделе Европы, но и как вопрос его жизненных интересов...» [18].

Движение Евросоюза на Восток – это *mainstream*, в котором сливаются/отторгаются не органичные друг другу потоки. В целом, это естественно-исторический процесс, обусловленный общей закономерностью: «В ходе эволюции выживают только те виды, которые увеличивают разнообразие вещества и скорость миграции» [19].

Каковы геософские *смыслы разнообразия* этого процесса, если перед европейским Эдипом встает *российская* Сфинкс? Проблема европейской идентичности России остается открытой и омрачена еще не остывшим опытом «вавилонского плена» Центральной Европы коммунистической Москвой.

В этой связи фундаментальный и остро актуальный интерес представляет *идентичность* Республики Беларусь. Эта одновременно традиционная и инновационная проблема заслуживает самостоятельного рассмотрения, и ее интерпретация автором статьи содержится в ряде работ [20].

2.3. Загадка Киплинга: судьба или выбор России. Динамичное обновление геокультурных смыслов концепта «Европа» относительно «другого Запада» и ЦЕ, как «своего-другого», потребовало переоценки хрестоматийной дилеммы Р. Киплинга о России как самой *западной из восточных* или самой *восточной из западных* стран. Глубинная причина по-прежнему открытого

характера проблемы «Россия и Европа» заключается в том, что подобно «расщеплению» Запада в коммуникациях с Европой уже веками существуют ее амбивалентные смыслы. Это обостряет проблему: что *есть* Россия и чем она *может стать*, как она воспринимает *себя* и, в свою очередь, мир *ее*. Это разные, но взаимосвязанные вопросы, и основной из них о *характере коммуникаций* России с Европой – как *внешнего* ей Востока или ее *Евровостока*? Нет необходимости в контент-анализе европейских масс-медиа, чтобы констатировать: у этой проблемы нет соперников по объему паранаучной и политизированной информации о «конflikте европейских ценностей и российских интересов», охотно тиражируемых сервильными и конъюнктурными «медиаторами», и настоятельно необходимо отделить овец от козлиц.

Если в этом контексте поставить вопрос: каков непреходящий интерес всех интересов России, какова ее исходная и базовая ценность, то в принципе ответ заключен в императиве Ф. Достоевского: «Только бы мы осамились, стали самими собой» [21]. Проблема – в адекватном понимании содержания и соперничества его когнитивных смыслов. Что значит «осамиться» с точки зрения *соотношения* исторически выработанного континуума европейских универсальных ценностей и российских интересов?

Вербальная «грубая, зримая» оппозиция славянофильства и западничества – это школярская банальность, но малоизвестная проблема, которую либо не ведают, либо избегают, – в пронищательном выявлении Н. Бердяевым их *взаимопроникновения*. С одной стороны, «отрицание России и идолопоклонство перед Европой – явление очень русское, восточное, азиатское явление. Именно крайнее русское западничество и есть явление азиатской души». Не менее очевидный «парадокс: славянофилы... были первыми русскими европейцами, так как они пытались мыслить по-европейски самостоятельно, а не подражать западной мысли» [22].

Концептуальные основания российского западничества «без крайностей» ясно выразил авторитетный В. Ключевский: «Чем кто больше любит свое отечество, тем настойчивее должен проводить это (европейское. – *И. Л.*) влияние. Всякий патриот должен был стать западником, и западничество должно было стать только одним из проявлений патриотизма... Западная культура для нас вовсе не предмет выбора: она навязывается нам силой физической необходимости. Это не свет, от которого можно укрыться, – это воздух, которым мы дышим, сами того не замечая» [23].

В воззрениях В. Розанова, по самоназванию «русского из русских», общецивилизационная эволюция России так же необходима, как и сохранение ее культурной идентичности. Подлинная дилемма – в смыслах «вопроса об *«единосуции»* или *«одинаковости»*, цветущей сложности единого КЦК. В его понимании, «как было бы ошибочно назвать «западником» Ломоносова, так ошибочно будет назвать Погодина «славянофилом»... Они были слишком... жизненны, чтобы принять эти... несколько книжные теории... Западничество и славянофильство, так и не соединимые в книгах, соединяются... в живой натуре человека, которая богаче, могущественнее и правдивее всякой логики» [24].

Последней попыткой «книжного» соединения этих течений стало *евразийство*. Хотя, по мнению Бердяева, «евразийцы стоят вне обычных «правых» и «левых», П. Савицкий подчеркивал, что евразийство «лежит в общей со славянофилами сфере», но последнее «было течением провинциальным, домашним», отягощенным этнонационализмом. Это положение важно для понимания псевдоуниверсалистского смысла евразийства и претензий его нынешних реаниматоров и неофитов. Как писал отошедший от евразийства П. Флоровский, «это – *правда вопросов*, а не *правда ответов*».

Правда ответов на сформулированную евразийцами дилемму российских интересов и европейских ценностей прозвучала на вершине духовных исканий и обретений русской мысли – в творчестве Ф. Достоевского. Для него *самоценно* не народонаселение, а «...личность русского народа... От народа спасение Руси» [25].

Какова же в геософской оптике «прописка» этой личности? Хрестоматийно известны программные слова мыслителя, по самоопределению «*русского европейца*», о том, что «для настоящего русского Европа и удел великого Арийского племени так же дороги, как и сама Россия, как и удел всей родной земли, потому что наш удел и есть всемирный». Для того чтобы стать подлинно русским, подчеркивал русский Екклесиаст, надо стать братом всех людей. Но не менее

верно и обратное: чтобы стать братом всех людей, надо стать *подлинно русским*. В этом духе П. Струве писал: «Я западник и, следовательно, националист».

Процесс самоутверждения России как *Евровостока* уже в Петровский период подтверждал предвидение А. де Кюстина о вероятной перспективе ее *европейскости* и все более вызывал умонастроение в духе Ф. Кафки: «Бесконечная притягательная сила России...» [15, с. 545]. Эта сила была предметом глубокой рефлексии «нового Сократа» – Ф. Ницше. Его имя в европейском дискурсе почти нелегитимно, но первостепенно тем, что, по словам мыслителя, «для задачи, лежащей перед нами, большое значение имеет свидетельство Достоевского – этого единственного психолога... от которого я многому научился...» [8, с. 408].

Ницше выработал глубокое и многомерное геософское видение *сущего и должного* России. В отличие от версии России как азиатской страны, мыслитель усматривал реальность в «громадном срединном царстве», где «...сильнее и удивительнее всего сила воли проявляется, где Европа как бы возвращается в Азию – в России» [2, с. 244]. Мыслитель отчетливо видел величие России в таких признаках, как «...воля, побуждающий инстинкт, антилиберальная до яркости – воля к традиции, авторитету, ответственности за целые поколения, солидарности прошлых и будущих поколений, из рода в род... Если такая воля налицо, то возникает что-нибудь вроде Римской империи или вроде России – единственной страны, у которой в настоящее время есть будущность, которая может ждать, может обещать...» [8, с. 403].

В Российской *империи* Ницше усматривал «угрожающую опасность», но он предлагал Европе последовать ее примеру, «решиться сделаться столь же сильной, а именно получить единую волю» с тем, чтобы уже в следующем столетии она была способной осуществлять «такую же метаполитику, как и российская». Даже «как бы возвращение» России в Азию не довод для отрицания ее *европейского* характера. Историческая судьба Европы неотделима от судьбы России. «Мыслитель, у которого на совести лежит будущее Европы, при всех своих планах, которые он составляет себе относительно будущего, будет считаться... с русскими, как наиболее верными и вероятными факторами в великой борьбе и игре сил» [2, с. 287].

Это была первая редакция концептуального видения России как культурно-исторического *субъекта* Европы, который имеет фундаментальные интересы в Азии, но в качестве *европейской* державы. Прошло почти полтора столетия, и академик А. Д. Лихачев писал: «Бессмысленно спорить о том, принадлежит ли Россия Европе или Азии... Русская культура распространяется на огромную территорию, в нее включаются и Ленинград-Петербург, и Владивосток. Это культура единая...» [26].

Глубоко ошибаются те, кто полагает, что в европейскую Россию «можно только верить». Рациональный *логос* этой веры в том, что объективное противоречие между цивилизационной «почвой» и европейской культурной «солью» России предполагает осознанный выбор не между евразийской утопией и реальностью, а в духе Ф. Аквинского, между разными по объему и смыслу *содержанием* и *сущностью*, тенденциями и их вектором. Включая в себя Азию, Россия сопричастна к ней, способна к ее пониманию и освоению именно как Европа. Как культурно-исторический субъект, рассмотренный в геософской оптике, Россия (да простят игру слов) – не азиатская, а *европейская* Евразия, и в таком качестве принимается Европой как «свое-другое».

В таком контексте семантика понятия «*единая Европа*», выработав свой эвристический ресурс, после вхождения в Евросоюз большинства центральноевропейских государств и в перспективе развития взаимоотношений с сущностно европейской Россией, становится контрпродуктивной. Ныне это эвфемизм западноцентристской концепции и практики «расширения», а не воссоединения Европы. Назрела потребность в более емком и смыслообразующем концепте *панъевропейского* масштаба, способном выразить его единый смысл, целостную структуру и указывать перспективный вектор ее развития. В концептуальном плане это означает, что необходимо вновь «*Rubicon transeo*» – перейти рубикон. Адекватным концептом представляется не «единая», а *триединая Европа*, неделимая общими интересами, ценностями и судьбой нашего старого, доброго континента.

В развернутом виде моя авторская концепция изложена в [27].

Большая Европа, «единосущее» ее западно-, центрально- и восточноевропейского субъектов – это коммуникативное взаимодействие и *круговорот* идей и вещей, отношений и структур единого

культурно-цивилизационного комплекса. Однако «погруженная» в конкретно-исторические реалии, эта модель – репрезентация лишь одной из объективных *тенденций*, которые действуют, но (как общее правило) не «в чистом виде». Это еще единая Европа «в себе», но не «для себя».

История и современность Европы – «честное зеркало» маятника *центростремительных* и *центробежных* тенденций. Их перевод с общенаучного языка на геософский означает, что Европа преуспела не только как созидатель своих коммуникаций-мостов между ее народами и регионами, но и в возведении физических и символических *стен* между ними. Двуетный процесс демонтажа этих стен, реанимация традиционных и возведение новых мостов – такова двуетная задача уже другой публикации.

Литература

1. Поппер, К. Открытое общество и его враги: в 2 т. Т. 2 / К. Поппер. – М., 1992. – С. 25.
2. Ницше, Ф. Соч.: в 2 т. Т. 2 / Ф. Ницше. – М., 1992. – С. 154.
3. Гете, И. В. Собр. соч. – Т. 2 / И. В. Гете. – М., 1976. – С. 28.
4. Киссинджер, Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Г. Киссинджер. – М., 2002. – С. 321.
5. История философии в кратком изложении / пер. с чешск. И. И. Богута. – М., 1994. – С. 262–263.
6. Бенхабиб, С. Притязания культуры / С. Бенхабиб. – М., 2003. – С. XXXIV.
7. Зидентоп, Л. Демократия в Европе / Л. Зидентоп. – М., 1991. – С. 253.
8. Ницше, Ф. Соч.: в 2 т. Т. 1 / Ф. Ницше. – М., 1990. – С. 197.
9. Тойнби, А. Постигание истории / А. Тойнби. – М., 2003. – С. 111, 225, 400.
10. Лернер, М. Развитие цивилизации в Америке: в 2 т. Т. 2 / М. Лернер. – М., 1992. – С. 498–499.
11. Хаттон, У. Мир, в котором мы живем / У. Хаттон. – М., 2004. – С. 18, 103, 352, 353, 393.
12. Зидентоп, Л. Демократия в Европе / Л. Зидентоп. – М., 2001. – С. 40, 279.
13. Тойнби, А. Цивилизация перед судом истории / А. Тойнби. – М., 2003. – С. 556.
14. Подраза, А. Центральную Европу не политики придумали / А. Подраза // Новая Польша. – 2003. – № 6.
15. Кафка, Ф. Америка. Процесс. Из дневников / Ф. Кафка. – М., 1991. – С. 467, 468.
16. Миллер, А. И. Центральная Европа: история концепта / А. И. Миллер // Полис. 1996. – № 4. – С. 120.
17. Франция и Европа. Реферативный обзор // Европа в мировой политике / под ред. Т. Г. Пархалиной. – М., 2003. – № 4. – С. 95.
18. Вацлав Гавел как европейский оракул // Независимая газета. – 2001. – 21 июня.
19. Вернадский, В. Жизнеописание. Избранные труды / В. Вернадский. – М., 1993. – С. 160.
20. Левяш, И. Я. Беларусь между Европой и Евразией: геософская проблема идентичности / И. Я. Левяш // Мировоззренческие и философско-методологические основания инновационного развития современного общества: Беларусь, регион, мир. – Минск, 2008. – С. 469–475; Левяш, И. Я. Беларусь как terra incognita в мире страновых имиджей // Междунар. науч.-практ. симпоз. «Имидж государства/региона в современном информационном пространстве». – СПб., 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.statebrand.ru>>. Левяш, И. Я. От народа «в себе» к народу «для себя» // Беларуская думка. – 2010. – № 8.
21. Достоевский, Ф. М. Полн. собр. соч.: в 30 т. Т. 11 / Ф. М. Достоевский. – М., 1974. – С. 137.
22. Бердяев, Н. Судьба России / Н. Бердяев. – М., 1990. – С. 54.
23. Ключевский, В. О. Неопубликованные произведения / В. О. Ключевский. – М., 1983. – С. 18–19.
24. Розанов, В. Религия. Философия. Культура / В. Розанов. – М., 1992. – С. 81, 143.
25. Достоевский, Ф. М. Полн. собр. соч.: в 30 т. Т. 10 / Ф. М. Достоевский. – М., 1974. – С. 108, 285.
26. Лихачев, А. Д. Книга беспокойств / А. Д. Лихачев. – М., 1991. – С. 297.
27. Левяш, И. Я. Логос фронтиров христианской Европы / И. Я. Левяш // Drogi i rozdroża kultury chrześcijańskiej Europy. – Czestochowa, 2003; Левяш, И. Я. Европейский дискурс Достоевский-Ницше / И. Я. Левяш // Россия в современном мире. – М.: ИНИОН РАН, 2006. – № 1; Левяш, И. Я. Дилемма «расширение/объединение» Европы / И. Я. Левяш // «Европа». Журнал Польского ин-та междунар. дел. – 2006. – № 3 (20); Левяш, И. Я. Русские вопросы о России. Дискурс с Марианом Бродой / И. Я. Левяш. – М., 2007; Россия в XXI веке: Между роком геополитики и императивом глобализации // Россия в современном мире. – М., 2005. – № 2; Rosja między losem geopolityzacji a formą globalizacji // Sofia. Журнал философов славян. стран. – Жешув (Польша), 2006. – № 5.

I. YA. LEVYASH

COMMUNICATIVE SEMANTICS OF GEOCULTURAL CONCEPTS TRIUNE EUROPE

Summary

Article is devoted to semantic and semiotic problems of the European cultural and civilization complex formation and evolution as well as to its objectively uniform structure such as Western, Central and Eastern Europe.

In such optics the special subject of interest is the Central European area of Europe. Therefore from this point of view Russia has been considered as the European East in context of evolution. Adequate sense concept of the European communicative semantics comprehension has been represented not united Europe but triune Europe. In frames of triune Europe such concept as the Central European identity of Belarus has been formulated.

УДК 316.65:621.039(476)

Д. В. НАЗАРОВА

**ВЛИЯНИЕ СМИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАСТРОЕНИЙ
(НА ПРИМЕРЕ ОТНОШЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ К ЯДЕРНОЙ ЭНЕРГЕТИКЕ)**

Институт социологии НАН Беларуси

(Поступила в редакцию 01.02.2011)

При разработке и принятии государственных решений важное место занимает грамотная информационная политика, позволяющая сохранять динамическое равновесие и целостность общества (без социальных потрясений и роста напряженности), эффективно добиваться положительного восприятия этих решений, принятия и усвоения их в повседневных практиках людей. Особую значимость информационная политика приобретает в таком вопросе, как поддержка населением строительства АЭС: формировании позитивных общественных настроений к ядерной энергетике, преодолении «постчернобыльского синдрома».

Как писал академик НАН Беларуси Е. М. Бабосов в монографии «Чернобыльская трагедия в ее социальных измерениях», «одним из важнейших цивилизационных уроков Чернобыльской трагедии становится проблема оперативной и достоверной информации о катастрофических явлениях и процессах» [1, с. 136]. После аварии на ЧАЭС в общественном сознании глубоко укоренились страхи, связанные с реальными фактами замалчивания, дезинформацией относительно реальных последствий катастрофы, идущие от властных структур, из публикаций газет, сообщений радио и телевидения. Опасения относительно возможного умалчивания информации возникают и сейчас, даже среди населения ЕС, отражаясь в степени доверия энергетическим компаниям, которые управляют атомными электростанциями, как источнику информации о ядерной безопасности (в целом по ЕС им доверяет только 11% граждан). Из доклада «Европейцы и ядерная безопасность», опубликованного в 2007 г. по результатам сравнительных полевых исследований во всех 27 странах-членах ЕС (было опрошено 27084 европейских гражданина методом интервью «face to face» по большому кругу вопросов, относящихся к состоянию и перспективам ядерной безопасности в ЕС), следует, что национальным властям, отвечающим за энергетическую безопасность, доверяют 28% опрошенных европейцев, хотя и велики различия по странам – от 72% доверия в Швеции, до 13% в Португалии. Наибольшим доверием пользуются следующие источники информации: ученые – 48%; неправительственные организации, обеспокоенные окружающей средой, – 30% (в целом по ЕС) [2, р. 51]. Все это свидетельствует о том, что эхо Чернобыльской трагедии в ее социально-психологических последствиях находит отклик в виде страхов, опасений в сознании всего мирового сообщества и по сей день.

Западные страны, имеющие в эксплуатации АЭС, попытались заново построить доверие населения к ядерной энергетике через специальные программы в СМИ, даже социальную рекламу; посредством особых экономических, инфраструктурных и социальных льгот для населения, проживающего в соответствующих районах вблизи АЭС; путем изменения и ужесточения законодательства, регулирующего данную сферу. Одним из таких шагов можно назвать принятие в 1998 г. в Дании международной Орхурской конвенции «О доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды» [3], а также доступ независимых наблюдателей к контролю системы обеспечения безопасности действующих АЭС. В Беларуси данная конвенция была также принята и ратифицирована в начале 2000-х гг.

На первом этапе именно страхи и опасения быть не информированным в вопросе планирующегося строительства АЭС, возникли в Беларуси в 2005-2006 гг. Просочившиеся в негосударственных СМИ обрывочные сведения о планах правительства развивать ядерную энергетику (даже о рассмотрении такой перспективы) всколыхнули небольшую часть общественности Беларуси. Широкие массы населения, не имеющие доступа к сети Интернет, не читающие в то время негосударственные печатные издания и оппозиционную прессу, на первый взгляд оставались как бы вне ведения. Однако такая важная информация, как возможность строительства АЭС в Беларуси, функционировала среди небольшой части общественности в виде слухов. Обрывочные, противоречивые сведения из официальных государственных каналов радио, ТВ и прессы появляются только в 2006 г. Так, например, на радиостанции «Беларусь» в новостных передачах, по нашим данным, тема возможного строительства АЭС в Беларуси впервые упоминается 31 мая 2006 г. уже как существующая в планах правительства. Только с середины 2007 г. информация о строительстве АЭС становится регулярной в государственных СМИ и «доходит» до широкой общественности.

Основной пик по масштабам распространения в официальных источниках СМИ данная тема получает только в конце 2007 – начале 2008 г. – так начинаются второй этап в СМИ и соответствующие изменения в общественном сознании. По данным республиканского опроса, проведенного Институтом социологии НАН Беларуси (под руководством кандидата социологических наук М. Н. Хурса в рамках договора с Минэнерго), уже в январе 2008 г. на вопрос: «Из каких источников Вы впервые узнали о намерениях построить в республике АЭС?» 52,8% (большинство опрошенных) назвали передачи белорусского ТВ; 12,8 – белорусское радио; 14,1 – белорусские государственные печатные издания; 1,7 – негосударственные издания; 18,6 – узнали от друзей, знакомых, родственников, коллег по работе; 3% респондентов указали на другие источники, в том числе иностранные. Может показаться странным, но 6,6% опрошенных, по их признанию на момент опроса, «ничего об этом до сих пор не знают». Еще более странно, что так ответили 10,3% студентов, в то время как, например, среди крестьян только 2,3, предпринимателей – 3,2%, среди руководителей – никто. Вместе с тем характеристика информации о строительстве АЭС, представляемая в различных СМИ республики, по степени ее достаточности для населения в то время свидетельствует о низкой эффективности в удовлетворении «информационного голода»: 17,0% заявили, что «информация по данной теме практически отсутствует», 55,8 – «информация есть, но ее очень мало» и только 10,6% опрошенных отметили, что «информации по данной теме достаточно».

Если целью информационной политики является достижение согласия по вопросу строительства АЭС в Беларуси и положительное принятие населением такого решения, то речь идет уже не о простом информировании, а о воздействии содержания СМИ на изменение существующего мнения населения. И здесь недостаточно просто предоставлять свежие новости вовремя. Необходимы аналитические материалы, специальные репортажи из стран, использующих ядерную энергетику и т. д., но с учетом доступности, понятности такой информации широким массам населения. Однако неправомерно считать, что в общественном сознании та или иная информация зеркально отражается, она в первую очередь перерабатывается, интерпретируется индивидами и уже на этой основе так или иначе ими воспринимается. В процессе формирования мнения индивид встраивает содержание информации в собственную целостную систему взглядов, существующую картину мира, где эта информация качественно перерабатывается в зависимости от ценностей, потребностей и ожиданий. И в этом процессе важно не только наличие самой фактической информации (где, что и когда происходит), но и вообще вся информация, так или иначе связанная с тематикой выстраивания мнения по той или иной проблеме.

Общественное мнение по вопросам развития ядерной энергетики (как и по другим вопросам) в значительной степени зависит, таким образом, и от информационного фона, формируемого СМИ. В условиях отсутствия или недостаточной представленности готовых для интериоризации индивидом целостных взглядов на данную проблему (аналитических материалов) именно информационный фон задает основные линии восприятия, формирует социальные стереотипы. Особенностью такого воздействия информационного фона является неосознанный, нерациональ-

ный характер в выстраивании мнения; минуя рациональные способности индивидов, он формирует определенную настроенность, которая проявляется, в частности, в социальных установках, характере ожиданий и т. п. В зависимости от этой настроенности последующая информация по данной теме по-разному воспринимается и интерпретируется различными людьми, объясняя целый веер возможных мнений. Однако устойчивость подобных мнений, основанных на настроении и неосознанном воздействии информационного фона, весьма ограничена, тем не менее силу ее влияния, повсеместность распространения не стоит игнорировать.

Другой тип формирования мнения индивидов – классический, основанный на рациональной логике принятия определенного решения. Устойчивость таких мнений и от какого-либо воздействия, и по времени гораздо выше. Главным материалом для такого пути выступают аналитические материалы по данной проблематике, учет различных точек зрения экспертов, подсчет «плюсов» и «минусов» в поддержку определенного мнения. Следует, однако, учитывать и специфику заявленной темы, а именно – отношение населения к атомной энергетике. Люди не чувствуют себя экспертами в данной области, их жизненный опыт никак не может подсказать правильность того или иного решения. В этих условиях они выстраивают свое мнение, исходя из убедительности в основании логических умозаключений тех субъектов, которых они признают экспертами, кому доверяют.

Выделенные нами идеальные типы формирования мнения индивидами в реальности в таком чистом виде встречаются довольно редко. Чаще всего у индивида уже наличествует определенная неосознаваемая настроенность, которая в свою очередь выступает тем фоном, на котором разворачиваются логические умозаключения, приводящие к выработке того или иного мнения. Существование прямо противоположных взглядов на одну и ту же проблему в общественном сознании – явление не только распространенное, но и вполне здоровое, чего нельзя сказать про индивидуальное сознание. Неопределенность личной позиции по существенным вопросам (таким, как строительство в Беларуси собственной АЭС) порождает когнитивный диссонанс, проявляемый в дискомфорте. Противоречивость в характерах и направленности настроения и логически построенного мнения по данному вопросу, по сути, нарушает целостность сознания и психологическое равновесие, что может привести к стрессу: например, принятие идеи строительства АЭС с одновременным переживанием страхов и опасений, недоверий и беспокойств, затрагивающих основную витальную потребность человека – безопасность его жизни.

В социологических опросах для выяснения устойчивости того или иного мнения исследователи часто задают несколько вопросов по одной и той же позиции, но с разных сторон. Так, например, по результатам республиканского социологического опроса в 2008 г. по теме ядерной энергетики были получены следующие данные (табл. 1).

Таблица 1. Отношение респондентов к ядерной энергетике, % от числа опрошенных

Оцениваемые позиции (варианты ответов)	Позитивное отношение к АЭС	Негативное отношение к АЭС
Перспективность использования Республикой Беларусь ядерного топлива (перспективно/неперспективно)	58,6	17,0
«Нужно ли развивать в РБ ядерную энергетику?» (да/нет)	54,8	23,0
Возможность обеспечения Беларусью своей энергобезопасности без развития ядерной энергетики (нет, без АЭС невозможно/да, возможно и без АЭС)	41,6	30,9
Соблюдение перечня условий поддержки строительства АЭС в Беларуси (–/не поддерживаю строительство АЭС ни при каких условиях)	–	16,9

Из табл. 1 следует, что противоречивость восприятия населением ядерной энергетики в 2008 г. существенна; вместе с тем следует учитывать, что на вопрос: «Нужно ли развивать в РБ ядерную энергетику?» еще в 2005 г. 28,3% опрошенных отвечали «Да» и 46% – «Нет». И поскольку индивидуальный жизненный опыт не может подсказать правильность того или иного мнения по данному вопросу, то причина такого явления (равно как и ее решение) коренится в СМИ: характеристике и содержании транслируемой информации. И если уже принято государственное решение по развитию атомной энергетики и строительству АЭС, то совершенно необходимо

проводить системную и целенаправленную информационно-разъяснительную работу с целью повышения доверия к ней населения.

Предпринятое нами исследование ставило целью выявление возможных логических линий в формировании настроений, мнений населения Беларуси относительно ядерной энергетики, строительства собственной АЭС через анализ межконтекстуальных связей содержания СМИ по данной проблематике. В проводимом исследовании для нас важным являлся именно тот период времени (от начала рассмотрения возможности строительства АЭС в Беларуси и возникновения соответствующих материалов в СМИ до начала формирования системы полного информирования с конца 2007 – начала 2008 г.), поскольку это во многом проясняет динамику общественного мнения, переходного момента от негативного отношения к преобладанию позитивных оценок и поддержки строительства АЭС среди населения Беларуси.

Основная гипотеза исследования, которая нашла свое подтверждение, состояла в зависимости динамики общественного мнения от динамики позитивного/негативного содержания СМИ по теме АЭС, а также тех смысловых контекстов, в которых она упоминается. Проводилось разграничение между официальными, государственными СМИ РБ, информации из которых население доверяет в полной мере, и негосударственными СМИ, включая данные и аналитические материалы из сети Интернет, где часто встречаются различные мнения, вплоть до слухов и политических спекуляций.

Анализ строился на сопоставлении данных специального мониторинга общественного мнения (2005, 2006 [4], 2008 г. и отдельно в 2009 г. по республиканской репрезентативной выборке, с выборочной совокупностью в среднем по 2000 респондентов) по вопросу поддержки строительства АЭС в Беларуси и данных контент-анализа белорусских СМИ по соответствующей тематике. Общим массивом информации для контент-анализа выступили:

1) архив белорусской прессы за период 2005 – начало 2008 г. Акцент был сделан на такие издания, как «Советская Белоруссия. Беларусь сегодня» («СБ») и «Комсомольская правда в Беларуси» («КП»). Выбор таких печатных изданий, как «КП» и «СБ», объясняется их преобладающей, по результатам социологических исследований, популярностью среди населения в то время. Колебание популярности за исследуемый период находилось в среднем в пределах 23 и 20% соответственно, в то время как третье по популярности издание не набирало и 8%. Важным обстоятельством при выборе источника являлся также характер печатных изданий: «СБ» – государственный, официальный печатный орган, в то время как «КП» – независимое, негосударственное издание;

2) архив телевизионных программ и новостных передач белорусского ТВ (АТН) за период 2006 – начало 2008 г.;

3) архив радиостанции «Беларусь» за период 2005 – начало 2008 г.;

4) публикации различных сайтов сети Интернет по теме строительства АЭС в Беларуси (включая форумы).

В процессе работы был выделен 21 контекст, в котором так или иначе встречалась тема АЭС в белорусских СМИ:

1) ядерная энергетика (АЭС);	12) террористическая угроза;
2) природные ресурсы;	13) авария на ЧАЭС;
3) экономика;	14) реабилитация земель;
4) энергетика;	15) физическое здоровье человека;
5) политика;	16) социальная реабилитация;
6) законодательство;	17) льготы;
7) экология;	18) медицина;
8) наука;	19) гуманитарная помощь;
9) образование (кадры);	20) дети;
10) военный атом;	21) культура (искусство, кино, литература, мемориальные комплексы, памятники и т. д.).
11) радиоактивные отходы;	

Содержание информации в СМИ предстает, упрощенно говоря, в двух видах: новостных и аналитических передачах. В аналитических сообщениях она, по своей сути, всегда затрагивает несколько контекстов или возникает в связи с другими. На первый взгляд в новостных передачах информация может фактически не иметь никаких межконтекстуальных связей. Например, по радио сообщается об очередном выезде детей из пострадавших от аварии на ЧАЭС районов за рубеж. Однако при формировании отношения людей к ядерной энергетике такая информация на уровне индивидуального восприятия проходит ассоциативный ряд (20 – 5 – 13 – 1) и осознанно или неосознанно для индивида склоняет его к неодобрению строительства АЭС. Даже для такой связи, как 5 – 6 – 16: «государство проводит... политику по социальной реабилитации населения, проживающего в зоне, пострадавшей от аварии на ЧАЭС», в восприятии людей проходит следующая линия: 16 – 13 – 1... и мы также имеем еще один пункт в пользу отказа от использования АЭС. Наиболее простую структуру имеет информация с одной связью, например: ядерная энергетика (АЭС) – авария на ЧАЭС, т. е. эксплуатация АЭС может привести к аварии; природные ресурсы – ядерная энергетика (АЭС), т. е. дефицит энергоресурсов неумолимо требует задуматься об использовании АЭС и т. п.

Среди *позитивных контекстов* упоминания атомной энергетики, т. е. влияющих на «принятие» ее в общественном сознании, выступают следующие темы: наука (конференции, особенно мировой опыт и т. д.), образование; энергетическая безопасность, экономическая и политическая независимость; истощение природных ресурсов; экономика – понятный для населения расчет энергоемкости ВВП сейчас и после введения АЭС в эксплуатацию; негативное влияние использования ТЭЦ на угле, мазуте, древесине и т. д. на экологию, возникновение парникового эффекта; невозможность широкого применения альтернативных источников энергии (солнца – в связи с его недостаточностью на территории страны; воды (гидроэлектростанций) – в связи с отсутствием полноводных рек и т. д.). Позитивно сказывается и открытость данных о проблемах с поставками газа, нефти и их реальной стоимости, экономических осложнений для страны и т. п. В условиях мирового финансового кризиса с конца 2009 г. четко доводится до населения тесная связь роста цен на продовольствие, другие товары и услуги с энергоемкостью выпускаемой белорусской продукции, о ее слабой конкурентоспособности из-за этого на внутреннем и внешнем рынках.

К *негативным контекстам* относится вся та информация, которая напрямую или косвенно затрагивает аварию на ЧАЭС и ее последствия. Все темы по социальной реабилитации населения (медицине, гуманитарной помощи, оздоровлению детей, чернобыльских льгот, культурных мероприятий, приуроченных памяти трагедии на ЧАЭС), реабилитации земель, негативного влияния радиации на здоровье человека – непосредственно связаны с аварией на ЧАЭС и несут скрытый призыв к отказу от строительства АЭС. Особенно трагично тема атомной энергии выглядит в двух контекстах – передача методами искусства, особенно кино, последствий радиации на здоровье человека и его бессилие.

Такая наиболее типичная связка – «АЭС – авария на ЧАЭС» – довольно долго преобладала в содержании СМИ, формируя соответствующий стереотип восприятия опасности. По совокупности публикаций, информационных сообщений по радио и ТВ только в 2005 г. негативный контекст упоминания АЭС превышал позитивный почти в 28 раз. Позитивная информация об АЭС появляется в СМИ только с середины-конца 2007 г., количество ее возрастает и значительно (уже в 2-4 раза) превышает количество негативной информации, что существенно отражается на восприятии общественным сознанием ядерной энергетике как приемлемой, допустимой, желательной. Согласно опросам общественного мнения за исследуемый период, произошли качественные изменения в отношении населения к развитию собственной ядерной энергетике: почти вдвое выросло число сторонников данного пути – с 28,3% в 2005 г. до 54,8% в 2008 г. [5, с. 180]. Исследование показало, что именно увеличение количества материалов за весь исследуемый период и позитивный контекст упоминания темы АЭС в официальных СМИ выступают главенствующими факторами при формировании общественного мнения белорусов. Также следует отметить, что многие из предложенных «схем» восприятия начинают работать в сознании белорусов уже самостоятельно, без какого-либо упоминания, повторения и т. д. Так, например, замеча-

ние А. Г. Лукашенко, что «Беларусь и так со всех сторон окружена действующими АЭС», сразу снизило градус напряжения и развеяло основной «козырь», миф оппозиции о «чистой», «беззаботной» и «синеокой». В 2010 г. наиболее актуальной стала связка наличия собственной АЭС с энергетической, а отсюда и экономической, политической независимостью Беларуси. Между тем обращение СМИ к тематике ЧАЭС (особенно к программам реабилитации) свидетельствует о том, что государство не забыло о трагедии и со всей ответственностью принимает обязательства перед населением. Исключение из СМИ такого рода информации может негативно сказаться не только на образе власти, но и вызвать опасения у людей быть забытыми «в случае чего» и, соответственно, привести к неприятию населением развития атомной энергетики.

В подтверждение обоснованности предпринятого нами анализа степени влияния контекстуальных связей на восприятие населением ядерной энергетики, а также с учетом динамики количественно-качественных характеристик информации за период 2005–2008 гг. приведем следующие данные (табл. 2 и 3).

Таблица 2. Степень знакомства населения с положительными и отрицательными моментами ядерной энергетики, % от числа опрошенных

В какой мере Вы знакомы с положительными и негативными моментами ядерной энергетики?	Всего	
	2005 г.	2008 г.
1. Хорошо знаю ее основные «плюсы» и «минусы»	15,7	22,7
2. Знаю больше о ее положительных сторонах	6,1	9,1
3. Знаю больше о связанных с ней угрозах и рисках	49,9	36,7
4. Мало что знаю по данной проблеме	27,8	29,6

На вопрос: «Как получаемая информация влияет на Ваше отношение к ядерной энергетике?» в ходе социологических опросов были получены следующие результаты (табл. 3).

Таблица 3. Влияние информации о ядерной энергетике на отношение к ней населения, % от числа опрошенных

Как полученная информация влияет на Ваше отношение к ядерной энергетике?	Всего	
	2005 г.	2008 г.
Убеждает меня в ее необходимости	12,4	28,2
Усиливает тревогу по ее рискам	48,1	36,0

Из приведенных данных видна положительная динамика (более чем в 2 раза) влияния проводимой информационно-разъяснительной работы в СМИ за период 2005–2008 гг. Отношение населения к ядерной энергетике, строительству собственной АЭС характеризуется качественными изменениями за исследуемый период. Негативное восприятие с заметным следом «чернобыльского синдрома», с одной стороны, сменяется спокойным, вдумчивым подходом, учитывающим императивы сложившейся ситуации, мировые тенденции и опыт других стран в этой области, с другой – осторожно растет доверие. Люди все больше понимают, что постчернобыльская дилемма «или радиационная безопасность – или АЭС» является ложной.

Анализ Интернет-источников в 2009 г. (равно как и на сегодняшний день) по теме строительства АЭС в Беларуси свидетельствует о следующем. На фоне относительной пустоты сайтов государственных органов, в частности Министерства энергетики (<http://www.minenergo.gov.by/>) по данной теме, в сети Интернет появляются новые сайты противников строительства АЭС в Беларуси. Нередко они носят агрессивно-оппозиционную направленность не только по отношению к идее строительства, но и по отношению к власти. Иногда даже трудно понять, какая цель для них приоритетна: посеять недоверие к власти или популяризировать идеи альтернативных источников энергии и даже наладить систему сбыта соответствующей продукции. Безусловно, Интернет является максимальным отражением свободы совести и самовыражения, плюрализма мнений и т. д. Но при поиске информации в системе Google (основанной на выстраивании рей-

тинга сайтов по количеству обращений и отсылок на них) на запрос «АЭС в Беларуси» почти невозможно в числе 50 первых найти ни одного белорусского официального сайта. Исключение составляют только БЕЛТА (Белорусское телеграфное агентство, <http://www.belta.by/>) и Орхусский центр Республики Беларусь при Минприроды (<http://www.aarhusbel.com/nuclear-belarus>, сайт основан в 2008 г.), где авторы пытались предоставить аналитический материал в защиту ядерной энергетики. Сайт <http://belaesta.na.by/> (Белорусская АЭС) ориентирован скорее на студентов-физиков, интересующихся данной проблематикой, но не на широкие массы населения. Выполнен в мрачных черно-серых тонах и психологически не располагает к позитивному восприятию идеи атомной энергетики.

В ленте новостей из официальных Интернет-источников в 2009 г. почти не встречались аналитические материалы. Пытаясь найти более содержательную информацию, заинтересованное лицо вынужденно просматривать большое количество сайтов противников строительства АЭС. Совсем не обязательно, что преобладание негативных настроений относительно строительства АЭС в Беларуси в сети Интернет повлияет на ухудшение динамики мнений населения. Здесь важно то, что заинтересованные в информации лица чаще всего не просто исследователи-социологи, а в первую очередь граждански активная часть населения, молодежь, использующая Интернет чаще, чем стационарную телефонную линию. Это, что очень важно, журналисты из различных государственных и негосударственных, столичных, областных и местных СМИ (радио, газет и т. д.), использующие возможности Интернета для оперативного поиска материалов для своей работы. Интернет – это канал СМИ с неограниченными возможностями визуализации данных для реализации эффективной информационной политики: для предоставления аналитических материалов и возможности их массового распространения и скачивания, возможности многократного обращения к заинтересовавшей информации, выбора времени ознакомления, использования различных графических приемов и других средств воздействия. Противники строительства АЭС в Беларуси это активно используют в своей работе и формируют негативное настроение, мнение по данной теме. Хотя, как показывают социологические исследования, основными источниками информации о жизни в стране для населения Беларуси, как и для граждан ЕС, все же остаются традиционные СМИ (ТВ, пресса, радио). Именно ими должна проводиться грамотная информационная политика по формированию позитивного отношения к ядерной энергетике. И создание специального официального, государственного сайта (с его регулярными обновлениями и пополнением) о ядерной энергетике как раз позволит выполнять координационную функцию в распространении того или иного содержания информации по данной теме в СМИ.

В марте 2011 г. в Японии произошел природный катаклизм, повлекший аварии на энергетических блоках Фукусимских АЭС. Страхи населения перед АЭС в Европе набирают новую волну. Несмотря на природу произошедших аварий и невозможность их повторения в Европе (землетрясения и мощного цунами), под воздействием общественного мнения в Германии происходит смена «приоритетов». Правительство отказывается от продления эксплуатации некоторых существующих АЭС в Германии. Вместе с тем вскрываются данные об «экономической эффективности» альтернативных источников энергии. Так, по сообщению информационного портала TUT.BY со ссылкой на Deutsche Welle [6], в связи с непродлением срока эксплуатации АЭС, эти четыре энергетические компании отказываются от финансирования программ по развитию альтернативных источников энергии. При этом озвучиваются суммы – по 300 млн евро в год от каждой из четырех АЭС-компаний. Все это лишний раз показывает безальтернативность атомной энергетики с экономической точки зрения. Открытость такой информации как раз и способствует более критическому и взвешенному отношению населения к данной дилемме. Сегодня МАГАТЭ и правительства ряда стран для укрепления доверия населения принимают ряд программ, направленных на ужесточение контроля за эксплуатацией АЭС. Во многом все эти меры обусловлены не какой-либо объективной необходимостью, а скорее направлены именно на восстановление хрупкого доверия, преодоление страхов среди населения и повышение уверенности в безопасности АЭС на основе рациональной логики и фактов.

Литература

1. Б а б о с о в, Е. М. Чернобыльская трагедия в ее социальных измерениях / Е. М. Бабосов. – Минск: Право и экономика, 1996. – 155 с.
2. Special EB 271: Europeans and Nuclear Safety (Европейцы и ядерная безопасность). – 112 p. [Electronic resource]. – Mode of access: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_271_en.pdf. – Date of access: 15.12.2010.
3. UNECE. Aarhus Convention [Electronic resource]. – Mode of access: www.unece.org/env/pp/. – Date of access: 15.12.2010.
4. Энергетика Беларуси. Состояние. Проблемы. Перспективы: монография / Бобров В. В. [и др.]; под ред. М. Н. Хурса. – Минск: ФУАинформ, 2006. – 344 с.
5. Атомная энергетика: общественное мнение Беларуси / А. М. Заборовский, С. А. Шавель [и др.]; под ред. М. Н. Хурса. – Минск: Беларус. навука, 2009. – 183 с.
6. Владельцы немецких АЭС прекратили финансирование альтернативной энергетики (09.04.2011). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,14978840,00.html>. – Дата доступа: 10.04.2011.

D. V. NAZAROVA

MASS MEDIA INFLUENCE TO THE FORMING OF PUBLIC MOODS (ON EXAMPLES OF POPULATION ATTITUDE TO THE NUCLEAR POWER INDUSTRY)

Summary

This article has been addressed to the problem of the mass media content influence to the forming of population attitude to the nuclear power industry in Belarus. In compare with results of the mass media content analysis which show increasing the number of positive contexts the opinion polls demonstrate the same dynamics: public trust towards the nuclear power industry in Belarus increases.

ПРАВА

УДК 349.42

І. П. МАНКЕВІЧ

ТЭАРЭТЫКА-ПРАВОВЫЯ АСПЕКТЫ ЗАБЕСПЯЧЭННЯ ХАРЧОВАЙ БЯСПЕКІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

*Інстытут прававых даследаванняў
Нацыянальнага цэнтра заканадаўства і прававых даследаванняў Рэспублікі Беларусь*

(Паступіў у рэдакцыю 28.12.2010)

Харчовая бяспека – складаная і шматаспектная праблема, якая мае міжнародны і нацыянальны характар, закранае кожнага асобнага чалавека, кожную сацыяльную групу насельніцтва. У сферы забеспячэння харчовай бяспекі спалучаюцца ключавыя праблемы ажыццяўлення эканамічнай і аграрнай рэформ, тэндэнцыі развіцця вытворчасці сельскагаспадарчай і харчовай прадукцыі, змяненне ступені залежнасці рынку рэспублікі ад сусветнага харчовага рынку, сацыяльнага становішча, плацежаздольнасці насельніцтва краіны і дзяржавы ў цэлым. Харчовая бяпека з’яўляецца найважнейшай сферай дзяржаўных і грамадскіх інтарэсаў [1, с. 39], а таксама разглядаецца як умова захавання суверэнітэту і незалежнасці, эканамічнай стабільнасці і сацыяльнай устойлівасці дзяржавы [2].

Праблема харчовай бяспекі з’яўляецца для Рэспублікі Беларусь актуальнай перш за ўсё ў сувязі з трансфармацыяй эканомікі і імкненнем уступіць у Сусветную гандлёвую арганізацыю (СГА), што з’яўляецца адной са стратэгічных задач знешнеэканамічнай палітыкі нашай краіны і аб’ектыўна адпавядае сусветнай тэндэнцыі глабалізацыі [3, с. 4]. Далучэнне Беларусі да СГА, з аднаго боку, гарантуе атрыманне неабходных інструментаў для абароны і прасоўвання інтарэсаў краіны ў рамках сістэмы міжнароднага гандлю, з другога – ставіць перад дзяржавай задачы абмежавання мер дзяржаўнага рэгулявання, забеспячэння адпаведнасці нацыянальнага заканадаўства нормам і правілам СГА. У гэтай сувязі ва ўмовах фарміравання сучаснай дактрыны харчовай бяспекі Рэспублікі Беларусь актуальным уяўляецца комплекснае даследаванне тэарэтыка-прававых аспектаў харчовай бяспекі, выяўленне складнікаў, ад якіх залежыць узровень забеспячэння харчовай бяспекі з мэтай фармулявання прапаноў і рэкамендацый, накіраваных на павышэнне эфектыўнасці і прававога рэгулявання дадзеных адносін.

Упершыню тэрмін «харчовая бяпека» быў уведзены ў міжнародны ўжытак пасля збожжавога крызісу 1972–1973 гг. На Генеральнай Асамблеі ААН у 1974 г. была прынята рэзалюцыя «Міжнародныя абавязацельствы па забеспячэнні харчовай бяспекі ў свеце», згодна з якой пад сусветнай харчовай бяпекай разумелася «захаванне стабільнасці на рынках харчовых тавараў пры даступнасці базавых прадуктаў харчавання для ўсіх краін свету» [4, с. 9].

У далейшым сусветная харчовая праблема толькі абвастрылася. Штогадовае павелічэнне колькасці насельніцтва ў свеце, рост коштаў на сыравіну і прадукты харчавання ў сувязі з сусветным неўраджаем у краінах-экспарцёрах сельскагаспадарчай прадукцыі, дэградацыя пасяўных плошчаў, вычарпванне прыродных рэсурсаў, пагаршэнне экалагічнай сітуацыі ў цэлым – гэтыя і іншыя фактары сталі перашкаджаць далейшаму развіццю сусветнай вытворчасці сельскагаспадарчай сыравіны і харчовых тавараў. Пад уздзеяннем вышэйадзначаных працэсаў сфарміраваўся іншы падыход да праблемы харчовай бяспекі, згодна з якім дасягненне харчовай бяспекі ў сусветным маштабе магчыма толькі праз забеспячэнне яе ў кожнай асобнай дзяржаве.

Выдзяляюць некалькі ўзроўняў харчовай бяспекі: сусветную, нацыянальную і мясцовую харчовую бяспеку [5, с. 327]. Паводле думкі З. М. Ільіной, сусветная харчовая бяпека ўяўляе сабой такі стан сусветнай эканомікі, пры якім гарантуюцца фізічная і эканамічная даступнасць прадуктаў у колькасці, неабходнай для актыўнага і здаровага жыцця кожнага чалавека, які жыве на нашай планеце [6, с. 41]. Пры гэтым адным з найбольш важных крытэрыяў харчовай бяспекі ў свеце лічыцца ступень самазабяспечанасці асноўнымі відамі прадуктаў харчавання і ўзровень іх пераходных запасаў. Яны павінны складаць прыкладна 17% гадавога спажывання [7, с. 10]. Дзейнасць, звязаную з харчовай бяпекай, на сусветным узроўні ажыццяўляюць міжнародныя ўстановы, вядучымі сярод якіх з'яўляюцца спецыялізаваныя ўстановы ААН – Харчовая і сельскагаспадарчая арганізацыя ААН і Міжнародны фонд сельскагаспадарчага развіцця [8, с. 87]. Праблемы розных узроўняў узаемазвязаныя. Вырашаючы іх на сусветным узроўні, сусветная супольнасць аказвае садзейнічанне канкрэтным рэгіёнам і краінам у пераадоленні голаду.

Нацыянальная харчовая бяпека разглядаецца як абароненасць сістэмы харчовага забеспячэння насельніцтва краіны, пры якой гарантуецца захаванне і развіццё адпаведнай вытворчай базы, неабходных рэсурсаў і запасаў, бесперабойнае і дастатковае (па медыцынскіх нормах) забеспячэнне жыхароў асноўнымі прадуктамі харчавання. Спецыялістамі вызначана, што нацыянальная харчовая бяпека грунтуецца на канцэпцыі самазабеспячэння асноўнымі відамі харчавання як адной з складаючых эканамічнай бяспекі ў цэлым. Устаноўленне імпортнай залежнасці па прадуктах харчавання стварае пагрозу эканамічнай бяспекі краіны, небяспекі заваявання яе ўнутранага рынку замежнымі фірмамі [9, с. 46]. У сучасных умовах для забеспячэння нацыянальнай харчовай бяспекі неабходны падтрымка і развіццё ўласнай вытворчасці харчовай сыравіны і прадуктаў харчавання, скарачэнне імпарту. Такой палітыкі прытрымліваюцца многія еўрапейскія краіны. Так, напрыклад, высокі ўзровень самазабеспячэння прадуктамі харчавання ўласцівы ЗША і Францыі – больш за 100%, Германіі – 93, Італіі – 78; для беднай на ўрадлівых глебы Японіі ён складае 50% [10, с.7].

Забеспячэнне харчовай бяспекі з'яўляецца прыярытэтным напрамкам дзяржаўнай палітыкі і для Рэспублікі Беларусь. Прынятая ў 2001 годзе Канцэпцыя нацыянальнай бяспекі Рэспублікі Беларусь паслужыла асновай для выпрацоўкі кірункаў дзяржаўнай палітыкі ў галіне нацыянальнай бяспекі, распрацоўкі адпаведных нарматыўных прававых актаў, удасканалення кіраўніцкіх структур і арганізацыі дзейнасці органаў забеспячэння нацыянальнай бяспекі [11].

Новая Канцэпцыя нацыянальнай бяспекі Рэспублікі Беларусь, зацверджаная Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь № 575 ад 9 лістапада 2010 г., захоўвае пераемнасць у адносінах да раней прынятых асноватворных дакументаў у сферы нацыянальнай бяспекі і зыходзіць з асноўных тэндэнцый развіцця Рэспублікі Беларусь, яе месца і ролі ў сучасным свеце [12, п. 3].

Важным складнікам нацыянальнай бяспекі з'яўляецца эканамічная бяпека, якая разглядаецца як стан эканомікі, пры якім гарантавана забяспечваецца абароненасць нацыянальных інтарэсаў Рэспублікі Беларусь ад унутраных і знешніх пагроз [12, п. 4]. Працэс забеспячэння эканамічнай бяспекі праяўляецца ў розных сферах эканамічнай сістэмы: вытворчай, знешнеэканамічнай, фінансавай, сацыяльнай, інфраструктурнай, а таксама харчовай. Падтрыманне гарантаванага ўзроўню харчовай бяспекі Рэспублікі Беларусь прызнана адным з асноўных нацыянальных інтарэсаў у эканамічнай сферы [12, п. 10].

З мэтай забеспячэння харчовай бяспекі на аснове тэарэтычных і прыкладных даследаванняў была распрацавана Канцэпцыя харчовай бяспекі Рэспублікі Беларусь [2]. З'яўляючыся часткай нацыянальнай эканамічнай бяспекі, харчовая бяпека – адна з гарантый у забеспячэнні права на належны ўзровень жыцця, замацаванага ў арт. 21 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь [13]. З указанага артыкула вынікае права на дастатковае харчаванне чалавека, што і з'яўляецца адной з асноўных задач дзяржавы, якая заклікана забяспечыць харчовую бяпеку.

Разглядаючы тэарэтыка-прававыя аспекты забеспячэння харчовай бяспекі, уяўляецца неабходным спыніцца на паняццях «бяпека», «харчовая бяпека» і іх складніках.

Паняцце «бяспека» ўжываецца ў адносінах да многіх працэсаў. У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» паняцце «бяспека» тлумачыцца як адсутнасць небяспекі, становішча, пры якім каму-ці чаму-небудзь ніхто і нішто не пагражае [14, с. 443]. Прававая прырода бяспекі заключаецца ў тым, што права з'яўляецца сродкам, які садзейнічае дасягненню, у тым ліку і харчовай бяспекі.

Паняцце «харчовая бяспека» (як падсістэма бяспекі) трактуецца альбо дастаткова шырока, і ў яго змест уключаюцца розныя аспекты дзейнасці, звязанай з развіццём сельскай гаспадаркі і аграпрамысловай вытворчасці, арганізацыяй харчовага забеспячэння, аказаннем адпаведнай сацыяльнай харчовай дапамогі насельніцтву і г. д., альбо гэты тэрмін разумеецца занадта вузка – як узровень залежнасці дзяржавы ад імпарту па асноўных відах прадуктаў харчавання [15, с. 5–6].

Так, паводле меркавання А. А. Кудрашовай, тэрмін харчовая бяспека выкарыстоўваецца пераважна для характарыстыкі ўзроўню развіцця сельскагаспадарчай вытворчасці і харчовай незалежнасці асобных дзяржаў ад імпарту прадукцыі, даступнасці насельніцтва да якасных і разнастайных прадуктаў харчавання [16, с. 18]. Некаторыя аўтары пад харчовай бяпекай разумеюць адсутнасць рызыкі для жыцця і здароўя чалавека пры спажыванні тых ці іншых прадуктаў харчавання [17, с. 64].

У адпаведнасці з Канцэпцыяй харчовай бяспекі Рэспублікі Беларусь яна разглядаецца як умова захавання суверэнітэту і незалежнасці дзяржаў, а таксама як фактар падтрымання кан'юнктуры нацыянальнага і рэгіянальных харчовых рынкаў, якія забяспечваюць дастатковы ўзровень збалансаванага харчавання насельніцтва і эфектыўнага развіцця знешнегандлёвых харчовых і сыравінных сувязей, узмацненне экспертнай арыентацыі аграпрамысловага комплексу. Харчовая бяпека патрабуе вырашэння наступных задач: стварэнне стабільных эканамічных умоў; правядзенне эфектыўнай аграрнай палітыкі; правядзенне сацыяльнай палітыкі, накіраванай на выкараненне беднасці і няроўнасці з боку даступнасці прадуктаў харчавання; забеспячэнне адэкватнасці харчовых паставак задавальненню патрэбнасцей насельніцтва і інш. [2].

Важнейшымі складнікамі харчовай бяспекі з'яўляюцца наступныя.

1. *Забеспячэнне фізічнай даступнасці прадуктаў кожнаму жыхару.* Дасягненне гэтай умовы забяспечваецца за кошт дзяржаўнага кантролю за знешнімі і ўнутранымі пастаўкамі, а таксама запасамі прадуктаў харчавання, якія ёсць у наяўнасці.

2. *Забеспячэнне эканамічнай даступнасці прадуктаў,* г. зн. магчымасці набывання прадуктаў усімі сацыяльнымі групамі насельніцтва, у тым ліку і маламаёмнымі, шляхам павышэння жыццёвага ўзроўню ці прыняцця неабходных мер сацыяльнай абароны. Дасягненне гэтай умовы забяспечваецца як за кошт падтрымання дастатковага ўзроўню даходаў насельніцтва, так і за кошт кантролю за ўзроўнем цэн на прадукты харчавання.

3. *Забеспячэнне якасці і бяспекі спажываемых прадуктаў харчавання.* Праблема якасці і бяспекі прадуктаў харчавання цесна звязана з праблемай харчовай бяспекі, ёй надаецца сур'ёзная ўвага. Якасць сыравіны і прадуктаў харчавання павінна адпавядаць устаноўленым патрабаванням і гарантаваць бяспечнае спажыванне ў колькасці, дастатковай для рацыянальнага харчавання па энергетычнай каштоўнасці і збалансаванай па важнейшых жыццезабеспячальных элементах [7, с. 10]. Асаблівай увагі патрабуе абарот сыравіны і прадуктаў, атрыманых з выкарыстаннем генетычна мадыфікаваных крыніц, у сувязі з чым мяркуецца ўводзіць меры па сертыфікацыі і стымуляванні вытворчасці экалагічна частай высакаякаснай прадукцыі [7, с. 13].

У Рэспубліцы Беларусь кантроль якасці прадукцыі вядзецца на ўсіх этапах, пачынаючы ад вытворчасці і канчаючы гандлем. З мэтай рэгулявання адносін у галіне забеспячэння якасці харчовай сыравіны і харчовых прадуктаў, а таксама іх бяспекі ў 2003 годзе быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь «Аб якасці і бяспецы харчовай сыравіны і прадуктаў харчавання для жыцця і здароўя чалавека» [18]. Асабліва ўвага надаецца кантролю якасці сельскагаспадарчай прадукцыі ў раёнах, забруджаных радыёнуклідамі, дзе побач з мерамі дазіметрычнага кантролю прымяняюцца меры па папярэджанні забруджвання шляхам дадатковага ўнясення мінеральных угнаенняў і вапнавання глеб, а таксама змянення спецыялізацыі сельскагаспа-

дарчых арганізацый. Але дзяржаўную палітыку ў галіне здаровага харчавання насельніцтва неабходна ўдасканальваць з улікам змяненняў сацыяльна-эканамічнай, экалагічнай сітуацыі, дэмаграфічнага складу і з'яўлення новых навуковых уяўленняў аб здравым і якасным харчаванні. Праблема вытворчасці якаснай прадукцыі, забеспячэнне харчовай бяспекі павінны стаць сістэмаўтвараючым фактарам [19, с. 62].

Важным складнікам у забеспячэнні харчовай бяспекі з'яўляецца сельская гаспадарка, якая адыгрывае істотную ролю ў эканоміцы Беларусі. З'яўляючыся складанай, спецыфічнай галіной эканомікі, менавіта сельская гаспадарка здольна забяспечыць вытворчасць дастатковай для фізічнага і сацыяльнага развіцця асобы колькасці сельскагаспадарчай сыравіны, забяспечыўшы, такім чынам, права на дастатковае харчаванне, і вырашыць праблему харчовай бяспекі дзяржавы, што выклікае неабходнасць шматбаковай дзяржаўнай падтрымкі і актыўнага ўкаранення інавацый у сферу сельскагаспадарчай вытворчасці. Як адзначаюць Г. Я. Быстроў, М. І. Козыр, «сусветны вопыт развіцця сельскай гаспадаркі ў замежных краінах сведчыць, што дзяржаўнае рэгуляванне развіцця сельскай гаспадаркі – гэта не толькі неабходнасць, але і заканамернасць развіцця для большасці замежных дзяржаў» [20, с. 102].

Сусветны вопыт сведчыць аб тым, што ажыццяўляць сельскагаспадарчую вытворчасць без дзяржаўнай падтрымкі складана, а ў большасці выпадкаў немагчыма. У якасці асноў падтрымкі сельскай гаспадаркі з боку дзяржавы могуць быць не толькі эканамічныя, але і сацыяльныя, палітычныя, экалагічныя, дэмаграфічныя, навукова-тэхнічныя меры. «Калі дзяржава не будзе падтрымліваць сваю сельскую гаспадарку, то яна будзе вымушана падтрымліваць сельскую гаспадарку іншых краін» [21, с. 27].

Пытанні аналізу форм, напрамкаў, метадаў і аб'ёмаў дзяржаўнай падтрымкі вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі з'яўляюцца дыскусійнымі. Прычына заключаецца ў своеасаблівасці развіцця і сацыяльнай значнасці аграрнага сектара для эканомікі і бяспекі асобных дзяржаў. У Рэспубліцы Беларусь узровень падтрымкі вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі дастаткова высокі. Найбольш нізкі ўзровень сярод краін СНД ва Украіне. Напрыклад, адносіны бюджэтнай падтрымкі сельскай гаспадаркі да дабаўленай вартасці ў сельскай гаспадарцы Беларусі ў два разы вышэй, чым ва Украіне. Удзельная вага сельскай гаспадаркі ў сукупных бюджэтных выдатках Беларусі значнай вышэй, чым, напрыклад, у Германіі (2,0%), ЗША (3, 7%), Расіі (2, 6%) [22, с. 34].

Перш за ўсё трэба адзначыць, што ў нацыянальным заканадаўстве адсутнічае адзінае азначэнне паняцця дзяржаўнай падтрымкі вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі (сельскагаспадарчых тавараўтворцаў). У юрыдычнай і эканамічнай літаратуры таксама прапаноўваюцца розныя азначэнні дадзенага паняцця. Напрыклад, В. Н. Кульнеў пад дзяржаўнай падтрымкай сельскагаспадарчых тавараўтворцаў разумее «сістэму мер, накіраваную на выплату за кошт дзяржаўнага бюджэту грашовых сродкаў непасрэдна сельскагаспадарчым тавараўтворцам з мэтай прамога павелічэння іх даходаў» [23, с. 9], што ўяўляецца дастаткова вузкім, бо «формы дзяржаўнай падтрымкі сельскагаспадарчых тавараўтворцаў могуць і павінны напаўняцца розным зместам у залежнасці ад патрэбнасцей у тым ці іншым відзе гэтай падтрымкі» [24, с. 101–102]. Паводле меркавання В. С. Елісеева, «Дзяржаўная падтрымка разумеецца як дастаткова шырокая з'ява, якая ўключае ў сябе зусім розныя паводле галіновай прыроды эканамічныя метады, якія пры такім падыходзе не дазваляюць унесці пэўнасць у праблему іх прававой рэгламентацыі на ўзроўні адпаведных інстытутаў эканамічных абавязацельстваў з прычыны таго, што ў дзяржаўнай падтрымцы знаходзяць прымяненне інстытуты абавязацельстваў, якія дапускаюць знаходжанне ў розных галінах права» [25, с. 37].

У апошнія гады ў Рэспубліцы Беларусь быў прыняты шэраг нарматыўных прававых актаў, якія ўнеслі змены ў змест інстытута дзяржаўнай падтрымкі вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі. Вызначальным фактарам у механізме дзяржаўнай падтрымкі сёння з'яўляецца бюджэтная падтрымка, якая рэалізуецца праз мэтавыя праграмы, г. зн. прымяняецца прынцып праграмна-мэтавага падыходу, у выніку чаго прымаюцца канкрэтныя мэтавыя праграмы, якія прадугледжваюць канкрэтныя мерапрыемствы падтрымкі сельскай гаспадаркі. Напрыклад, прынята Дзяржаўная праграма «Інавацыйныя біятэхналогіі» на 2010–2012 гады і на перыяд да 2015 года

[26]. Фінансаванне заданняў дадзенай Дзяржаўнай праграмы, якія маюць сельскагаспадарчую накіраванасць, прадугледжваецца за кошт рэспубліканскага фонду падтрымкі вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі, харчавання і аграрнай навукі, інавацыйных фондаў.

Змены адлюстроўваюцца і на азначэнні самога паняцця дзяржаўнай падтрымкі, якое прапанована разглядаць як сукупнасць мер, што здзяйсняюцца ў рамках канкрэтных мэтых праграм і накіраваны на аказанне сельскай гаспадарцы за кошт бюджэтных сродкаў усіх узроўняў усебаковай дапамогі як праз прамую перадачу грашовых сродкаў непасрэдна сельскагаспадарчым таваравытворцам, так і шляхам фінансавання розных мерапрыемстваў па развіцці сельскай інфраструктуры, падрыхтоўцы кадраў, павышэнні занятасці і г. д. [27, с. 14].

Змест дзяржаўнай падтрымкі вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі складаюць меры ўздзеяння, якія выкарыстоўваюцца дзяржавай з мэтай падтрымкі. Меры дзяржаўнай падтрымкі ўяўляюць сабой складаны эканоміка-прававы механізм рэгулявання грамадскіх адносін, з дапамогай якога сельскагаспадарчым таваравытворцам аказваецца неабходная для выдзялення прадпрыемальніцкай дзейнасці розная матэрыяльная, фінансавая і кансультацыйная дапамога і падтрымка з боку дзяржавы [24, с. 101].

З прычыны разнастайнасці мер дзяржаўнай падтрымкі ўзнікае праблема іх класіфікацыі. У літаратуры прапанована класіфікаваць меры падтрымкі на чатыры групы: *меры, якія прадугледжваюць прамыя бюджэтныя выплаты непасрэдна сельскагаспадарчым таваравытворцам з мэтай падтрымкі іх даходаў* (субсідыі, кампенсацыйныя плацяжы і г. д.); *меры, накіраваныя на падтрымку інвестыцыйных праектаў па будаўніцтве і набыцці асноўных фондаў, меліярацыі зямель* (лізінг з удзелам дзяржавы); *меры, накіраваныя на забеспячэнне ўстойлівага развіцця сельскіх тэрыторый, павышэнне ўзроўню жыцця сельскага насельніцтва* (упарадкаванне тэрыторый, жыллёвае будаўніцтва і г. д.); *меры, накіраваныя на фінансаванне паслуг, якія аказваюцца сельскагаспадарчым таваравытворцам* (аказанне інфармацыйна-кансультацыйнай дапамогі, падрыхтоўка кадраў) [27, с. 14].

У Рэспубліцы Беларусь дзяржаўная падтрымка сельскагаспадарчых таваравытворцаў ажыццяўляецца за кошт сродкаў рэспубліканскага і мясцовага бюджэтаў і дапускае выкарыстанне механізмаў ільготнага падаткаабкладання, крэдытавання, лізінгу, коштаўтварэння, страхавання [28, с. 30]. Аналіз мер дзяржаўнай падтрымкі вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі дазваляе зрабіць высновы аб дастаткова высокім узроўні іх дзяржаўнай падтрымкі ў Рэспубліцы Беларусь. Але імкненне Рэспублікі Беларусь падчас забеспячэння харчовай бяспекі далучыцца да СГА актуалізуе разгляд пытанняў дзяржаўнай падтрымкі айчынных вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі праз прызму норм гэтай міжнароднай арганізацыі. Пагадненне Сусветнай гандлёвай арганізацыі па сельскай гаспадарцы разглядае харчовую бяспеку ў якасці неабходнага негандлёвага пытання прававога рэгулявання міжнароднага гандлю, але ў той жа час указначае пагадненне накіравана на лібералізацыю гандлю прадуктамі харчавання, што супярэчыць мэтам забеспячэння харчовай бяспекі асобных дзяржаў-членаў СГА [29, с. 18].

Пры ўступленні ў СГА Рэспубліка Беларусь будзе вымушана фактычна адмяніць субсідыі і меры падтрымкі сваім таваравытворцам і адкрыць шырокі доступ замежным таварам і фірмам на ўнутраны рынак. З мэтай аслаблення негатыўнага ўздзеяння членства ў СГА на харчовую бяспеку мэтазгодна ўжо сёння распрацоўваць меры (мерапрыемствы) па адаптацыі сельскай гаспадаркі да ўмоў работы пасля далучэння да СГА. Неабходна распрацаваць і прыняць канцэпцыю (праграму) адаптацыі сельскай гаспадаркі і перапрацоўчай прамысловасці да ўмоў працы пры далучэнні да СГА, у якой магчыма прадугледзець: правядзенне эфектыўнай мытна-тарыфнай і нетарыфнай палітыкі; рэгуляванне коштаў на прадукцыю; удасканаленне сістэмы маніторынгу сельскагаспадарчай і прамысловай прадукцыі; даступнасць рыначнай інфармацыі для ўсіх суб'ектаў аграхарчовага рынку [30, с. 24].

У цяперашні час дзве трэці бюджэтнай падтрымкі, якая выдзяляецца сельскай гаспадарцы, паступае ў выглядзе мер, якія лічуцца мерамі, што скажаюць умовы знешняга гандлю, г. зн. мерамі, якія адносяцца да «жоўтага кошыка» паводле тэрміналогіі СГА. Тыповымі прыкладамі «жоўтага кошыка» з'яўляюцца коштавая падтрымка і субсідзіраванне рэсурсаў. У рамках СГА ў адносінах да мер «жоўтага кошыка» прымаюцца абавязацельствы па іх скарачэнні. Што датычыцца

мер «зьялёнага кошыка», такімі лічуцца меры падтрымкі айчынных вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі, якія не выклікаюць скажэнняў у гандлі ці вытворчасці, сярод іх навуковыя даследаванні, захаванне дзяржаўных запасаў з мэтай забеспячэння харчовай бяспекі, уклад дзяржавы ў страхаванне даходаў і праграмы абароны даходаў; экалагічныя праграмы і г. д. У Беларусі ўдзельная вага мер «зьялёнага кошыка» крыху скарацілася з 11 % у 2005 г. да 9 % у 2009 г. [22, с. 37].

Такім чынам, улічваючы, што меры «жоўтага кошыка» ў бюджэце Беларусі займаюць вялікую ўдзельную вагу, уяўляецца неабходным перагледзець характар і структуру дзяржаўнай падтрымкі сельскагаспадарчых таваравытворцаў, каб прывесці яе ў адпаведнасць з агульнапрынятай практыкай краін-членаў СГА. Дзяржаўная падтрымка павінна быць накіравана на павышэнне канкурэнтаздольнасці, стымуляванне росту сельскагаспадарчай вытворчасці і ў цэлым інавацыйнага развіцця сельскай гаспадаркі, а таксама стварэнне ўмоў для забеспячэння жыццяздольнасці сельскіх тэрыторый. Прыярытэтнымі напрамкамі павінны застацца рэгуляванне рынку сельскагаспадарчай палітыкі, падтрымка крэдытавання і развіццё страхавання.

Выказанае дазваляе зрабіць выснову аб неабходнасці далейшага ўдасканалення прававога механізма дзяржаўнай падтрымкі вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі, напрамкі ўдасканалення якога неабходна разглядаць з улікам тых вынікаў, якія могуць мець месца пры ўступленні Рэспублікі Беларусь у СГА. У гэтай сувязі трэба згадзіцца з думкай прафесара Б. А. Вароніна, які адзначае: «наколькі дзяржава зацікаўлена ў нармальным развіцці аграрных адносін, настолькі яна і будзе імкнуцца апасродкаваць іх юрыдычнымі нормаў. Таму ўзровень і якасць прававога рэгулявання сельскагаспадарчай дзейнасці ў значнай ступені вызначае эфектыўнасць аграрнай вытворчасці і, у канчатковым выніку, гарантаванасць харчовай бяспекі» [31, с. 6]. Асноўнай галіной заканадаўства, непасрэдна звязанай з забеспячэннем харчовай бяспекі, «з'яўляецца ўсё ж аграрнае заканадаўства, паколькі менавіта сельская гаспадарка забяспечвае краіну прадуктамі харчавання, і, значыць, ад узроўню яго развіцця залежыць стан харчовай бяспекі» [32, с. 49]. Паводле меркавання А. А. Галіноўскай, «прававое рэгуляванне ў сельскай гаспадарцы павінна вырашаць як мінімум дзве задачы:

- далейшае юрыдычнае замацаванне пераўтварэнняў і дзяржаўнае рэгуляванне гэтай галіны, у тым ліку карэкцёрка рэалізуюемых метадаў і выпраўленне дапушчаных пралікаў;
- узмацненне прававой абароны сельскагаспадарчых таваравытворцаў. Для гэтага неабходна больш уважлівая суаднесенасць норм, якія рэгулююць адносіны ў сельскай гаспадарцы, з агульнымі палажэннямі базавых галін права; пастаянны аналіз удзелу аграрных таваравытворцаў у прававых адносінах для выяўлення сапраўднай спецыфікі аграрных праваадносін; павышэнне прававой дысцыпліны і пісьменнасці» [33, с. 65].

Да асноў прававога рэгулявання базавых складнікаў сельскагаспадарчай вытворчасці неабходна аднесці: агульнае рэгуляванне напрамкаў развіцця сельскай гаспадаркі; рэгуляванне экалагічных аспектаў сельскагаспадарчага землекарыстання; рэгуляванне форм стварэння і дзейнасці вытворцаў сельскагаспадарчай прадукцыі; рэгуляванне фінансавых, падатковых, страхавых адносін сельскагаспадарцаў, аказанне ім фінансавай падтрымкі [1, с. 43]. У цяперашні час дадзеныя напрамкі ў значнай ступені рэалізуюцца праз Законы Рэспублікі Беларусь «Аб ветэрынарнай дзейнасці», «Аб племянной справе ў жывёлагадоўлі», Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь «Пытанні абавязковага страхавання сельскагаспадарчых культур, жывёлы і птушкі» і шэраг іншых [34–36]. Але прымаючы пад увагу, што ва ўмовах абвастрэння сусветнай харчовай сітуацыі суверэнітэт краіны, яе харчовую бяспеку забяспечыць толькі ўстойлівая сельская гаспадарка, а таксама ўлічваючы, што мэта, задачы, працэсы забеспячэння харчовай бяспекі і развіцця сельскай гаспадаркі непарыўна звязаны паміж сабой, неабходным для далейшага развіцця забеспячэння харчовай бяспекі, а таксама для фарміравання асноў дзяржаўнага рэгулявання і падтрымкі сельскагаспадарчых таваравытворцаў трэба лічыць удасканаленне аграрнага заканадаўства. У прыватнасці, адчуваецца патрэба ва ўдасканаленні заканадаўства аб насенняводстве, жывёлагадоўлі, страхаванні сельскагаспадарчай вытворчасці і інш., што выклікае неабходнасць унясення змен і дапаўненняў у дзеючыя нарматыўныя прававыя акты, а таксама распрацоўку і прыняцце новых (напрыклад, аб селекцыйнай дзейнасці, аб страхаванні сельскагаспадарчай вытворчасці).

У перспектыве актуальным уяўляецца сістэматызацыя аграрнага заканадаўства, якая прадвызначана патрэбнасцю яго ўдасканалення, устараненне прабелаў і супярэчнасцей. Упарадкаванне і ўдасканаленне заканадаўства з'яўляецца характэрнай прыкметай працэсу развіцця цывілізаванай прававой дзяржавы [37, с. 40–41]. Акрамя таго, сістэматызацыя садзейнічае даступнасці заканадаўства. Найбольш прымальнай бачыцца кадыфікацыя як спосаб сістэматызацыі, якая прадугледжвае перагляд папярэдняга заканадаўчага матэрыялу, аналіз крыніц існуючага пазітыўнага права ў цэлым з мэтай прыстасавання дзеючага заканадаўства да новых умоў [38, с. 96]. У гэтай сувязі, з улікам вышэйсказанага, неабходна распрацоўка і прыняцце Аграрнага кодэкса Рэспублікі Беларусь, падрыхтоўка якога была прадугледжана яшчэ Канцэпцыяй удасканалення заканадаўства Рэспублікі Беларусь, адобраная Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь 10 красавіка 2002 г. № 205 [39].

Такім чынам, харчовая бяспека дзяржавы забяспечваецца сукупнасцю эканамічных, экалагічных, сацыяльных і іншых умоў, звязаных як з развіццём сельскай гаспадаркі і ўсяго харчовага комплексу, так і агульным устойлівым развіццём краіны. Сістэма прававых норм, якія рэгулююць сферу забеспячэння харчовай бяспекі, таксама носіць комплексны і шматаспектны характар, уключаючы нормы аб якасці і бяспецы харчовай сыравіны і прадуктаў харчавання для жыцця і здароўя чалавека, санітарных, фітасанітарных мерах у гандлі, ветэрынарнай дзейнасці, бяспецы генна-інжынернай дзейнасці і інш.

Але сёння ўлічаны яшчэ не ўсе бакі гэтай шматграннай праблемы. Нягледзячы на тое, што харчовая праблема разглядаецца як лёс перш за ўсё адсталых краін, свае праграмы, законы па забеспячэнні нацыянальнай харчовай бяспекі маюць усе развітыя краіны свету, уключаючы ЗША, Японію, дзяржавы ЕС [8, с. 87]. Таму ўяўляецца неабходным распрацаваць і прыняць сістэму нарматыўных прававых актаў у сферы забеспячэння харчовай бяспекі, аснову якіх можа склаці Закон Рэспублікі Беларусь «Аб харчовай бяспецы». Дадзены Закон закліканы стаць прававой асновай для далейшага развіцця існуючых і ўкаранення новых механізмаў забеспячэння харчовай бяспекі Рэспублікі Беларусь. У структуру такога закона павінны ўвайсці нормы, якія раскрываюць значэнне тэрміна «харчовая бяпека», вызначэнне паняцця харчовая бяпека, крытэрыі ацэнкі ўзроўню харчовай бяспекі, галоўнымі з якіх павінны стаць фізічная і эканамічная даступнасць прадуктаў харчавання для насельніцтва, а таксама якасць і бяпека прадуктаў харчавання, меры і механізмы забеспячэння харчовай бяспекі. У сувязі з разнастайнасцю задач, форм і метадаў забеспячэння харчовай бяспекі, вызначаных у цяперашні час у розных нарматыўных прававых актах, прыняцце Закона «Аб харчовай бяспецы» дазволіць упарадкаваць дадзеную галіну грамадскіх адносін праз комплекснае аднастайнае прававое рэгуляванне. Якаснае прававое рэгуляванне павінна стаць гарантыяй забеспячэння харчовай бяспекі.

Літаратура

1. Кузнецов, С. А. Нормативно-правовые аспекты обеспечения продовольственной безопасности Российской Федерации / С. А. Кузнецов // Аграрное и земельное право. – 2009. – № 1 (49). – С. 39–43.
2. О Концепции национальной продовольственной безопасности Республики Беларусь: Постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 10 марта 2004 г., № 252 // Эталон-Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2010.
3. Турбан, Г. В. Всемирная торговая организация и регулирование международной торговли: практ. пособие / Г. В. Турбан. – Минск: Белтаможсервис, 2000. – 56 с.
4. Баганов, В. Ю. Продовольственная безопасность: сущность, проблемы, подходы и решения: автореф. дис. ... канд. экон. наук / В. Ю. Баганов; Иркут. гос. экон. академия. – Иркутск, 2001. – 19 с.
5. Национальная безопасность Республики Беларусь. Современное состояние и перспективы / Мясникович М. В. [и др.]. – Минск: ИООО «Право и экономика», 2003. – 562 с.
6. Ильина, З. М. Научные основы продовольственной безопасности / З. М. Ильина. – Минск: ООО «Мисанта». – 2001. – 228 с.
7. Ушачев, И. Г. Обеспечение продовольственной безопасности России: проблемы и пути решения / И. Г. Ушачев // Аграрное и земельное право. – 2009. – № 1 (49). – С. 9–14.
8. Файзуллин, Г. Г. Роль государства в обеспечении продовольственной безопасности: международно-правовой аспект / Г. Г. Файзуллин // Аграрное и земельное право. – 2008. – № 10 (46). – С. 83–7.
9. Масленникова, О. А. Экономические аспекты обеспечения продовольственной безопасности России / О. А. Масленникова // Аграрное и земельное право. – 2009. – № 1 (49). – С. 44–8.

10. У ш а ч е в, И. Г. Стратегические направления обеспечения продовольственной безопасности России / И. Г. Ушачев // Экономика сельскохозяйственных предприятий. – 2002. – № 5. – С. 7–11.
11. Концепция национальной безопасности Республики Беларусь: утв. Указом Президента Респ. Беларусь, 17 июля 2001 г., № 390 // Эталон-Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2010.
12. Концепция национальной безопасности Республики Беларусь: утв. Указом Президента Респ. Беларусь, 9 нояб. 2010 г., № 575 // Эталон-Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2010.
13. Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на рес. референдумах 24 нояб. 1996 г. и 17 окт. 2004 г.). – Минск: Амалфея, 2005. – 48 с.
14. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т., 6 кн. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск: БелСЭ, 1977–1984. – Т. 1: А–В / рэд. тома М. П. Лобан. – 1977. – 608 с.
15. Маргулис, Е. И. Теоретические и методологические аспекты повышения устойчивости продовольственной безопасности страны: автореф. дис. ... д-ра экон. наук / Е. И. Маргулис; Моск. гос. ун-т технологий и управления. – М., 2005. – 53 с.
16. Кудряшева, А. А., Преснякова, О. П. Продовольственная безопасность: показатели, критерии, категории и масштабы / А. А. Кудряшева, О. П. Преснякова // Пищевая промышленность. – 2005. – № 8. – С. 18–21.
17. Преснякова, О. П. Проблемы продовольственной безопасности / О. П. Преснякова // Аграрное и земельное право. – 2009. – № 1 (49). – С. 62–65.
18. О качестве и безопасности продовольственного сырья и пищевых продуктов для жизни и здоровья человека: Закон Респ. Беларусь, 29 июня 2003 г., № 217-З; в ред. Закона Респ. Беларусь, 29 мая 2008 г., № 343-З // Эталон – Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2010.
19. Пашова, М. С. Проблемы производства качественной сельскохозяйственной продукции / М. С. Пашова // Аграрное и земельное право. – 2008. – № 9 (45). – С. 56–62.
20. Аграрное право: Учебник для юридических вузов / Отв. ред. Г. Е. Быстров, М. И. Козырь. – М.: Юрист, 1996. – 376 с.
21. Саблук, П. Т. Формирование экономических основ продовольственной безопасности Украины / П. Т. Саблук // Аграрное и земельное право. – 2009. – № 1 (49). – С. 66–71.
22. Беларусь. Производительность и конкурентоспособность сельского хозяйства: влияние государственной поддержки и регулирования рынков: доклад № 48335-BY. – Документ Всемирного банка. – Минск: БГУ, 2009. – 114 с.
23. Кульнев, В. Н. Правовое регулирование государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук / В. Н. Кульнев. – М., 2002. – 248 с.
24. Козырь, М. И. Государственное регулирование сельского хозяйства / М. И. Козырь // Аграрная реформа в Российской Федерации: правовые проблемы и решения. – М., 1998. – С. 91–119.
25. Елисеев, В. С. О природе обязательств государственной поддержки (на примере сельскохозяйственного законодательства) / В. С. Елисеев // Государство и право. – 2008. – № 10. – С. 37–44.
26. О Государственной программе «Инновационные биотехнологии на 2010–2012 годы и на период до 2015 года»: постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 23 октября 2009 г., № 1386 // Эталон – Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2010.
27. Глебова, О. В. Понятие и содержание государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей в России / О. В. Глебова // Аграрное и земельное право. – 2010. – № 4 (64). – С. 12–17.
28. Сторожев, Н. В. Аграрное право Республики Беларусь: Курс лекций: Общая часть / Н. В. Сторожев, И. П. Кузьмич. – Минск: БГУ, 2003. – 206 с.
29. Тарасов, В. И. Основные положения концепции обеспечения продовольственной безопасности ЕвразЭС / В. И. Тарасов, З. М. Ильина, Б. С. Оспанов // Аграрное и земельное право. – 2009. – № 1 (49). – С. 15–19.
30. Алтухов, А. И. Продовольственная безопасность как фактор внутренней и внешней стабильности России / А. И. Алтухов // Аграрное и земельное право. – 2009. – № 1 (49). – С. 20–25.
31. Воронин, Б. А. Аграрно-правовая наука и ее роль в правовом регулировании сельскохозяйственной деятельности / Б. А. Воронин // Аграрное и земельное право. – 2010. – № 4 (64). – С. 6–11.
32. Минина, Е. Л. Законодательное обеспечение аграрной политики в России / Е. Л. Минина // Журнал рос. права. – 2006. – № 5. – С. 46–52.
33. Галиновская, Е. А. Основные правовые проблемы государственного регулирования агропромышленного комплекса России / Е. А. Галиновская // Журнал рос. права. – 2006. – № 4. – С. 62–70.
34. О ветеринарной деятельности: Закон Респ. Беларусь, 2 июля 2010 г., № 161-З // Эталон-Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2010.
35. О племенном деле в животноводстве: Закон Респ. Беларусь, 28 сент. 1994 г., № 3244-XII; в ред. Закона Респ. Беларусь, 28 дек. 2009 г., № 96-З // Эталон-Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2010.
36. О страховой деятельности: Указ Президента Респ. Беларусь, 25 авг. 2006 г. № 530: с изм. и доп.: текст по состоянию на 22 июля 2010 г. // Эталон-Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2010.
37. Подковенко, Т. Система законодательства Украины: стан та шляхи вдосконалення / Т. Подковенко // Право України. – 2005. – № 9. – С. 40–44.

38. Остапьюк, А. Ю. Развитие аграрного законодательства Украины и вопросы его соотношения с гражданским и земельным законодательством / А. Ю. Остапьюк // Аграрное и земельное право. – 2009. – № 4 (54). – С. 94–96.

39. О Концепции совершенствования законодательства Республики Беларусь: Указ Президента Респ. Беларусь, 10 апр. 2002 г., № 205 // Эталон-Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2010.

I. P. MANKEVICH

THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF FOOD SAFETY IN THE REPUBLIC OF BELARUS

Summary

In the article the analysis has been made concerned to the main trends of the legal food safety of the Republic of Belarus at present stage. When identified the components of food safety, the assessment of state support of agricultural producers measures has been made which determine the food safety level.

During the analysis of the Belarusian legislation, international documents, scientific works both lawyers and economists has determined possible ways of legislation improvement in the Republic of Belarus. It has been made from the point of view of the proposals and recommendations formulating which aimed to the more effective legal support to the food safety of the Republic of Belarus.

УДК 347.626.2

С. М. АНАНІЧ

ПЫТАННІ ФАРМІРАВАННЯ ЗМЕСТУ ШЛЮБНАГА ДАГАВОРА

*Інстытут прававых даследаванняў Нацыянальнага цэнтра заканадаўства
і прававых даследаванняў Рэспублікі Беларусь*

(Паступіў у рэдакцыю 28.12.2010)

У беларускім заканадаўстве магчымасць заключэння дагавора, які вызначае ўзаемаадносіны мужа і жонкі на конт іх маёмасці інакш, чым гэта прадугледжана нормамі адносна агульнай сумеснай уласнасці мужа і жонкі, з'явілася з прыняццем новага Грамадзянскага кодэкса Рэспублікі Беларусь, які набыў моц 1 ліпеня 1999 года (далей – ГК) [1]. Згодна з п. 1 арт. 269 ГК маёмасць, нажытая мужам і жонкай у час шлюбу, знаходзіцца ў іх сумеснай уласнасці, калі дагаворам паміж імі не ўстаноўлены іншы рэжым гэтай маёмасці. У далейшым дэталёвая прававая рэгламентацыя інстытута шлюбнага дагавора была замацавана ў Кодэксе Рэспублікі Беларусь аб шлюбе і сям'і, які набыў моц у верасні 1999 года (далей – КоШС) [2].

У грамадзянскім заканадаўстве тэрмін «шлюбны дагавор» не выкарыстоўваецца, але асобныя палажэнні ГК прымяняюцца да адносін мужа і жонкі, заснаваных на заключэнні імі шлюбнага дагавора. Такое становішча з'явілася прычынай фарміравання розных падыходаў да разумення прававой прыроды шлюбнага дагавора.

За перыяд існавання інстытута шлюбнага дагавора ў навуцы склаліся дзве супрацьлеглыя пазіцыі. Адны вучоныя мяркуюць, што шлюбны дагавор мае сямейна-прававую прыналежнасць [3, с. 7–8; 4, с. 42]. Другія аўтары абгрунтоўваюць грамадзянска-прававую прыроду шлюбнага дагавора, адзначаючы пры гэтым яго істотныя асаблівасці ў параўнанні з іншымі дагаворамі [5, с. 92; 6; 7, с. 167; 8, с. 86; 9, с. 156; 10, с. 49; 11, с. 203; 12, с. 134; 13, с. 27]. Выказваюцца таксама пункты погляду, згодна з якімі шлюбны дагавор трэба разглядаць як змешаны дагавор, які сумішчае як грамадзянска-прававыя, так і сямейна-прававыя пачаткі [14, с. 38], або як складаны прававы састаў, які змяшчае прыкметы розных прававых інстытутаў [15, с. 68]. Мяркуем, што спалучэнне пры рэгуляванні адносін, звязаных з заключэннем і выкананнем шлюбнага дагавора, сямейна-прававых норм, якія вызначаюць спецыфіку зместу і іншыя асаблівасці прымянення шлюбнага дагавора, а таксама грамадзянска-прававых норм, якія ўстанаўліваюць агульныя палажэнні аб дагаворах і пагадненнях, дазваляе прызнаць комплексны характар інстытута шлюбнага дагавора.

Шлюбным дагаворам могуць быць урэгуляваны розныя ўзаемаадносіны паміж мужам і жонкай. У Рэспубліцы Беларусь спецыфіка прававога рэгулявання шлюбнага дагавора вызначана асаблівасцямі яго зместу. Згодна з арт. 13 КоШС асобы, якія бяруць шлюб, а таксама муж і жонка могуць заключыць шлюбны дагавор, у якім вызначаюцца іх пагадненні аб сумеснай маёмасці і маёмасці мужа і жонкі паасобку; парадку раздзелу агульнай маёмасці мужа і жонкі ў выпадку скасавання шлюбу; матэрыяльных абавязках у адносінах адзін да аднаго ў выпадку скасавання шлюбу; формах, метадах і сродках выхавання дзяцей; месцы пражывання дзяцей, памеры аліментаў на іх, парадку зносін з дзецьмі таго з бацькоў, які пражывае асобна, а таксама іншыя пытанні ўтрымання і выхавання дзяцей у выпадку скасавання шлюбу. У шлюбным дагаворы могуць быць урэгуляваны і іншыя пытанні ўзаемаадносін паміж мужам і жонкай, калі гэта не супярэчыць заканадаўству аб шлюбе і сям'і. Такім чынам, у адпаведнасці з дзеючым сямейным

заканадаўствам шлюбным дагаворам могуць быць урэгуляваны не толькі маёмасныя адносіны паміж мужам і жонкай, але і іх асабістыя немаёмасныя адносіны.

Як справядліва адзначаецца ў літаратуры, нормай аб тым, што прадметам шлюбнага дагавора з'яўляюцца не толькі маёмасныя, але і асабістыя немаёмасныя правы і абавязкі мужа і жонкі, беларускае заканадаўства істотна адрозніваецца ад падобных палажэнняў, якія рэгулююць шлюбны дагавор у Расіі, Казахстане, Кыргызстане, Украіне і іншых краінах-удзельніцах СНД [16, с. 67; 17, с. 90].

У прыватнасці, згодна з арт. 40 Сямейнага кодэкса Расійскай Федэрацыі, які набыў моц 1 сакавіка 1996 г. (далей – СК РФ) [18], шлюбным дагаворам прызнаецца пагадненне асоб, якія бяруць шлюб, або пагадненне мужа і жонкі, якое вызначае маёмасныя правы і абавязкі мужа і жонкі ў шлюбе і (ці) у выпадку яго скасавання. Шлюбным дагаворам муж і жонка маюць права змяніць устаноўлены законам рэжым сумеснай маёмасці, устанавіць рэжым сумеснай, долевай ці паасобнай уласнасці на ўсю маёмасць мужа і жонкі. Муж і жонка маюць права вызначыць у шлюбным дагаворы свае правы і абавязкі па ўзаемным утрыманні, спосабы ўдзелу ў прыбытках адзін аднаго, парадак нясення кожным з іх сямейных выдаткаў; вызначыць маёмасць, якая будзе перададзена кожнаму з іх у выпадку скасавання шлюбу, а таксама ўключыць у шлюбны дагавор любыя іншыя палажэнні, якія датычаць маёмасных адносін мужа і жонкі (арт. 42 СК РФ). Такім чынам, у Расійскай Федэрацыі прадметам шлюбнага дагавора могуць з'яўляцца толькі ўмовы, якія вызначаюць маёмасныя правы і абавязкі мужа і жонкі. Грунтуючыся на дадзенай пазіцыі, заканадаўца праводзіць адрозненне паміж законным і дагаворным рэжымам маёмасці мужа і жонкі, што атрымала адлюстраванне ў структуры замацавання адпаведных норм у СК РФ.

Немагчымасць уключэння ў шлюбны дагавор пагадненняў, якія вызначаюць асабістыя немаёмасныя правы і абавязкі мужа і жонкі, часам фармулюецца ў выглядзе прамой забароны. У прыватнасці, пунктам 3 арт. 93 Сямейнага кодэкса Украіны [19] устаноўлена, што шлюбны дагавор не можа рэгуляваць асабістыя адносіны мужа і жонкі, а таксама асабістыя адносіны паміж імі і іх дзецьмі.

Устанаўленне ў айчынным заканадаўстве магчымасці ўключаць у шлюбны дагавор палажэнні аб асабістых немаёмасных правах і абавязках мужа і жонкі адносна вызначэння форм, метадаў і сродкаў выхавання дзяцей, а таксама месца іх пражывання, парадку зносін з дзецьмі таго з бацькоў, які пражывае асобна, і іншых пытанняў утрымання і выхавання дзяцей у выпадку скасавання шлюбу выклікае мноства спрэчак у прававой літаратуры.

Адны аўтары мяркуюць, што пры ўключэнні інстытута шлюбнага дагавора ў кодэкс заканадаўца не ўлічыў важную асаблівасць шлюбна-сямейных адносін, якая заключаецца ў тым, што асабістых адносін у сям'і ўзнікае вельмі шмат, але ў сваёй аснове яны рэгулююцца нормамі маралі, а не права [20, с.60]. Прыхільнікі дадзенай пазіцыі таксама адзначаюць, што немагчымасць уключэння ў шлюбны дагавор палажэнняў, якія рэгулююць асабістыя немаёмасныя адносіны мужа і жонкі, абумоўлена не толькі сутнаснымі асаблівасцямі гэтых адносін, але і немагчымасцю ў выпадку неабходнасці прымусовага здзяйснення (г. зн. з дапамогай судовага рашэння) абавязкаў мужа і жонкі асабістага характару [5, с. 93].

З улікам асаблівасцей шлюбнага дагавора як інструмента вызначэння ўзаемаадносін мужа і жонкі больш пераважным уяўляецца пункт погляду, згодна з якім абмежаванне прадмета шлюбнага дагавора толькі маёмаснымі пагадненнямі змяняе значэнне інстытута шлюбнага дагавора як сродку ўмацавання шлюбу і сям'і [17, с. 90]. Дзякуючы дадзенай законам магчымасці вызначэння сваіх адносін у шлюбным дагаворы бакі могуць абмежаваць умяшанне ў іх сямейнае жыццё з боку судовых і іншых органаў. Акрамя таго, вызначэнне правоў і абавязкаў мужа і жонкі ў перыяд шлюбу або ў выпадку яго скасавання шмат у чым дазваляе зменшыць верагоднасць узнікнення канфліктных сітуацый, якія асабліва негатыўна адбіваюцца на дзецях. Думаецца, што дадзеная беларускім заканадаўствам магчымасць комплекснага рэгулявання ў межах шлюбнага дагавора розных узаемаадносін мужа і жонкі з'яўляецца больш мэтазгодным і рацыянальным спосабам вырашэння ўнутрысямейных пытанняў.

Частка першая арт. 13 КоШС устанаўлівае толькі прыкладны пералік пытанняў, якія могуць быць узгоднены асобамі, якія бяруць шлюб, ці мужам і жонкай у шлюбным дагаворы. Прадметам

шлюбнага дагавора з'яўляюцца дасягнутыя бакамі шлюбнага дагавора пагадненні маёмаснага і немаёмаснага характару, прадугледжаныя ч. 1 арт. 13 КоШС, а таксама іншыя пагадненні, калі яны не супярэчаць заканадаўству аб шлюбе і сям'і (п. 81 Інструкцыі аб парадку здзяйснення натарыяльных дзеянняў, зацверджанай пастановай Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь ад 23 кастрычніка 2006 г. № 63 (далей – Інструкцыя аб парадку здзяйснення натарыяльных дзеянняў)) [21]. Такім чынам, у прадмеце шлюбнага дагавора ўмоўна можна выдзеліць тры групы ўмоў: 1) пагадненні маёмаснага характару (аб сумеснай маёмасці і маёмасці мужа і жонкі паасобку; аб парадку раздзелу сумеснай маёмасці мужа і жонкі ў выпадку скасавання шлюбу; аб матэрыяльных абавязках у адносінах адзін да аднаго ў выпадку скасавання шлюбу); 2) пагадненні немаёмаснага характару (аб формах, метадах і сродках выхавання дзяцей; аб месцы пражывання дзяцей, памеры аліментаў на іх, парадку зносін з дзецьмі таго з бацькоў, які пражывае асобна, а таксама іншыя пытанні ўтрымання і выхавання дзяцей у выніку скасавання шлюбу); 3) іншыя пагадненні паміж мужам і жонкай (як маёмаснага, так і немаёмаснага характару), калі гэта не супярэчыць заканадаўству аб шлюбе і сям'і.

Вызначаючы пагадненні маёмаснага характару, бакі перш за ўсё могуць узгадняць пытанні адносна сумеснай маёмасці і маёмасці мужа і жонкі (раздзельнай маёмасці). Згодна з п. 82 Інструкцыі аб парадку здзяйснення натарыяльных дзеянняў [21] у шлюбным дагаворы можа быць зменены ўстаноўлены рэжым сумеснай уласнасці на іншы прававы рэжым як у адносінах усёй сумеснай маёмасці, так і асобных яе відаў, у тым ліку рэчаў прафесіянальных заняткаў.

Згодна з арт. 259 ГК і арт. 23 КоШС рэжым уласнасці на маёмасць мужа і жонкі адрозніваецца ў залежнасці ад таго, што ляжыць у аснове маёмасных узаемаадносін паміж мужам і жонкай – закон ці дагавор. Часткай 1 арт. 23 КоШС устаноўлена, што маёмасць, нажытая мужам і жонкай у перыяд шлюбу, з'яўляецца іх агульнай сумеснай уласнасцю. На падставе дадзенай нормы ў юрыдычнай літаратуры такі рэжым маёмасці называецца «законны рэжым маёмасці мужа і жонкі». Зыходзячы з палажэнняў дадзенага артыкула і арт. 259 ГК, муж і жонка маюць права змяніць устаноўлены законам рэжым агульнай сумеснай уласнасці на іншы рэжым. Паколькі асновай маёмасных узаемаадносін паміж мужам і жонкай у дадзенай сітуацыі будзе з'яўляцца дагавор, то такі рэжым называюць «дагаворны рэжым маёмасці мужа і жонкі». Аднак патрэбна адзначыць, што ў КоШС не замацаваны дадзеныя тэрміны, яны выкарыстоўваюцца толькі ў прававой літаратуры. Разам з тым у Сямейным кодэксе Расійскай Федэрацыі [18] ужываюцца паняцці «законны рэжым маёмасці мужа і жонкі» і «дагаворны рэжым маёмасці мужа і жонкі» (гл. 7 і 8 СК РФ).

Магчымасць змянення мужам і жонкай у шлюбным дагаворы ўстаноўленага законам рэжыму агульнай сумеснай уласнасці азначае, што яны могуць прадугледзець прымяненне рэжыму агульнай долевай ці раздзельнай уласнасці як на ўсю маёмасць, так і на асобныя яе віды, а таксама захаваць рэжым агульнай сумеснай уласнасці на асобную маёмасць (ці абумовіць прымяненне дадзенага рэжыму наступленнем пэўнай умовы, ці абмежаваць тэрмінам).

Пры ўстанаўленні рэжыму агульнай долевай уласнасці муж і жонка могуць вызначыць долю кожнага з іх у агульнай долевай уласнасці па пагадненні бакоў (напрыклад, устанавіць, што доля аднаго з іх складае 1/3, а другога – 2/3) або ўстанавіць парадак вызначэння долей (напрыклад, у залежнасці ад памеру даходу кожнага з іх, які ўносіцца ў агульную маёмасць). Аднак трэба ўлічваць, што калі ў шлюбным дагаворы не ўстаноўлены долі або парадак іх вызначэння, то ў адпаведнасці з ч. 1 арт. 247 ГК долі мужа і жонкі будуць лічыцца аднолькавымі.

Рэжым раздзельнай уласнасці мужа і жонкі будзе значыць, што набытая ў шлюбе асобна мужам і жонкай маёмасць з'яўляецца яго ці яе ўласнасцю, таму дадзенай маёмасцю яны маюць права валодаць, карыстацца і распараджацца паводле свайго меркавання. Пры гэтым муж і жонка могуць устанавіць, што маёмасць кожнага з іх будзе захоўваць рэжым раздзельнай уласнасці і ў тым выпадку, калі ў перыяд шлюбу былі зроблены ўкладанні, якія значна павялічылі кошт гэтай маёмасці (у адпаведнасці з ч. 3 арт. 26 КоШС у дадзенай сітуацыі маёмасць кожнага з іх можа быць прызнана іх агульнай сумеснай уласнасцю, калі іншае не прадугледжана шлюбным дагаворам). Рэчы прафесійных заняткаў мужа і жонкі, якія пры законным рэжыме маёмасці мужа і жонкі адносяцца да агульнай сумеснай уласнасці (арт. 25 КоШС), па ўмовах шлюбнага

дагавора бакі таксама могуць аднесці да раздзельнай уласнасці (напрыклад, прадугледзець, што такія рэчы належаць таму, хто імі карыстаецца). Уключэнне дадзенага палажэння ў шлюбны дагавор магчыма, паколькі ч. 1 арт. 25 КоШС прадугледжвае, што рэчы прафесійных заняткаў мужа і жонкі, набытыя ў перыяд шлюбу, з'яўляюцца агульнай сумеснай уласнасцю, калі іншае не прадугледжана шлюбным дагаворам.

Трэба адзначыць, што ў навуцы няма адзінства меркаванняў адносна магчымасці распаўсюджвання рэжыму агульнай сумеснай уласнасці на дашлюбную маёмасць мужа і жонкі ці маёмасць, атрыманую мужам ці жонкай у час шлюбу ў дар ці ў парадку атрымання спадчыны.

На думку некаторых аўтараў, шлюбным дагаворам муж і жонка маюць права змяніць рэжым толькі той маёмасці, якая была нажыта ў час шлюбу. Так, Т. І. Зайцава адзначае, што дазвол устанавіць рэжым сумеснай уласнасці на раздзельную маёмасць мужа і жонкі, які змяшчаецца ў Сямейным кодэксе, супярэчыць арт. 156 часткі 1 Грамадзянскага кодэкса Расійскай Федэрацыі, у якім «прадугледжана толькі магчымасць змянення прававога рэжыму маёмасці мужа і жонкі, нажытай імі падчас шлюбу». У тым жа артыкуле Грамадзянскага кодэкса прыведзены пералік раздзельнай маёмасці мужа і жонкі, і паколькі норма носіць імператыўны характар, яе змяненне дагаворам немагчымае, а значыць, немагчыма і змяніць рэжым раздзельнай маёмасці мужа і жонкі. Пры гэтым аўтар спасылаецца на арт. 3 ГК, які ўстанаўлівае прыярытэт Грамадзянскага кодэкса над усімі іншымі нарматыўнымі актамі, у тым ліку і над Сямейным кодэксам [22, с. 138–139].

Другія вучоныя адзначаюць, што маёмасныя адносіны мужа і жонкі належаць сферы сямейных адносін, а значыць, прыярытэтам пры іх прававым рэгуляванні валодаюць нормы сямейнага заканадаўства. А магчымасць устанаўлення рэжыму сумеснай уласнасці на ўсю маёмасць мужа і жонкі, а таксама на асобныя яе віды замацоўваецца п. 1 арт. 42 СК РФ [23, с. 8–13]. Таму ў шлюбным дагаворы муж і жонка могуць змяніць не толькі рэжым агульнай сумеснай уласнасці, але і рэжым раздзельнай уласнасці кожнага з іх [24].

Думаецца, што ўстанаўленне рэжыму агульнай сумеснай уласнасці магчыма толькі ў адносінах маёмасці, набытай мужам і жонкай пасля заключэння шлюбу, паколькі згодна з арт. 246 ГК агульная сумесная ўласнасць можа ўзнікнуць, калі заканадаўчымі актамі дапускаецца ўтварэнне сумеснай уласнасці на маёмасць. У адносінах маёмасці, якая належыць мужу ці жонцы да заключэння шлюбу (а таксама атрыманай у перыяд шлюбу ў дар ці ў спадчыну), у шлюбным дагаворы нельга прадугледзець пераход такой маёмасці ў агульную сумесную ўласнасць мужа і жонкі. Аднак на конт дадзенай маёмасці муж і жонка могуць уступаць паміж сабой ва ўсе маёмасныя пагадненні, не забароненыя заканадаўствам (арт. 27 КоШС), у тым ліку заключаць дагавор дарэння.

Муж і жонка могуць урэгуляваць у шлюбным дагаворы адносіны як на конт усёй маёмасці, так і асобных яе відаў (напрыклад, устанавіць агульную сумесную ўласнасць толькі ў адносінах да кватэры, якая належыць мужу і жонцы). Калі ў палажэннях дагавора будзе ўстаноўлена агульная долевая і (ці) раздзельная ўласнасць не на ўсю маёмасць, якая належыць мужу і жонцы, гэта будзе значыць, што астатняя маёмасць належыць ім у адпаведнасці з законным рэжымам маёмасці (арт. 23 КоШС) – на правах агульнай сумеснай уласнасці.

У шлюбным дагаворы магчыма зафіксаваць пагадненне як у адносінах існуючай маёмасці, так і маёмасці, якая з'явіцца ў будучым. Пры гэтым патрэбна ўстанавіць прыныц, згодна з якім маёмасць будзе адносіцца да агульнай сумеснай, агульнай долевай ці раздзельнай уласнасці мужа і жонкі, альбо вызначыць віды маёмасці, якая з моманту набыцця будзе адносіцца да вызначанай бакамі катэгорыі маёмасці.

У выпадках, калі шлюбным дагаворам рэжым сумеснай уласнасці на маёмасць змяняецца на іншы рэжым, права ўласнасці на маёмасць, якая падлягае дзяржаўнай рэгістрацыі, узнікае ў мужа ці жонкі пасля дзяржаўнай рэгістрацыі шлюбнага дагавора і заснаванага на ім права ў арганізацыі па рэгістрацыі (ч. 4 п. 80 Інструкцыі аб парадку здзяйснення натарыяльных дзеянняў [21]). Дзяржаўнай рэгістрацыі падлягае нерухомая маёмасць, правы на яе і здзелкі з ёй у выпадках, прадугледжаных заканадаўчымі актамі (п. 1 арт. 131 ГК). Парадак дзяржаўнай рэгістрацыі ўказаных аб'ектаў устаноўлены Законам Рэспублікі Беларусь ад 22 ліпеня 2002 г. «Аб дзяржаўнай рэгістрацыі нерухомай маёмасці, правоў на яе і здзелак з ёй» [25]. Дзяржаўная

рэгістрацыя ўзнікнення, пераходу, спынення права, абмежавання (абцяжарвання) права на нерухомую маёмасць, падставай для якіх з’яўляецца здзелка, якая падлягае дзяржаўнай рэгістрацыі, не можа здзяйсняцца раней за дзяржаўную рэгістрацыю адпаведнай здзелкі (ч. 1 арт. 10 указанага закона). Таму першапачаткова ў Агенцтве па дзяржаўнай рэгістрацыі і зямельным кадастры павінен быць зарэгістраваны шлюбны дагавор як падстава для наступнага пераходу права ўласнасці на нерухомую маёмасць, а затым рэгіструецца ўзнікненне адпаведнага рэчавага права ў мужа ці жонкі.

Пры законным рэжыме маёмасці муж і жонка маюць роўныя правы валодання, карыстання і распараджэння гэтай маёмасцю, у тым ліку і ў выпадку, калі адзін з іх у перыяд шлюбу быў заняты вядзеннем хатняй гаспадаркі, доглядам за дзецьмі ці па іншых уважлівых прычынах не меў самастойнага заробку (даходу), калі іншае не прадугледжана шлюбным дагаворам (арт. 23 КоШС). З дапамогай шлюбнага дагавора бакі могуць вызначыць парадак валодання, карыстання і распараджэння агульнай сумеснай уласнасцю (напрыклад, вызначыць дні карыстання загарадным домам для мужа і для жонкі). Пры гэтым муж і жонка маюць права як пашырыць, так і звужыць правамоцтвы аднаго з іх па валоданні, карыстанні ці распараджэнні сумеснай маёмасцю. У прыватнасці, згодна з п. 33 Інструкцыі аб парадку здзяйснення натарыяльных дзеянняў [21], натарыус засведчвае дагаворы аб адчужэнні і аб закладзе маёмасці, якая знаходзіцца ў сумеснай уласнасці мужа і жонкі, з пісьмовай згоды мужа ці жонкі. Але ў шлюбным дагаворы муж і жонка могуць вызначыць, што пры заключэнні здзелкі ў адносінах агульнай маёмасці мужа і жонкі, якая патрабуе натарыяльнага засведчання, згода мужа ці жонкі на яе заключэнне не патрабуецца.

Заклучыўшы шлюбны дагавор, муж і жонка могуць вызначыць у ім парадак раздзелу сумеснай маёмасці ў выніку скасавання шлюбу. Згодна з ч. 2 арт. 24 КоШС пры раздзеле маёмасці, якая з’яўляецца агульнай сумеснай уласнасцю мужа і жонкі, пры наяўнасці шлюбнага дагавора суд зыходзіць з умоў апошняга і вызначае, якія прадметы падлягаюць перадачы кожнаму з іх. Пры гэтым муж і жонка могуць адступіць ад прадугледжанага заканадаўствам прынцыпу роўнасці долей мужа і жонкі (ч. 1 арт. 24 КоШС), устанавіўшы іншыя суадносіны долей, альбо прадугледзець немагчымасць адступлення ад дадзенага прынцыпу. Пагадненнем бакоў можна вызначыць парадак раздзелу як усёй маёмасці, якая адносіцца да агульнай сумеснай уласнасці, так і асобных яе відаў; як маёмасці, якая ёсць у наяўнасці, так і рэчаў, якія з’яўляцца ў будучым. Устанаўліваючы парадак раздзелу сумеснай маёмасці, бакі могуць вызначыць тэрміны яго перадачы.

Паколькі закон у выніку раздзелу маёмасці, якая з’яўляецца агульнай сумеснай уласнасцю мужа і жонкі, прадугледжвае, што пры перадачы аднаму з іх прадметаў, кошт якіх перавышае долю, якая належыць яму, то другому прысуджаецца адпаведная грашовая кампенсацыя (ч. 3, арт. 24 КоШС), муж і жонка могуць у шлюбным дагаворы ўстанавіць парадак вырашэння пытання аб выплаце грашовай кампенсацыі, вызначыць яе суму і тэрміны выплаты.

У шлюбным дагаворы муж і жонка могуць узгадніць умову адносна іх правоў і абавязкаў па ўзаемным утрыманні. У літаратуры выказана меркаванне, згодна з якім умовы здзяйснення ўтрымання вызначаюцца бакамі незалежна ад патрабаванняў адпаведных норм сямейнага заканадаўства [26, с. 64]. Вызначаючы ў шлюбным дагаворы правы і абавязкі па ўзаемным утрыманні, муж і жонка павінны ўлічваць, што ў шлюбным дагаворы не могуць быць устаноўлены ўмовы, якія пагаршаюць становішча мужа ці жонкі ў параўнанні з умовамі, прадугледжанымі заканадаўствам – арт. 29–33 КоШС. Таму ў шлюбным дагаворы могуць змяшчацца толькі ўмовы, якія дапаўняюць прадугледжаныя заканадаўствам падставы аказання матэрыяльнай дапамогі мужу ці жонцы ці былому мужу ці жонцы. Напрыклад, магчыма ўстанавіць права на атрыманне ўтрымання незалежна ад наяўнасці ці адсутнасці працаздольнасці мужа ці жонкі; прадугледзець наяўнасць такога права ў былога мужа ці жонкі незалежна ад часу знаходжання ў шлюбе; устанавіць захаванне права на атрыманне ўтрымання незалежна ад таго, ці знаходзіцца муж ці жонка, які ажыццяўляе бацькоўскі клопат аб дзіцяці, у адпачынку па доглядзе за дзіцем. Бакі шлюбнага дагавора могуць узгадніць не толькі падставы, але і памер, парадак і тэрміны здзяйснення матэрыяльнага ўтрымання адзін аднаго. Гэтыя ўмовы могуць насіць узаемны характар (прымяняцца і да мужа, і да жонкі або былых мужа ці жонкі) альбо адносіцца да атрымання матэрыяльнага ўтрымання толькі адным з іх.

Паколькі дадзены артыкул устанаўлівае толькі прыкладны пералік пытанняў, якія могуць быць узгоднены ў шлюбным дагаворы, муж і жонка маюць права прадугледзець, акрамя пералічаных (аб сумеснай маёмасці і маёмасці мужа і жонкі паасобку; аб парадку раздзелу сумеснай маёмасці мужа і жонкі ў выпадку скасавання шлюбу; аб матэрыяльных абавязках у адносінах адзін да аднаго ў выпадку скасавання шлюбу), іншыя пагадненні маёмаснага характару, якія вызначаюць іх узаемныя маёмасныя правы і абавязкі. У прыватнасці, яны могуць вызначыць спосабы і парадак удзелу мужа і жонкі ў даходах адзін аднаго ці спосабы і парадак сямейных выдаткаў, а таксама ўзгадніць іншыя пытанні маёмасных адносін паміж сабой, калі гэта не супярэчыць заканадаўству аб шлюбе і сям’і.

Сярод немаёмасных правоў і абавязкаў мужа і жонкі, якія могуць быць узгоднены бакамі ў шлюбным дагаворы, устанаўліваецца, перш за ўсё, пагадненне аб формах і сродках выхавання дзяцей. Такое пагадненне можа заключацца не толькі ў адносінах да дзяцей, якія ўжо ёсць у мужа і жонкі, але і ў адносінах іх будучых дзяцей.

У адпаведнасці з арт. 65 КоШС сям’я абавязана садзейнічаць рэалізацыі правоў і законных інтарэсаў членаў сям’і, на яе ўскладаецца адказнасць за выхаванне і ўтрыманне дзяцей, іх абарону. За сям’ёй прызнаецца пераважнае права і абавязак вызначаць формы, сродкі і метады выхавання дзяцей. Абавязкі сям’і ў адносінах да дзяцей вызначаюцца правамі дзяцей, якія ўстаноўлены КоШС і іншымі актамі заканадаўства (у прыватнасці, Законам Рэспублікі Беларусь ад 19 лістапада 1993 г. «Аб Правах дзіцяці» [27]). На падставе дадзеных норм пагадненні бацькоў па гэтых пытаннях могуць вызначаць умовы, якія адносяцца да правоў і абавязкаў толькі саміх бацькоў. Як указваецца ў п. 82 Інструкцыі аб парадку здзяйснення натарыяльных дзеянняў [21], у шлюбны дагавор можа быць уключана пагадненне аб формах, метадах і сродках выхавання дзяцей толькі па пытаннях, што адносяцца да правоў і абавязкаў бацькоў, яно не павінна ствараць дадатковыя правы і абавязкі для дзяцей.

Вызначаючы формы, метады і сродкі выхавання дзяцей, муж і жонка могуць устанавіць агульныя палажэнні (напрыклад, непрымяненне пэўных сродкаў выхавання) або вызначыць пэўныя ўмовы (напрыклад, адносна школы, у якой будуць навучацца дзеці).

На выпадак скасавання шлюбу муж і жонка могуць вызначыць у шлюбным дагаворы пагадненне аб месцы пражывання дзяцей, памеры аліментаў на іх, парадку зносін з дзецьмі мужа ці жонкі, якія пражываюць асобна, а таксама іншыя пытанні ўтрымання і выхавання дзяцей. Для спрашчэння ўрэгулявання гэтых пытанняў на стадыі скасавання шлюбу паміж мужам і жонкай, калі адносіны пагаршаюцца і бакам складана дасягнуць узаемаразумення для заключэння пагаднення аб дзеях (арт. 38 КоШС), яны могуць вызначыць усе неабходныя ўмовы ўжо пры заключэнні шлюбнага дагавора.

Адносна вырашэння ў шлюбным дагаворы пытанняў утрымання дзяцей у выпадку скасавання шлюбу неабходна ўлічваць нормы арт. 88, 91–93, 104 КоШС аб маёмасных правах і абавязках бацькоў у адносінах да дзяцей, якія ўстанаўліваюць гарантыі прытрымлівання правоў і законных інтарэсаў дзяцей. У шлюбным дагаворы не могуць устанаўлівацца ўмовы, якія пагаршаюць маёмаснае становішча дзяцей (напрыклад, нельга прадугледзець адмову ад выплаты ці спагнання аліментаў на непаўналетніх дзяцей ці выплату іх у меншым памеры, акрамя выпадкаў, прадугледжаных заканадаўствам).

Акрамя пагаднення аб месцы пражывання дзяцей, памеры аліментаў на іх, парадку зносін з дзецьмі мужа ці жонкі, якія пражываюць асобна, муж і жонка могуць прадугледзець у шлюбным дагаворы іншыя пытанні, якія датычаць утрымання і выхавання дзяцей у выпадку скасавання шлюбу. Акрамя таго, агульная норма ч. 2 дадзенага артыкула прадугледжвае, што ў шлюбным дагаворы могуць быць урэгуляваны і іншыя пытанні ўзаемаадносін паміж мужам і жонкай, калі гэта не супярэчыць заканадаўству аб шлюбе і сям’і. Значыць, у адносінах урэгулявання мужам і жонкай асабістых немаёмасных адносін, таксама як і пры вызначэнні маёмасных адносін, можна прадугледзець іншыя правы і абавязкі (напрыклад, вызначыць імя будучага дзіцяці).

Трэба адзначыць, што КоШС не выздзяляе істотных умоў шлюбнага дагавора, як гэта прадугледжана ў арт. 402 ГК для грамадзянска-прававых дагавораў. Аналіз палажэнняў арт. 13 КоШС дазваляе зрабіць высновы, што істотнай умовай шлюбнага дагавора (як і любога грамадзянска-

прававога дагавора) з'яўляецца яго прадмет. У літаратуры прадмет шлюбнага дагавора вызначаецца па-рознаму. Адны аўтары мяркуюць, што ў якасці прадмета шлюбнага дагавора выступае ўстанаўленне маёмасных правоў і абавязкаў мужа і жонкі, якое дазваляе змяніць законны рэжым маёмасці мужа і жонкі [28]. Другія аўтары істотнай умовай шлюбнага дагавора называюць змяненне хаця б аднаго маёмаснага права ці аднаго маёмаснага абавязку мужа ці жонкі, якія звычайна падпадаюць пад законны рэжым маёмасці мужа і жонкі, на будучы час [29, с. 369]. Таксама выказана меркаванне, што істотнай умовай шлюбнага дагавора з'яўляецца змяненне прававога рэжыму маёмасці мужа і жонкі ў параўнанні з устаноўленым законам рэжымам агульнасці набыткаў [30, с.144–145].

Падтрымліваючы пункт погляду адносна вызначэння прадмета шлюбнага дагавора як устанаўленне маёмасных правоў і абавязкаў мужа і жонкі, якое дазваляе змяніць законны рэжым маёмасці мужа і жонкі, неабходна адзначыць наступнае. У Рэспубліцы Беларусь пытанне аб прадмеце шлюбнага дагавора неабходна вырашаць з улікам палажэнняў арт. 13 КоШС, якія дапускаюць уключэнне ў шлюбны дагавор не толькі маёмасных, але і асабістых немаёмасных пагадненняў мужа і жонкі. І калі пагадненні маёмаснага характару могуць уключацца ў шлюбны дагавор толькі пры ўмове змянення гэтымі пагадненнямі палажэнняў, вызначаных заканадаўствам для агульнай сумеснай уласнасці мужа і жонкі і раздзельнай уласнасці мужа ці жонкі асобна, то для пагадненняў немаёмаснага характару дадзены падыход не ўяўляецца магчымым. Большасць пытанняў, якія адносяцца да сферы асабістых немаёмасных адносін мужа і жонкі, не падпадаюць пад дэталёвае прававое ўздзеянне, і іх вырашэнне здзяйсняецца паводле меркавання бакоў, у тым ліку і шляхам замацавання дасягнутых пагадненняў у шлюбным дагаворы.

На падставе сказанага можна сфармуляваць наступныя вывады. Інстытут шлюбнага дагавора носіць комплексны характар, паколькі пры рэгуляванні адносін, звязаных з заключэннем і выкананнем шлюбнага дагавора, прымяняюцца сямейна-прававыя нормы, якія вызначаюць спецыфіку зместу і іншыя асаблівасці прымянення шлюбнага дагавора, і грамадзянска-прававыя нормы, якія ўстанаўліваюць агульныя палажэнні аб дагаворах і пагадненнях. У шлюбным дагаворы могуць вызначацца не толькі маёмасныя, але і асабістыя немаёмасныя адносіны мужа і жонкі як у перыяд шлюбу, так і ў выніку яго скасавання. Магчымасць комплекснага рэгулявання ў межах шлюбнага дагавора розных узаемаадносін мужа і жонкі як маёмаснага, так і немаёмаснага характару з'яўляецца найбольш мэтазгодным і рацыянальным спосабам вырашэння ўнутрысямейных пытанняў. Пры змяненні мужам і жонкай у шлюбным дагаворы ўстаноўленага законам рэжыму агульнай сумеснай уласнасці магчыма прымяненне рэжыму агульнай долевай ці раздзельнай уласнасці або захаванне рэжыму агульнай сумеснай уласнасці на асобную маёмасць. Аднак у адносінах раздзельнай маёмасці мужа і жонкі немагчыма ў шлюбным дагаворы прадугледзець прымяненне рэжыму агульнай сумеснай уласнасці. У выпадку ўключэння ў шлюбны дагавор умоў адносна ўзаемнага ўтрымання мужа і жонкі трэба ўлічваць, што яны не павінны пагаршаць становішча мужа ці жонкі ў параўнанні з прадугледжанымі заканадаўствам умовамі. Істотнай умовай шлюбнага дагавора з'яўляецца яго прадмет, які складаюць пагадненні бакоў адносна змянення маёмасных правоў і абавязкаў і (ці) вызначэння немаёмасных правоў і абавязкаў мужа і жонкі.

Літаратура

1. Гражданский кодекс Республики Беларусь: Кодекс Респ. Беларусь, 7 дек. 1998 г., № 218-3 // Эталон-Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2010.
2. Кодекс Республики Беларусь о браке и семье: Кодекс Респ. Беларусь, 9 июля 1999 г., № 287-3 // Эталон-Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2010.
3. Н и з а м и е в а, О. Н. Договорное регулирование имущественных отношений супругов: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. Н. Низамиева; КГУ им. Ленина. – Казань, 1999. – 24 с.
4. З л о б и н а, И. В. О юридической сущности брачного контракта: гражданско-правовая сделка или супружеский контракт / И. В. Злобина // Закон и право. – 2001. – № 8. – С. 42–44.
5. Д о р о ж е н к о, С. С. Брачный договор. Понятие и содержание / С. С. Дороженко // Закон и право. – 2006. – № 11. – С. 92–93.
6. П о д г р у ш а, В. В. Брачный договор / В. В. Подгруша // Консультант Плюс: Беларусь. Технология Проф. [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – Минск, 2010.

7. Муратова, С. А. Семейное право: учеб. / С. А. Муратова. – М.: Эксмо, 2004. – 448 с.
8. Ласковенко, Д. А. Правовая природа брачного договора / Д. А. Ласковенко // Закон и право. – 2006. – № 9. – С. 85–86.
9. Антокольская, М. В. Семейное право: учеб. / М. В. Антокольская. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – 332 с.
10. Абашин, Э. А. Семейное право: учеб. пособие / Э. А. Абашин. – М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2003. – 128 с.
11. Пчелинцева, Л. М. Семейное право России: учеб. / Л. М. Пчелинцева. – М.: НОРМА: ИНФРА-М, 2000. – 672 с.
12. Нечаева, А. М. Семейное право: учеб. / А. М. Нечаева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2005. – 329 с.
13. Мурыгина, О. С. Брачный договор / О. С. Мурыгина // Нотариальный вестник. – 2005. – № 3. – С. 27–30.
14. Максимович, Л. Брачный контракт / Л. Максимович. – М.: ОСЬ-89, 1997. – 94 с.
15. Функ, Я. И. Брачный договор. Имущественные отношения супругов, их участие в хозяйственных обществах и товариществах: по законодательству Рос. Федерации и Респ. Беларусь / Я. И. Функ. – Минск: Амалфея, 2000. – 160 с.
16. Плиско, А. Сравнительный анализ положений брачного договора в Республике Беларусь и некоторых странах СНГ / А. Плиско // Юстиция Беларуси. – 2004. – № 8. – С. 66–68.
17. Рагойша, П. В. Брачный договор в свете последних новаций законодательства / П. В. Рагойша // Право Беларуси. – 2006. – № 12. – С. 87–91.
18. Семейный кодекс Российской Федерации: федер. Закон Рос. Федерации, 29 дек. 1995 г. № 223-ФЗ // Консультант Плюс: Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – М., 2010.
19. Семейный кодекс Украины: Закон Украины, 10 янв. 2002 г., № 2947-III. – Харьков: Одиссей, 2005. – 104 с.
20. Чумакова, Т. О некоторых новеллах Кодекса Республики Беларусь о браке и семье / Т. Чумакова // Судовы веснік. – 2001. – № 4. – С. 60.
21. Инструкция о порядке совершения нотариальных действий: утв. постановлением М-ва юстиции Респ. Беларусь от 23 окт. 2006 г. № 63 // Консультант Плюс: Беларусь. Технология Проф. [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – Минск, 2010.
22. Зайцева, Т. И. Семейное право в нотариальной практике / Т. И. Зайцева // Настольная книга нотариуса: в 2 т. – Том II. Учеб.-метод. пособие. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во «БЕК», 2003. – С. 138–139.
23. Низамиева, О. Н. Брачный договор: актуальные проблемы формирования содержания / О. Н. Низамиева, Р. А. Сакулин // Юрист РФ. – 2006. – № 12. – С. 8–13.
24. Титаренко, Е. П. Содержание брачного договора / Е. П. Титаренко // Консультант Плюс: Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – М., 2010.
25. О государственной регистрации недвижимого имущества, прав на него и сделок с ним: Закон Респ. Беларусь, 22 июля 2002 г., № 133-З // Консультант Плюс: Беларусь. Технология Проф. [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – Минск, 2010.
26. Кабышев, О. А. Личные и имущественные права и обязанности супругов / О. А. Кабышев. – М.: ПРИОР, 1998. 106 с.
27. О правах ребенка: Закон Респ. Беларусь, 19 нояб. 1993 г., № 2570-XII // Консультант Плюс: Беларусь. Технология Проф. [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – Минск, 2010.
28. Шершень, Т. В. Брачный договор как основание изменения законного режима имущества супругов / Т. Н. Шершень // Консультант Плюс: Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – М., 2010.
29. Гражданское право: учеб.: в 3 т. / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. – М.: Проспект, 2001. – Т.3. – 624 с.
30. Чефранова, Е. А. Имущественные отношения супругов: науч.-практ. пособие / Е. А. Чефранова. – М.: Эксмо, 2008. – 270 с.
31. Пчелинцева, Л. М. Семейное право России: учеб. для вузов / Л. М. Пчелинцева. – 5-е изд. – М.: НОРМА: ИНФРА-М, 2007. – 704 с.
32. Нечаева, А. М. Семейное право: курс лекций / А. М. Нечаева. – М.: Юристъ, 2000. – 336 с.

S. M. ANANICH

PROBLEMS OF THE MARRIAGE CONTRACT MATTER FORMING

Summary

This article reveals with the issues connected with definition of the mutual property and personal non-property rights and duties of spouses in the marriage contract which has been made on the basis of legislation analysis and publications written by the domestic and Russian scientists. In particular, it covers issues of the marriage contract legal nature, validity of granting to spouses the right of definition personal non-property law relations in the marriage contract, possibilities to contribute a mode of the general joint property on pre-marriage property of spouses, as well as the definition of the subject and the other substantial terms of the marriage contract.

ЭКАНОМІКА

УДК 339.944.2

А. І. ЛІТВІНЮК

СТРАТЭГІЧНЫЯ НАПРАМКІ І МАДЭЛІ РАЗВІЦЦЯ ТРАНСГРАНІЧНАГА СУПРАЦОЎНІЦТВА РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ І ЕЎРАПЕЙСКАГА САЮЗА

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка

(Паступіў у рэдакцыю 25.01.2011)

Вывучэнне эканамічных асноў рэгулявання трансгранічнага супрацоўніцтва ў краінах з пераходнай эканоміяй мэтазгодна пачаць з вывучэння і комплекснага аналізу назапашанага практычнага вопыту трансгранічнага супрацоўніцтва краін ЕС і СНД, вызначыць сістэму прынцыпаў, мэт і структуру ўзроўняў такога роду міжрэгіянальнага супрацоўніцтва. Для Рэспублікі Беларусь актуальным уяўляецца вывучэнне алгарытму развіцця і стратэгіі рэалізацыі суветнагаспадарчага супрацоўніцтва краін з пераходнай і рыначнай эканоміяй, асабліва Расіі, Украіны і ЕС, а таксама вопыту заходнееўрапейскай інтэграцыі пабудовы эфектыўнай сістэмы трансгранічнага супрацоўніцтва ў рамках еўрарэгіёнаў.

У сваю чаргу рэалізацыя эканамічных інтарэсаў мяркуе фарміраванне і паступовае ўкараненне міжнароднай сістэмы рэгулятараў: дагавораў, канвенцый, пагадненняў, канферэнцый, праектаў, якія носяць універсальны характар.

Рэгламентацыя трансгранічнага супрацоўніцтва здзяйсняецца ў адпаведнасці з еўрапейскімі дакументамі па прасторавым развіцці:

- 1) Еўрапейская карта тэрытарыяльнага самакіравання;
- 2) Еўрапейская канвенцыя аб трансгранічным супрацоўніцтве;
- 3) Еўрапейская карта прыгранічных і трансгранічных рэгіёнаў [1, с. 148].

Акрамя шэрагу палітычных, сацыяльных і гуманітарных становішчаў, у гэтых актах змяшчаюцца і пэўныя эканамічныя і інфраструктурныя правілы трансгранічнага супрацоўніцтва ў Еўропе.

Беларуская трансгранічная палітыка, дзякуючы выкарыстанню агульнаеўрапейскіх стандартаў, асновай якіх з'яўляюцца *прынцыпы Мадрыдскай канвенцыі*, садзейнічала ўключэнню Рэспублікі Беларусь у еўрарэгіянальнае супрацоўніцтва. Аднак, каб еўрарэгіёны функцыянавалі па-новаму, з'явілася неабходнасць распрацоўкі шэрагу прынцыпаў і прававых актаў, а таксама карэкціроўкі мэт, на якіх павінна засноўвацца трансгранічнае супрацоўніцтва.

Асноўныя прынцыпы дзейнасці еўрарэгіёнаў сфарміраваліся на аснове сумесных рашэнняў, заключаных дагавораў, прынятых дэкларацый і іншых нарматыўных актаў, а таксама вопыту традыцыйнай практычнай дзейнасці разглядаемых структур. Агульным прававым базісам трансгранічнага супрацоўніцтва з'яўляюцца правы і канцэпцыі тэрытарыяльнага самакіравання. Яны выразна выкладзены ў Еўрапейкай хартыі тэрытарыяльнага самакіравання і падпарадкоўваюцца наступным прынцыпам:

- канстытуцыйнага права кожнага грамадзяніна выконваць рашэнні мясцовай улады;
- субдыярасці (грамадскія задачы трэба вырашаць на такой ступені адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення краіны, на якой гэта будзе найбольш эфектыўна);
- суверэннітэту мясцовых улад у межах сваіх кампетэнцый;

уласнага бюджэту тэрытарыяльных самакіраванняў;
роўнасці і салідарнасці ўлад усіх узроўняў;
вольнага ўваходу ў любыя аб'яднанні;

дэмакратыі (як мінімум адзін орган мясцовай улады павінен выбірацца ўсім насельніцтвам дадзенага рэгіёна) [3, с. 28 – 29].

Аналізуючы прынцыпы трансгранічнага функцыянавання, варта ў якасці найважнейшага назваць прынцып субсідыярнасці, які азначае шырока разумеемую дапамогу міжнародных і цэнтральных устаноў у рэалізацыі праз рэгіянальныя і лакальныя супольнасці мэт трансгранічнага супрацоўніцтва. Гэты прынцып служыць таксама для вызначэння аптымальнага ўзроўню дзеяння ў лакальным, рэгіянальным, агульнадзяржаўным, а часам і агульнаеўрапейскім плане. Субсідыярнасць, або дэцэнтралізацыя дзяржавы, азначае таксама ўмацаванне лакальнага і рэгіянальнага ўзроўняў праз перадачу кампетэнцый на магчыма найбольш нізкі адміністрацыйны ўзровень, г. зн. у рукі лакальных супольнасцей.

Прынцып субсідыярнасці быў уведзены Маастрыхцкім дагаворам у 1992 г. Тады ж у якасці кансультаўнага органа быў створаны Камітэт рэгіёнаў. Паводле артыкула 5 Дагавора аб ЕС, *«Супольнасць дзейнічае ў межах сваіх паўнамоцтваў, вызначаных дадзеным Дагаворам і пастаўленымі перад ёй мэтамі. У абласцях, якія не падпадаюць пад яе выключную кампетэнцыю, Супольнасць дзейнічае ў адпаведнасці з прынцыпам субсідыярнасці, калі і паколькі мэты мяркуемага дзеяння не могуць быць дасягнуты ў дастатковай ступені дзяржавамі-членамі і таму, з прычыны маштабаў і вынікаў мяркуемага дзеяння, могуць быць больш паспяхова дасягнуты Супольнасцю. Любыя дзеянні Супольнасці не павінны ісці далей таго, што неабходна для дасягнення мэт дадзенага Дагавора»* [2, с. 48]. Значыць, Супольнасць можа пашыраць сваю кампетэнцыю на новыя вобласці, калі лічыць іх глабальна стратэгічнымі. На арт. 5 Дагавора можа засноўвацца кожны асобна ўжыты акт Супольнасці, што дазваляе ў заканадаўчым парадку абмяжоўваць межы дзейнасці апошняга. Субсідыярнасць, такім чынам, можна разумець як палітычны прынцып кіраўніцтва трансгранічнага супрацоўніцтва і заканадаўчага абмежавання яго кампетэнцыі.

Да падпісання Маастрыхцкага дагавора дыскусіі аб субсідыярнасці ініцыяваліся органамі Супольнасці, пасля яго падпісання прынцып субсідыярнасці стаў шырока абмяркоўвацца ў нацыянальных дзяржавах. Арт. 5 пакідае магчымасць для розных інтэрпрэтацый гэтага прынцыпу (што і абумовіла яго паўсюдную падтрымку ў краінах-членах), аднак ва ўмовах масавай незадаволенасці ўзмацненнем наднацыянальнасці ў палітыцы ЕС патрабавалася, тым не менш, больш выразнае азначэнне субсідыярнасці і тлумачэнне правіл яе выкарыстання [5, с. 95].

Так, М. Тэтчэр лічыла, што цэнтралізацыя ўлады з'яўляецца самай непажаданай з'явай [5, с. 96]. Пад уплывам такіх поглядаў у 1991 г. ЕК пачала займацца распрацоўкай прынцыпу субсідыярнасці як асноўнага механізма палітыкі добрасуседства ЕС.

Гістарычны вопыт Заходняй Еўропы спрыяе фарміраванню субсідыяльнага падыходу да рашэння наяўных праблем, паколькі прыватная ўласнасць як вядучы сацыяльны інстытут дазваляе чалавеку распараджацца сваім набыткам, не ставячы яго ў цвёрдую залежнасць ад вышэйстаячых структур. Стварэнню спрыяльнага асяроддзя для развіцця долі прадпрымальніцтва, так званага бізнес-асяроддзя, надаецца асабліва пільная ўвага ў міжрэгіянальнай палітыцы ЕС, і на гэта выдаюцца значныя сродкі з бюджэту аб'яднання [6].

Падводзячы вынік, варта адзначыць, што прынцып субсідыяльнасці спрыяе іерархічнай рэалізацыі планаваных мерапрыемстваў па рашэнні праблем трансгранічнага супрацоўніцтва. Класіфікацыя праблем па ўзроўнях кіравання (структуры ЕС, урад краін, адміністрацыі рэгіёнаў, мясцовых органаў кіравання і самакіравання) дазваляе праграмаваць іх рашэнне там, дзе яны ўзнікаюць і маюцца паўнамоцтвы для іх рашэння. Пры гэтым на верхніх узроўнях кіравання неабходна забяспечыць істытуцыянальную (заканадаўчую) і фінансавую падтрымку трансгранічнага супрацоўніцтва прыгранічных тэрыторый.

Разам з тым фінансавая падтрымка ў рашэнні праблем пэўных прыгранічных тэрыторый не павінна абмяжоўвацца сродкамі ЕС. Прынцып дапаўняльнасці дазваляе акумуляваць у рамках мэтавых комплексных праграм трансгранічнага супрацоўніцтва фінансавыя сродкі ЕС, на-

цыянальных, рэгіянальных, мясцовых бюджэтаў, а таксама пазабюджэтных крыніц, што вельмі важна ва ўмовах абмежаванасці інвестыцый.

Асаблівага раскрыцця заслугоўваюць прынцыпы партнёрства, раўнапраўя і раўнацэннасці бакоў, утвараючых еўрарэгіён. Прынцып партнёрства ўключае ў сябе дзве састаўныя часткі:

1) «**Партнёрства па вертыкалі**», якое характарызуецца сувязямі міжнароднага (напрыклад, ЕС, НАФТА), цэнтральнага, рэгіянальнага і лакальнага ўзроўняў. Вертыкальнае партнёрства выконвае функцыю пашырэння і дапаўнення ўжо існуючых інтэграцыйных аб'яднанняў, але не стварае для іх канкурэнцыі;

2) «**Партнёрства па гарызанталі**», якое базіруецца на ўзаемных сувязях паміж партнёрамі па абодва бакі мяжы, азначае роўнасць партнёраў, незалежна ад велічыні краіны, эканамічнага стану або колькасці насельніцтва. Развіццё гэтага партнёрства залежыць ад пераадолення шматлікіх перашкод – адміністрацыйных, прававых, фінансавых і вызначаецца статутам **еўрарэгіёна**.

Ужыванне прынцыпу партнёрства дазволіць забяспечыць цесную каардынацыю дзеянняў урадаў, рэгіянальных і мясцовых органаў улады сумежных дзяржаў, узаемазлучаных у галіне трансгранічнага супрацоўніцтва. Пры неабходнасці каардынацыя здзяйсняецца і са структурамі ЕС (напрыклад, Еўрапейскі інструмент суседства і партнёрства) (табл. 1).

Табліца 1. Трансгранічныя праграмы Еўрапейскага інструмента суседства і партнёрства з удзелам Рэспублікі Беларусь і іх бюджэты

Праграма Еўрапейскага інструмента суседства і партнёрства (ЕІСП)	Бюджэт праграм ЕІСП, млн еўра		
	2007–2010 гг.	2010–2013 гг.	2007–2013 гг.
Латвія – Літва – Беларусь	21 766	19 970	41 737
Польшча – Беларусь – Украіна	97 107	89 094	186 201
Рэгіён Балтыйскага мора	11 791	10 818	22 608
Усяго:	130 664	119 882	250 546

Крыніца: [4, с. 58].

Наступным прынцыпам функцыянавання трансгранічнага супрацоўніцтва з'яўляецца прынцып салідарнасці прыгранічных тэрыторый. Гэты прынцып падкрэслівае неабходнасць імкнення да кампрамісу паміж канкурыруючымі бакамі. Такія кампрамісы павінны засноўвацца на макраэканамічнай раўнавазе, у якой нічым інтарэсам не можа аддавацца перавага адносна астатніх. Павінна быць максімальна абмежавана «пагроза дамінавання». Больш перадавая тэрыторыя-ўдзельніца трансгранічнага працэсу не павінна выкарыстоўваць свае перавагі, калі гэта выклікае пачуццё неапраўданай страты. Дадзены прынцып дае магчымасці для выкарыстання асаблівых рэсурсаў і спецыфічнага патэнцыялу кожнага з прыгранічных раёнаў для стварэння супольнасці [1, с. 43].

Істотнае значэнне мае таксама прынцып існавання канцэпцыі або стратэгіі трансгранічнага развіцця. Гэты прынцып з'яўляецца абавязковым для стварэння трансгранічных рамак, а таксама для перспектывы доўгатэрміновага еўрарэгіянальнага супрацоўніцтва. Менавіта стратэгія, якая адпавядае нацыянальным праграмам, вызначае патрэбнасці і будучыя мэты трансгранічнага супрацоўніцтва, неабходныя для пераадолення адасобленага развіцця толькі па адным баку мяжы, а таксама распрацоўвае сумесную перспектыву трансгранічнага эканамічнага развіцця.

У цэлым жа ўсе вышэйакрэсленыя прынцыпы – гэта агульнавядомыя прынцыпы трансгранічнага супрацоўніцтва, паколькі яны рэгулююцца статутамі, дагаворамі і рэгламентамі еўрарэгіянальных органаў. У гэтых дакументах прадугледжваецца большасць агульных прынцыпаў, якія вызначаюць еўрапейскія стандарты трансгранічнага супрацоўніцтва на надлакальным і лакальным узроўнях. Гэта пацвярджае, што ўсе заключаемыя рэгіянальныя і лакальныя дагаворы аб трансгранічным супрацоўніцтве не павінны ўваходзіць у супярэчнасць з унутраным дзяржаўным заканадаўствам, а таксама з абавязваючымі міжнароднымі дагаворамі, а ўстановы, якія займаюцца гэтымі пытаннямі, не з'яўляюцца наддзяржаўнымі арганізацыямі.

Прынцыпы функцыянавання еўрарэгіёнаў прадвызначаюцца, перш за ўсё, формай і ступенню інстытуцыяналізацыі трансгранічных кантактаў, якія залежаць ад:

самакіравання і кампетэнцыі рэгіянальнай улады бакоў, якія супрацоўнічаюць;

знешняй і ўнутранай арганізацыйнай формы тэрыторый, якія кааперуюцца, гэта значыць іх здольнасці да ўнутрырэгіянальнай трансфармацыі арганізацыйных і кіравальных структур, а таксама іх здольнасці ўздзейнічаць на навакольных і выпрацоўку стратэгічных рашэнняў;

глыбіні ўсталявання трансгранічных сувязяў, якія тым больш глыбокія, чым больш шмат-узроўневыя кантакты ўстаноў, арганізацый, жыхароў і інш., а таксама чым больш шырокі спектр узаемадзеяння яны ахопліваюць;

актыўнасці прыгранічнай сферы і прапускной здольнасці мяжы, якая вымяраецца, напрыклад, колькасцю функцыянуючых пагранічных пераходаў [7].

Зыходзячы з практыкі еўрапейскага трансгранічнага супрацоўніцтва варта адрозніваць дзве мадэлі стварэння прававых і арганізацыйных асноў [1, с. 44–45], якія ўжываюцца рэгіянальнымі і лакальнымі ўладамі ў працэсе фармалізацыі ўзаемадзеяння.

Першая мадэль – самакіравальная, ужываецца часцей. Дамінуе ў асноўным на ўнутраных межах ЕС. Стварэнне структур трансгранічнага супрацоўніцтва з’яўляецца эфектам лакальных ініцыятыў грамадскасці, а таксама органаў самакіравання (правінцый (Нідэрланды, Бельгія), зямель (Германія), гмін (Польшча), іх саюзаў і дагавораў). На першым этапе ствараецца прыгранічны саюз тэрытарыяльных адзінак, а затым нарматыўна-прававое афармленне і заключэнне дагавора. Наступным крокам з’яўляецца стварэнне еўрарэгіянальнай структуры з саюзам тэрытарыяльных адзінак замежнага партнёра або партнёраў. На практыцы гэты шлях быў выкарыстаны пры стварэнні еўрарэгіёнаў «Шэльмонд», «Маас-Рэйн», «Саар-Лот-Люкс», «Ніса», «Памеранія», «Гляцэнзіс».

Другая мадэль, адміністрацыйна-самакіравальная, характарызуецца актыўным саўдзелам у працэсе афармлення трансгранічнага супрацоўніцтва рэгіянальных і/або цэнтральных улад і органаў самакіравання. Яна характарызуецца неабходнасцю стварэння трансгранічнага міжрэгіянальнага саюза, які мае сумесны для супрацоўнічаючых бакоў статут. Гэтая мадэль дамінуе на знешніх межах ЕС. Прысутнічае істотнае ўключэнне ў трансгранічнае супрацоўніцтва ўрадавага фактару (Міністэрствы замежных спраў), а таксама рэгіянальных структур на гэтых тэрыторыях. Стварэнне такім чынам еўрарэгіёнаў вынікае з сацыяльна-палітычнай спецыфікі супрацоўнічаючых партнёраў, а таксама з перакананасці аб большых магчымасцях прыўнясення рэгіянальнымі ўладамі ў трансгранічнае супрацоўніцтва новых якасцей. Вышэйпрыведзены шлях быў выкарыстаны пры стварэнні ўсіх еўрарэгіёнаў Рэспублікі Беларусь: «Буг», «Нёман», «Азёрны край», «Белавежская пушча» і «Днепр».

Аднак на практыцы першая «праўдзіва самакіравальная» мадэль пабудовы трансгранічнага супрацоўніцтва ўключае, на пэўным этапе, падключэнне рэгіянальных улад да працэсу стымулявання супрацоўніцтва. Гэты этап уяўляе сабою важную ўмову стабілізацыі і далейшага развіцця трансгранічнай кааперацыі, што вынікае з наяўнага еўрапейскага вопыту. Найбольшай увагі ў дадзеным кантэксце заслугоўвае практыка прыгранічнага супрацоўніцтва еўрарэгіёнаў, асабліва «Рэйн-Вестфалія». Рэгіянальныя і мясцовыя ўлады зямлі Паўночны Рэйн-Вестфалія даўно ўсвядомілі перспектывы гандлёва-эканамічнага супрацоўніцтва прыгранічных рэгіёнаў. Так, ужо з 1958 па 1978 г. уздоўж меж зямлі з Бельгіяй і Нідэрландамі былі створаны чатыры рэгіянальныя супольнасці: еўрарэгіён з цэнтрам у Гронаў, еўрарэгіён Рэйн-Вааль (Клеве), еўрарэгіён Рэйн-Маас-Норд (Менхенгладбах) і еўрарэгіён Маас-Рэйн (Маастрыхт) [3, с. 33].

На функцыянаванне еўрарэгіёнаў станоўча ўплывае таксама існаванне іх арганізацыйных структур. Інстытуцыяналізацыя саюзаў сумежных тэрыторый спрашчае развіццё трансгранічнага супрацоўніцтва, а таксама дапамагае ў пераадоленні бар’ераў, якія існуюць на асобных межах. Органы кіравання еўрарэгіёнаў «Буг», «Нёман», «Днепр», «Азёрны край» і «Белавежская пушча» прадстаўлены ў табл. 2.

На падставе табл. 2 можна сцвярджаць, што органы кіравання еўрарэгіёнаў «Буг», «Нёман», «Днепр», «Азёрны край» і «Белавежская пушча» маюць больш падабенстваў, чым адрозненняў. Разглядаемыя еўрарэгіёны ствараліся па **адміністрацыйна-самакіравальнаму тыпу**, як і шматлікія еўрарэгіёны на знешніх межах ЕС.

Табліца 2. Інстытуты кіравання еўрарэгіёнаў

Еўрарэгіён Органы кіравання	«Буг»	«Нёман»	«Днепр»	«Азёрны край»	«Белавежская пушча»
Савет еўрарэгіёна	+	+	+	+	+ ¹
Прэзідыум	+	+	+		
Сакратарыят	+	+	+	+	+
Рэвізійная камісія	+	+	+		
Працоўныя групы	+	+	+	+	+

Крыніца: распрацоўка на падставе арганізацыйных схем еўрарэгіёнаў.

Найвышэйшы орган кіравання – **Савет еўрарэгіёна**, які з’яўляецца заканадаўчым органам. Савет выбірае **Прэзідыум**, які выконвае каардынуючую і дарадчую ролю ў рамках трансгранічнага супрацоўніцтва. Прэзідыум прадстаўляе еўрарэгіён, прызначае пасяджэнні савета, рыхтуе праекты пастановаў, а таксама кіруе працай **Сакратарыята** і Бюро еўрарэгіёна, якія з’яўляюцца *адміністрацыйнымі органамі*. У межах асобных еўрарэгіёнаў функцыянуюць **працоўныя групы**, якія распрацоўваюць прапановы па супрацоўніцтве ў розных галінах. Так, у сферы інтарэсаў еўрарэгіёна знаходзяцца эканамічнае супрацоўніцтва, абмен ноу-хау у тым ліку ў галіне ўкаранення новых тэхналогій, прафесійнае навучанне і барацьба з беспрацоўем, супрацоўніцтва моладзі ў культурнай і грамадскай сферы, ахова навакольнага асяроддзя, паляпшэнне лясной і сельскай гаспадаркі, удасканаленне транспартнай і пагранічнай інфраструктуры, будаўніцтва комплекснай інфармацыйнай сістэмы, каардынацыя планавання трансгранічнай прасторы, супрацоўніцтва ў галіне ліквідацыі заражэння жывёл і аварыйных сітуацый.

У істытуцыянальных структурах еўрарэгіёнаў часта ствараюцца таксама **рэвізійныя камісіі**, мэтай якіх з’яўляецца праверка правільнасці вядзення дакументацыі і выкарыстанні сродкаў.

Аналіз статутаў разглядаемых еўрарэгіёнаў дазваляе выявіць адрозненні, якія выступаюць паміж імі пры стварэнні сумеснага офіса, які мае толькі еўрарэгіён «Нёман» (у Сувалках).

Істотным пытаннем, якое неабходна разгледзець, з’яўляецца вызначэнне і абгрунтаванне мэт дзейнасці еўрарэгіёнаў, створаных з удзелам Рэспублікі Беларусь. Намі распачата спроба іх вылучэння з наступнай групой (табл. 3). *Вылучаныя кірункі ў табл. 3 дасягаюцца праз наступныя прыярытэты:*

- павышэнне ўзроўню жыцця насельніцтва;
- стварэнне адзінай трансгранічнай прасторы;
- супрацоўніцтва і абмен у эканамічнай, грамадскай, культурнай, навуковай, прафесійнай і іншых сферах.

Агульнасць статутных запісаў некаторых мэт еўрарэгіёнаў Рэспублікі Беларусь ускладняе адназначнае і дакладнае азначэнне. У сувязі з гэтым выкананая групой не азначае, што кірункі, не паказаныя ў еўрарэгіёне, не рэалізуюцца на практыцы.

Асноўныя мэты і сфера ўплыву трансгранічнага супрацоўніцтва вызначаны на Еўрапейскай карце прыгранічных і трансгранічных рэгіёнаў. У ёй указана, што «мэтай дзейнасці ў гранічных рэгіёнах і трансгранічнага супрацоўніцтва з’яўляецца пераадоленне перашкод і пазбяганне прычын, якія могуць падзяляць гэтыя рэгіёны, а ў выніку – пераадоленне меж, звязанае з іх значэння да чыста адміністрацыйнага». Акрамя таго, у тэарэтыка-метадалагічным плане трансгранічнае супрацоўніцтва, якое ўяўляе па сваім мэтавым прызначэнні шматнакіраваную з’яву, выступае ў якасці найважнейшага фактару сацыяльна-эканамічнага развіцця прыгранічных тэрыторый, інтэграцыі ў міжрэгіянальныя структуры, рашэння праблем павышэння ўзроўню занятасці і прыбыткаў мясцовага насельніцтва [3, с. 38].

Ва ўмовах пераходнай эканомікі пэўнае навукова-практычнае значэнне па пытаннях мэт і прынцыпаў трансгранічнага супрацоўніцтва набывае аналіз назапашанага прагрэсіўнага вопыту еўрапейскай трансгранічнай інтэграцыі, якая заключаецца ў наступным:

¹ З 2003 г. дзейнасць еўрарэгіёна «Белавежская пушча» рэгламентуецца беларуска-польскай міжрадавай каардынацыйнай камісіяй па трансгранічным супрацоўніцтве.

1) развіццё супрацоўніцтва ў рамках еўрарэгіёна па адміністрацыйных лініях здзяйсняецца не «зверху» і не «знізу», а адначасова на двух узроўнях: «зверху» – ЕС і ўрады непасрэдна зацікаўленых дзяржаў, якія ствараюць агульную юрыдычную аснову; «знізу» – мясцовыя ўлады (у існуючых умовах неад’емны кампанент трансгранічнага супрацоўніцтва);

2) трансгранічнае супрацоўніцтва развіваецца строга на аснове пэўных праграм і праектаў, у якіх стратэгічна зацікаўлены ўсе сумежныя краіны, правінцыі, вобласці, гарады і мясцовыя супольнасці;

3) супрацоўніцтва ў еўрарэгіёнах ідзе па ўсіх кірунках, прадстаўляючых практычную цікавасць для мясцовага насельніцтва. Пры гэтым вялікае значэнне надаецца асабістым кантактам паміж прыгранічным насельніцтвам у цэлым і сферы бяспекі, супрацоўніцтву праваахоўных органаў, папярэджанню і ліквідацыі наступстваў надзвычайных сітуацый.

Табліца 3. Асноўныя кірункі трансгранічнага супрацоўніцтва Рэспублікі Беларусь

Кірункі супрацоўніцтва	Еўрарэгіёны				
	I	II	III	IV	V
Актывізацыя супрацоўніцтва, абмен вопытам і інфармацыяй	+	+	+	—	—
Выраўноўванне і пастаяннае паляпшэнне ўмоў жыцця	+	+	+	—	—
Падтрымка рэгіянальнага развіцця	+	+	+	+	+
Развіццё эканомікі і гандлю	+	+	+	+	—
Развіццё інфраструктуры, галоўным чынам тэхнічнай	+	+	+	+	—
Развіццё турызму	+	+	+	+	+
Ахова і паляпшэнне стану навакольнага асяроддзя	+	+	+	+	+
Супрацоўніцтва ў сферы папярэджання і барацьбы з прыроднымі катаклізмамі і катастрофамі	+	+	+	+	+
Супрацоўніцтва ў сферы тэрытарыяльнага планавання	+	+	+	+	+
Супрацоўніцтва ў сферы адукацыі	+	+	+	+	—
Супрацоўніцтва ў галіне спорту	+	+	+	+	—
Узаемадзеянне ў сферы аховы здароўя	+	+	+	+	—
Абмен грамадскімі, вытворчымі і маладзёжнымі групамі	+	+	—	—	—
Культурны абмен і ахова сумеснай культурнай спадчыны	+	+	+	+	+
Паляпшэнне агульнага стану міжчалавечых узаемаадносін	+	—	—	—	—

Крыніца: распрацоўка аўтара на падставе кірункаў дзейнасці працоўных груп еўрарэгіёнаў.

Заўвага: I – еўрарэгіён «Буг»; II – еўрарэгіён «Нёман»; III – еўрарэгіён «Днепр»; IV – еўрарэгіён «Азёрны край»; V – еўрарэгіён «Белавежская пушча».

Такім чынам, мэтай трансгранічнага супрацоўніцтва з’яўляюцца ўмацаванне сувязяў, узаемная каардынацыя і гарманізацыя дзеянняў і норм у розных сферах жыцця паміж прыгранічнымі рэгіёнамі, а таксама раўнамернае грамадска-эканамічнае развіццё прыгранічных тэрыторый, якія адносяцца да розных краін. У працэсе развіцця трансгранічнага супрацоўніцтва ўлічваюцца дзве тэндэнцыі: павышэнне эканамічнага патэнцыялу шляхам сумесных дзеянняў на аснове трансгранічных мэт і ўмацаванне ўласнай адасобленасці і тоеснасці, якая базіруецца на прынцыпах гэтага супрацоўніцтва.

Аналіз сусветнага вопыту дазваляе вызначыць сукупнасць асноватворных правіл (прынцыпаў) пабудовы эфектыўнага трансгранічнага ўзаемадзеяння, якія ўлічваюць дзяржаўную ідэалогію і палітыку, а таксама карпаратыўныя інтарэсы краін-суседзяў. Сістэматызуючы базавыя прынцыпы трансгранічнай дзейнасці, варта вылучыць дзве розныя, але адначасова ўзаемадапаўняльныя групы прынцыпаў:

1) **арганізацыйна-прававыя** (субсідыярнасці; суверэнітэту і тэрытарыяльнай цэласнасці; роўнасці ўдзельнікаў; добраахвотнасці; самастойнасці; законнасці; салідарнасці);

2) **арганізацыйна-эканамічныя** (рашэнні сумесных праблем; уліку інтарэсаў; сістэмнасці; комплекснасці; іерархічнасці; ратацыі).

У гэтай сувязі, як паказвае вопыт заходнееўрапейскіх краін, трансгранічнае супрацоўніцтва (асабліва ў форме еўрарэгіёнаў) патрабуе сістэмнага падыходу, г. зн. распрацоўкі і рэалізацыі

комплексных праграм на аснове ўліку і арганізацыйна-прававых, і арганізацыйна-эканамічных прынцыпаў.

Распрацоўка ўказаных прынцыпаў разглядаецца ў ракурсе неабходнасці фарміравання нарматыўна-прававога, істытуцыянальнага і інфармацыйнага забеспячэння трансгранічнага супрацоўніцтва, методыкі ацэнкі вынікаў трансгранічнага супрацоўніцтва, парадку правядзення маніторынгу дзейнасці еўрарэгіёнаў, а таксама стварэння цэласнага механізма трансгранічнага супрацоўніцтва (нарматыўна-прававая база, эканамічнае рэгуляванне, арганізацыйная структура кіравання, сістэма інфраструктуры і інш.). На падставе гэтых базавых прынцыпаў атрымалася сфармуляваць прыярытэты трансгранічнага супрацоўніцтва ў рамках еўрарэгіёнаў з удзелам прыгранічных тэрыторый Рэспублікі Беларусь.

Літаратура

1. Д а в ы д е н к о, Л. Н. Трансграничное сотрудничество: экономические и институциональные основы: пособие / Л. Н. Давыденко, А. И. Литвинюк. – Минск: БГПУ, 2006. – 207 с.
2. Договор о Европейском союзе: консолидированная версия. – М., 2001. – С. 43 – 48.
3. Л и т в и н ю к, А. И. Трансграничное сотрудничество и еврорегиональная кооперация: монография / А. И. Литвинюк; под науч. ред. д-ра экон. наук Л. Н. Давыденко. – Минск: БГПУ, 2009. – 182 с.
4. Программа ТАСИС ЕС в Беларуси. Руководство по программированию международной технической помощи Европейского союза Беларуси в 2007–2013 гг. – Минск : Промкомплекс, 2010. – 60 с.
5. Х о х л о в, И. Субсидиарность как принцип и механизм политики Евросоюза / И. Хохлов // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 5. – С. 95 – 101.
6. М а к с и м ц у к, А. Ochrona granic i obsługa ruchu granicznego / A. Maksimczuk, L. Sidorowicz. – Wydawnictwo Prawnicze «Lexis Nexis», Warszawa, 2007. – 397 s.
7. P r z y b y ł a, Z. Problemy współpracy ekonomicznej regionow przygranicznych: (na przykładzie Euroregionu Nysa) / Z. Przybyła. – Akademia Ekonomiczna we Wrocław, 1995. – 200 s.

A. I. LITVINIUK

STRATEGIC DIRECTIONS AND DEVELOPMENT MODELS OF THE TRANSBOUNDARY COOPERATION OF THE REPUBLIC OF BELARUS AND EUROPEAN UNION

Summary

Base principles of transboundary activities in foreshortening of the necessity to establish legislative, institutional and information supplies for the transboundary cooperation of the Republic of Belarus have been systematized. The general objectives of transboundary cooperation in aims to increase the competitiveness of frontier territories of the Republic of Belarus have been determined.

УДК 331.101.5

А. М. ІВАНОВА

**АРГАНІЗАЦЫЙНА-АНАЛІТЫЧНЫЯ ПАДЫХОДЫ ДА ПРАВЯДЗЕННЯ
ФАРСАЙТНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ У РЭГІЁНАХ БЕЛАРУСІ**

Інстытут эканомікі НАН Беларусі

(Паступіў у рэдакцыю 24.03.2010)

Крызісная сітуацыя ў сусветнай эканоміцы ўзмацняе канкурэнцыю, удзельнікамі якой робяцца не толькі краіны, але і рэгіёны. Ад канкурэнтаздольнасці рэгіёна ў цяперашні час залежыць якасць жыцця мясцовага насельніцтва, таму асаблівае значэнне набываюць інструменты і тэхналогіі, якія здольны істотна павысіць эканамічную актыўнасць рэгіёнаў на сучасным нялёгкім этапе развіцця. Канкурэнтаздольнасць рэгіёна ва ўмовах крызісу можа быць забяспечана дзякуючы развіццю навукі, тэхнікі, арганізацыйных тэхналогій. Аднак перспектывы змены неабходна не толькі прагназаваць, зыходзячы з тэндэнцый, якія склаліся, але і прадбачыць магчымыя новыя шляхі, якія дапасуюцца да надзённых патрабаванняў бізнесу і насельніцтва, а таксама ажыццяўляць дакладны выбар стратэгіі развіцця. Таму ўзнікае неабходнасць выкарыстання інавацыйных метадаў планавання і доўгатэрміновага прагназавання развіцця краіны, у прыватнасці рэгіёнаў. Такім сучасным інструментам рэгіянальнага і карпаратыўнага інавацыйнага развіцця з'яўляецца тэхналагічны фарсайт.

Фарсайт – метадаў доўгатэрміновага прагназавання перспектывы развіцця сацыяльна-эканамічнай сферы, адукацыі, навукі і тэхналогій. Адметнай рысай тэхналагічнага прадбачання ў параўнанні з прагнозам з'яўляецца ўлік інтарэсаў усіх слаёў грамадства – бізнесу, улады, навукі. Пры выкарыстанні метадаў тэхнічнага прадбачання як інструмента інавацыйнага развіцця рэгіёнаў аналізуюцца тэндэнцыі развіцця краіны, магчымасці тэрыторыі з улікам вядучых напрамкаў у сусветнай навуцы, тэхніцы, сацыяльна-эканамічнай сферы. Прадстаўнікі кожнай групы насельніцтва бачаць гэтыя тэндэнцыі па-свойму, таму патрабуецца экспертнае ўзгадненне іх інтарэсаў у працэсе фарсайтных даследаванняў. Варта адзначыць, што фарсайт прадстаўляе не толькі прагназаванне тэхналогій, але выбар і іх укараненне, у тым ліку і арганізацыйна-эканамічных. Адною з такіх тэхналогій, якая ў сённяшні час выкарыстоўваецца ў Расіі, у прыватнасці ў Іркуцкай вобласці, з'яўляецца кластарная тэхналогія.

Прагназаванне тэндэнцый развіцця разнастайных галін прамысловасці ў рэгіёне дазваляе сфарміраваць аб'яднанні малых і сярэдніх прадпрыемстваў, якія устойліва і эфектыўна функцыянуюць і развіваюцца. За кошт аптымізацыі працэсу вытворчасці, зніжэння транзакцыйных выдаткаў, наяўнасці высокіх стандартаў якасці і эфектыўнага ўкаранення інавацыйных метадаў у вытворчасць тавараў або паслуг кластары найбольш канкурэнтаздольныя як на ўнутрырэгіянальным рынку, так і пры экспартнай арыентацыі вытворчасці, у параўнанні з асобнымі вытворцамі аналагічнай прадукцыі. Тэрытарыяльныя інавацыйныя кластары надзвычай важныя для развіцця эканомікі рэгіёнаў па некалькіх прычынах. Па-першае, унутры кластараў забяспечваецца высокая ступень спецыялізацыі малых прадпрыемстваў, што дазваляе прадпрыемствам ствараць новыя ўтварэнні, якія абслугоўваюць канкурэнтную прамысловую нішу. Акрамя таго, перавага гарызантальных сувязей над вертыкальнымі дае магчымасць ўваходжання ў кластар новых фірм, а таксама забяспечвае доступ да венчурнага капіталу, таму што геаграфічная канцэнтрацыя фірм мае большую прыцягальную сілу для венчурных інвестараў. Бліз-

касць вялікай колькасці разнастайных арганізацыйных структур дапускае абмен ідэямі і перадачу ведаў фірмам, якія пачынаюць сваю ўласную справу.

Рэгіянальны кластарны падыход служыць асновай узаемасувязі паміж прадстаўнікамі прадпрымальніцкага сектара і дзяржавы. Ён дазваляе павысіць эфектыўнасць узаемадзеяння прыватнага сектара, дзяржавы, навуковых і адукацыйных устаноў у інавацыйным працэсе. Адзіная кластарная інфраструктура, спрыяльныя ўмовы для абмену ведамі і падтрымкі новых ідэй, адзіны рынак рабочай сілы дазваляюць кампаніям і ўстановам атрымаць перавагі ад геаграфічнай блізкасці і стаць канкурэнтаздольнымі. Выкарыстанне новых ведаў, хуткасць увасаблення і камерцыялізацыі інавацый шмат у чым вызначаюцца эфектыўнасцю і ўстойлівасцю кааперацыйных сувязей. Менавіта для высокатэхналагічнай вытворчасці, размешчанай на тэрыторыі таго або іншага рэгіёна, найбольш характэрная кластарная мадэль развіцця, якая багатая на шматлікія зваротныя сувязі. Для рэалізацыі кластарнага падыходу ва ўмовах Беларусі неабходна фарміраванне дзяржаўных і рэгіянальных інавацыйных праграм, якія ахопліваюць у першую чаргу тыя напрамкі, што валодаюць найбольшым камерцыйным патэнцыялам, і адказваюць сфарміраваным дзяржаўным пріярытэтам развіцця навукі, тэхналогій. Такім пераўтварэнням у краіне будзе дапамагаць арганізацыя і выкарыстанне метаду тэхналагічнага прадбачання. Як паказалі аналітычныя даследаванні, тэхналогіям правядзення інавацыйнага развіцця рэгіёнаў як у далёкім, так і блізкім замежжы на сучасным этапе развіцця надаецца значная ўвага. Тэхналагічнае прадбачанне выкарыстоўваецца ў ЗША, Вялікабрытаніі, практычна ва ўсіх краінах Еўропы. У Японіі 30-гадовыя прагнозы паўтараюцца прыблізна кожныя пяць гадоў.

Пэўны вопыт па правядзенні тэхналагічнага фарсайта ў рэгіянальным разрэзе назапашаны ў Германіі і Італіі. Палажэнні па выкарыстанні тэхналагічнага прадбачання для фарміравання рэгіянальных інавацыйных напрамкаў у гэтых краінах заснаваны на тым, што выкарыстанне фарсайта дазваляе сфармуляваць прыярытэты развіцця рэгіёна на аснове ўзгодненых экспертных ацэнак, а таксама дае магчымасць вызначыць найбольш патэнцыяльна канкурэнтаздольныя тэрытарыяльныя сектары і выпрацаваць стратэгію дзеяння. Метад прадбачання закладвае аснову для актыўнага ўдзелу насельніцтва абласцей у працэсе выпрацоўкі і рэалізацыі рашэнняў, якія датычаць перспектываў сацыяльна-эканамічнага развіцця рэгіёна.

У якасці важнейшых элементаў пры правядзенні фарсайтных даследаванняў у замежных краінах выкарыстоўваецца аналіз інавацыйнага патэнцыялу рэгіёна і прагноз яго на будучыню, стварэнне арганізацыйных сетак узаемадзеяння. Працэдура правядзення тэхналагічнага прадбачання ўмоўна падраздзяляецца на два этапы:

доследны этап – аналіз тэрыторыі, людскіх рэсурсаў, тэрытарыяльных органаў кіравання;

падрыхтоўчы этап – пабудова праекта фарсайта, які ўключае вызначэнне суб'ектаў дзяржаўнага і прыватнага сектараў (удзельнікаў праекта), галіна выкарыстання праекта, выбар прыярытэтных напрамкаў і ацэначных паказчыкаў.

Працэс тэхналагічнага прадбачання ў замежных краінах, які выкарыстоўваецца ва ўмовах узрастаючай канкурэнцыі ў сусветным маштабе і неабходнасці развіцця ўнутраных рэгіёнаў, засноўваецца на арганізацыі ўсебаковых дзелавых сувязей паміж бізнесам, дзяржавай і навукай. Аднак, як паказалі аналітычныя даследаванні, фарміраванне такіх сувязей з'яўляецца складанай задачай у сувязі з тым, што мэта ўстанаўлення дзелавых сувязей або надта размытая (напрыклад, «садзейнічанне паспяховаму развіццю рэгіёна»), або надта абмежаваная (правядзенне канкрэтнага мерапрыемства). Акрамя таго, часам не стае канкрэтных дырэктыв на конт працэсу прыняцця рашэнняў і рэальных крытэрыяў ацэнкі інавацыйных праектаў [1].

Расійскія даследаванні ў галіне тэхналагічнага прадбачання ў рэгіянальным маштабе засноўваюцца на бачанні фарсайта як актыўнага інструмента прадбачання будучыні, у якім робіцца акцэнт не толькі на прагноз развіцця тэхналогій, але і на адбор рэгіянальных інавацыйных стратэгий. Пры гэтым рэгіён непасрэдна сам з'яўляецца спажывцом вынікаў інавацыйных даследаванняў, у якіх могуць удзельнічаць практычна ўсе зацікаўленыя колы. Функцыя рэгіянальнага фарсайта – інфармаваць удзельнікаў інавацыйнай дзейнасці пра перспектывы тэхналогій і іх чаканае выкарыстанне ў рэгіёне, а таксама даваць насельніцтву абласцей інфармацыю пра будучыя сацыяльныя тэхналогіі. Для адміністрацыі рэгіёнаў тэхналогіі прадбачання каштоўныя

тым, што пашыраюць уяўленне аб патэнцыяльна магчымых інавацыйных спосабах рашэння навукова-тэхнічных і сацыяльных праблем. У рэгіянальным фарсайце расійскімі даследчыкамі прапановуецца спалучыць патэнцыял навукі з патрэбамі рэгіёна і ў выніку стварыць праект тэхналагічных стратэгий рэгіёна. Актуальным у расійскім тэхналагічным прадбачанні з'яўляецца фарміраванне базы даных экспертаў, у якой, як мяркуецца, павінна быць не менш тысячы прадстаўнікоў разнастайных груп насельніцтва.

Тэхналагічны фарсайт дазваляе павысіць якасць стратэгічнага планавання, атрымаць акрэсленае «бачанне» развіцця вобласці на 20–30 гадоў наперад. Акрамя таго, тэхналогіі прадбачання становяцца асаблівым інструментам для прыняцця рашэнняў адносна інавацыйных праектаў, якія рэалізуюцца ў рэгіёнах. Аднак існуюць праблемы, ад вырашэння якіх залежаць далейшыя даследаванні ў галіне праектавання тэхналагічнага прадбачання ў рэгіёнах. Да іх у першую чаргу неабходна аднесці інстытуцыянальнае афармленне фарсайта, заканадаўчае ўключэнне фарсайта ў сістэму планавання рэгіёна, пытанні фінансавання праграм, сувязь з працэсамі дзяржаўнага тэхналагічнага прадбачання, узаемадзеянне з міжнароднымі арганізацыямі. Асаблівай увагі заслугоўвае арганізацыйная працэдура правядзення фарсайта. Найбольш складанай праблемай з'яўляецца фарміраванне ўзаемаадносін паміж удзельнікамі, прыцягненне бізнесу і грамадскіх арганізацый. Як адзначаюць расійскія даследчыкі, цяжкасці прыцягнення да тэхналагічнага прадбачання рэгіянальных прадпрыемстваў звязаны ў першую чаргу з тым, што практычныя вынікі фарсайта цяжка прагназуюцца. Акрамя таго, складанай задачай з'яўляецца ўключэнне гэтага метаду ў сістэму рэгіянальнага кіравання. Каб уключыць фарсайт у практыку кіравання, неабходны нарматыўныя дакументы, такія, у прыватнасці, як дакумент выканаўчай улады, што змяшчае рашэнне аб правядзенні фарсайта, яго арганізацыйнай структуры, гарызонце, перыядычнасці, парадку правядзення, форме і складзе выніковага дакумента. Таксама неабходна вырашыць пытанні статуса і формы замацавання вынікаў фарсайта і яго ўкаранення ў планавыя дакументы рэгіёна.

У Беларусі яшчэ не распрацавана працэдура правядзення тэхналагічнага прадбачання, тым больш на рэгіянальным узроўні. Аднак некаторыя спробы выкарыстаць гэты метада для распрацоўкі стратэгічных планаў развіцця эканомікі ужо прасочваюцца. У прыватнасці, адной з такіх тэхналогій, якая прызначана да распрацоўкі, згодна з Дзяржаўнай праграмай інавацыйнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2007–2010 гады, з'яўляецца арганізацыя рэгіянальных прамыслова-інавацыйных кластараў.

Аналіз замежных даследаванняў у галіне правядзення тэхналагічнага фарсайта дазволіў прапанаваць шэраг паслядоўных арганізацыйных крокаў, якія могуць быць выкарыстаны пры падрыхтоўцы працэдуры тэхналагічнага прадбачання ў Беларусі. Яны, як мяркуецца, могуць складацца з некалькіх этапаў:

вызначэнне поглядаў на будучыню рознымі сляямі грамадства: навука, бізнес, урад, насельніцтва;

ацэнка рынкаў і яго патрэб;

маніторынг стану даследаванняў і распрацовак;

фарміраванне груп экспертаў;

апытанне экспертаў (у некалькіх этапаў), апрацоўка вынікаў (выбар прыярытэтных напрамкаў з улікам атрыманай на першым этапе інфармацыі; арганізацыя грамадскага абмеркавання макета фарсайта);

замацаванне і распаўсюджванне вынікаў фарсайтных даследаванняў.

Дзея арганізацыі працэдуры тэхналагічнага прадбачання ў Беларусі неабходна сфарміраваць вызначаныя арганізацыйныя структуры, якія будуць удзельнічаць у дадзеных даследаваннях. Гэта можа быць:

арганізацыйная група, якая зацвярджаецца Саветам Міністраў Рэспублікі Беларусь (на рэгіянальным узроўні зацвярджаецца аблвыканкамі);

заказчык у асобе ўрада, бізнесу, сярэдніх або вялікіх кампаній, рэгіёнаў або іншых структур;

галаўная навуковая арганізацыя, у абавязкі якой уваходзіць работа з экспертамі і прадпрыемствамі коламі;

навуковая арганізацыя, якая забяспечвае метадалогію правядзення фарсайта і інфармацыйную падтрымку;

кансалтынговая арганізацыя, што забяспечвае ўключэнне ў міжнародную праграму фарсайта і выкарыстанне міжнародных вынікаў;

часовыя групы экспертаў, якія прыцягваюцца для правядзення апытанняў, абмеркавання даклада і вынікаў фарсайта.

Такім чынам, прааналізаваўшы замежны і расійскі вопыт, а таксама падыходы да ўкаранення тэхналагічнага прадбачання як інавацыйнага інструменту для прагназавання перспектываў развіцця рэгіёнаў, варта адзначыць, што выкарыстанне тэхналогій фарсайтных даследаванняў у беларускіх рэгіёнах дазволіць падняць на больш высокі ўзровень сістэму комплекснага планавання навукова-тэхнічнага і сацыяльна-эканамічнага развіцця. Акрамя таго, дасць магчымасць органам дзяржаўнай улады і мясцовага самакіравання прымяніць тэхналогію фарсайта пры распрацоўцы і рэалізацыі стратэгічных прыярытэтаў развіцця рэгіёнаў і кластарнай арганізацыі бізнесу.

Літаратура

1. Приоритеты экономического развития Сибири и Дальнего Востока: материалы круглого стола. Иркутск, 21 сент. 2006 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.govirk.ru/gi/528>.

E. N. IVANOVA

ORGANIZATIONAL AND ANALYTICAL APPROACHES TO FORESIGHT RESEARCHES IN BELARUSIAN REGIONS

Summary

This article has been based on the consideration of Russian and foreign experience in field of technological foresights in the regional aspect. These countries use foresight to formulate priorities of regional development in according to the coordinated expert estimations, and to define most potentially competitive territorial sectors as well as to develop strategy of actions. Method of the technological foresight founds a base to active participation of regional populations in the development and realization of decisions for the regional innovative development prospects.

ГІСТОРЫЯ

УДК 902/904(476)

O. N. LIAUKO, V. L. LAKIZA, A. M. MEDVEDEV, V. I. KOSHMAN

THE LATEST DISCOVERIES OF BELORUSSIAN ARCHAEOLOGY

Institute of History of National Academy of Sciences of Belarus

(Received by the editorial office: 30.03.2011)

At the present stage of development of the Belarussian science archaeological researches have reached a new level. Archeologists of the Institute of History of NAS of Belarus carry out basic researches in main directions and problems of pre-history. Besides, the Institute of History of National Academy of Sciences of Belarus is charged with functions of working out of measures on protection of archaeological objects in zones of excavation and reconstruction according to the Decision of the Council of Ministers of Belarus No.762, June 15th, 2006). The Institute is responsible of coordination and control through the activity of the Field Committee over all archaeological researches of objects in Belarus.

Over the last years full-scale excavations have been carried out in reconstruction zones of the Aginsky and the August channels, Grodno and Polotsk Hydroelectric Power Stations and systematic investigations in Turov, Minsk, Golshany, Drutsk, Orsha, Vitebsk, Svisloch, in the territory of the Belovezhskaya virgin forest, in Mokhov, Yurovichy and so on. Last year was not an exception.

Hydroelectric Power Station on the River of Neman. Starting from the projecting phase of the Grodno Hydroelectric Power Station construction on the River of Neman the total territory of a construction site has been investigated by archaeologists of the Institute of History of National Academy of Sciences of Belarus. There were discovered 33 ancient monuments such as settlements, hill-forts, burial grounds and flint processing workshops which history counts more than 10 mil. years [1, p. 272–273; 2]. All new monuments have been included in the State list of historical and cultural values of the Republic of Belarus. Their further possible destruction stipulates scientific studying and financing of the whole complex of archaeological works.

The main executor and co-ordinator of these scientific works was V. L. Lakiza (Institute of History). Representatives of Grodno and Brest State Universities, Belarussian State University, National History Museum of Belarus, Grodno State History and Archaeology Museum took an active part in these researches. It appeared to be the unique and newest method of studying for archeology in Belarus.

14 monuments were excavated in 2008 on the area of almost 2000 m². (Zhilichy-1B (24 m²), Zhilichy-2 (41 m²), Zhilichy-2A (102 m²), Shchachinova-Padstantia (17 m²), Shchachinova-Platina (122 m²), Beregavy-1 (300 m²), Beregavy-2 (80 m²), Siukava-1 (136 m²), Zhilichy-3 (36 m²), Zhilichy-4 (64 m²), Zhilichy-5 (112 m²), Kavaltsy 3-Tourist (300 m²), Kavaltsy-1 (440 m²) (Fig. 1: 1–6), Kavaltsy-2 (208 m²) [3, p. 263; 4].

Moreover 11 new monuments were added in 2009. The total excavation area in 2009 covered 1738 m²: Komatava 1 (112 m²), Komatava-1A (10 m²), Komatava-2 (120 m²), Komatava-4 (384 m²) (fig. 1: 7–9), Komatava-6 (168 m²), Alexandrova-1 (58 m²), Alexandrova-2 (272 m²), Puzhichy-2 (80 m²), Slavichy-1 (208 m²), Slavichy-2 (168 m²) (Fig. 1: 10), Kavaltsy-4 (158m²). Each of them could be marked as remark-

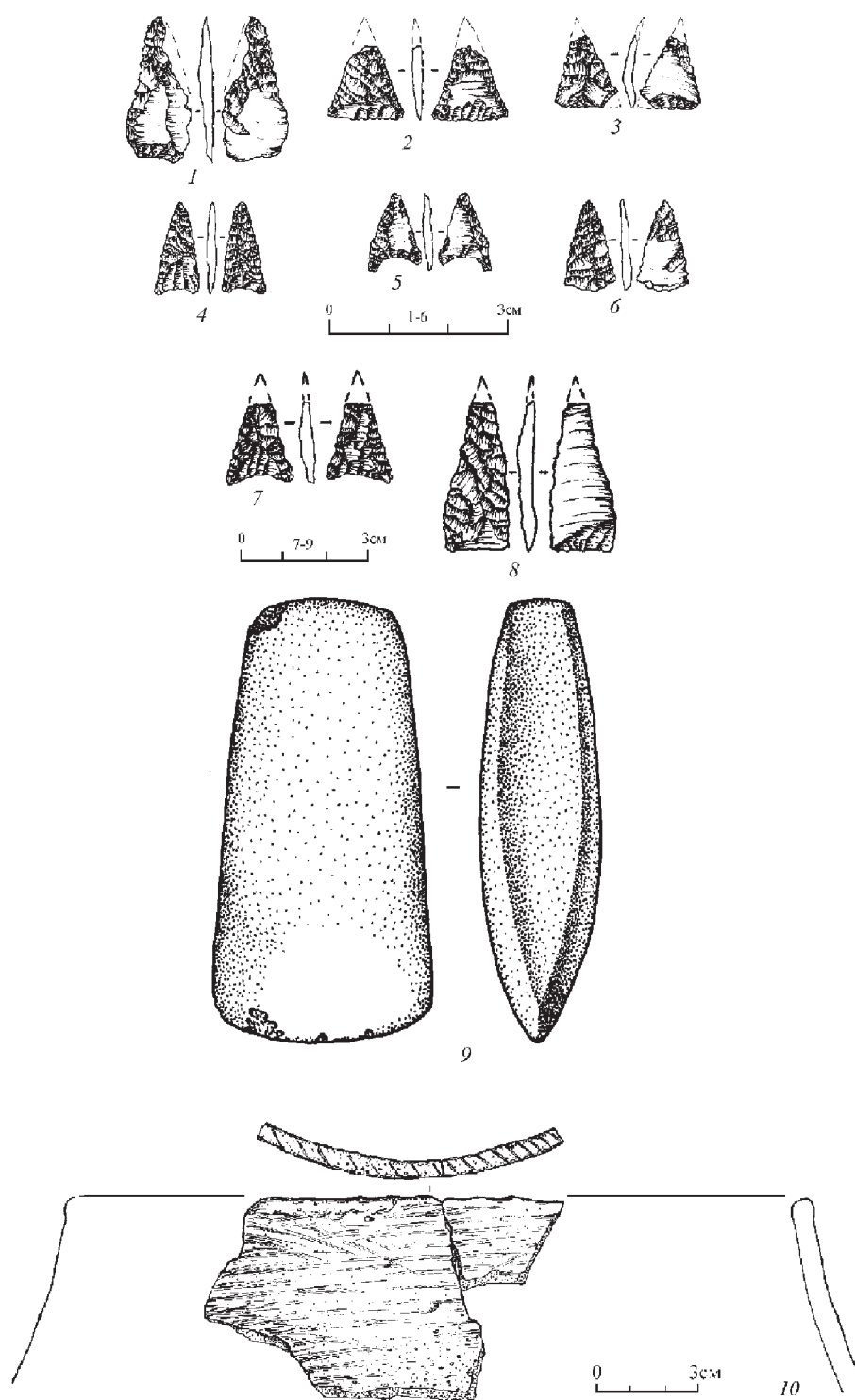

Fig. 1. Archaeological material from the settlements on the construction area of Grodno Hydroelectric Power Station on the river Neman: 1–6 flint arrow heads; 7–9 – flint arrow heads and polished wedged-shaped hand-axe from Komatava 4; 10 – Bronze Age pottery from Slavichy-2 settlement

able. The archaeological complex nearby the village of Komatava on the right bank of the river Neman should be considered as the most interesting among them. It consists of 6 monuments. Representative materials such as artifacts of Neman Culture and Corded Ware Culture (fig. 1: 1–8), fragments of hand-made and wheelmade pottery of the Bronze and Iron Age and the Middle Ages were discovered on the multistratified settlement Komatava-4 [3, p. 263; 4].

In 2010 new excavations of 8 monuments on the total territory of 1554 m² were conducted: Migova (113 m²), Seluki 1 (224 m²), Navaselki 1 (305 m²), Daroshavichy 1 (140 m²), Daroshavichy 2 (80 m²), Daroshavichy 3 (140 m²), Gledavichy 3 (104 m²), Komatava 5 (448 m²) [5, p. 73].

So large scale investigations in the area of Grodno Hydroelectric Power Station on the River Neman (total area of about 6000 m²) gave more than 100000 various archaeological artifacts such as flint arrow heads, scrapers, cutters, knives, stone axes dating from the Paleolithic to Bronze ages, fragments of modelled ceramics and pottery dating to the period from the Neolithic to the Middle Ages, products made of nonferrous metal and iron, adornments, coins of different times from an epoch of the Middle Ages till new time (fig. 1: 1–10). Of course, the archaeological investigations had a lot of problems. Unfortunately the pace of construction did not allowed to carry out excavations on 4 monuments (Puzhichy-1, Komatava-3, Dekalavichy-1, Dekalavichy-2) and they have been studied only by a method of archaeological observation.

At least on 24 of the investigated monuments new material for characteristics of the Neolithic and Bronze age artefacts was obtained (for example, Beregavy 1, Zhilichy 1, 2, 5, Slavichy 1, 2, Kavaltsy 1, 2, 3, Komatava 2, 4, 6, Puzhichy 2, Navaselki 1). Among dozens of thousands of discovered artefacts of the final Paleolithic Age (Svider), Mezolithic (Yanislovitza), Early and Late Middle Ages there were flint and stone tools, pottery fragments of the Neolithic Age (Neman culture; Globular amphoras culture; Corded Ware culture), of the Bronze age (Trzciniac culture; possibly, Luzhitz culture). The definitive systematization, cultural and chronological interpretation of the material obtained has not been finished yet. The majority of the investigated monuments deserve to be included in a scientific circulation through special publications, and such archaeological complexes as Zhilichy 1-5, Kavaltsy 1-4 (together with long-term routine excavation of sites on the upper terraces of the river Neman), Komatava 1-6 worth being published in monographs.

However as a whole the works executed can be assessed positively. The analysis of the revealed artifacts gives the basis to correct the scheme of stage-by-stage settling of the western regions of Belarus from the beginning of the final Paleolithic to the Early Iron Age. All studied monuments became the important link in the reconstruction settled structures of Neman regions.

Investigations of the barrow field in Drutsk. Barrow fields are the part of a historical and cultural complex of Drutsk, one of the ancient towns of Polotsk Land. They reflect spiritual culture and the religious beliefs of the population of the 9-12th centuries. The material evidence make it possible to judge about their social status and ethnic belonging. Expedition of Institute of History and Vitebsk State University under direction by of O. N. Levko investigated a barrow in the sizes of 20×11 metres with a height of about 2 metres which was located to the north of the hill-fort of Drutsk [6, p. 4–10]. In the barrow mound 38 burials were found focused by a head to the West. 8 burials were in good preservation and some of them were about 2 m, others were in fragments. Finds of arrow heads in bones of buried men and traces of cutting subjects point to a violent death. Two skeletons were covered with gravestones which were under wooden coffin. The thickness of one of gravestones was 11 sm, it had rounded edges and looked like a shield. Studying fragments of the skull from this grave by anthropologists of the Institute of History has shown that it belongs to the child of 6-8 years. Fragments of collars and fabrics with gold sewing of the Byzantine type and gilding pear-shaped buttons and fragments of pottery were found on some skeletons (fig. 2). Stone coverings were fixed over some buried ones. All grave goods could be dated back to mid. 12th century. The stone lid of a coffin is similar to the lids of Galitsko-Volynsk prince's tombs of the 12th century, too. The prototypes are known in Byzantium. This mound represents a collective grave with different ways of burial.

The burial ceremony combines pagan features (construction of a mound, stone coverings, and burning out of every level of burial) and Christian features (burials in coffins with gravestones). Grave goods and placing of the buried people testify to their unequal social status. Four levels of burials have been fixed in the mound. The two upper levels were for slaves and servants. The burials on the surface belonged to the nobility. Symbols scratched on the child's gravestone resemble the Prince Glebovichy's sign from Minsk.

It is known, that from 1130s Drutsk had become the centre of the independent principality founded by Boris Vseslavich. During the same time Polotsk Princes were sent into exile to Byzantium and came

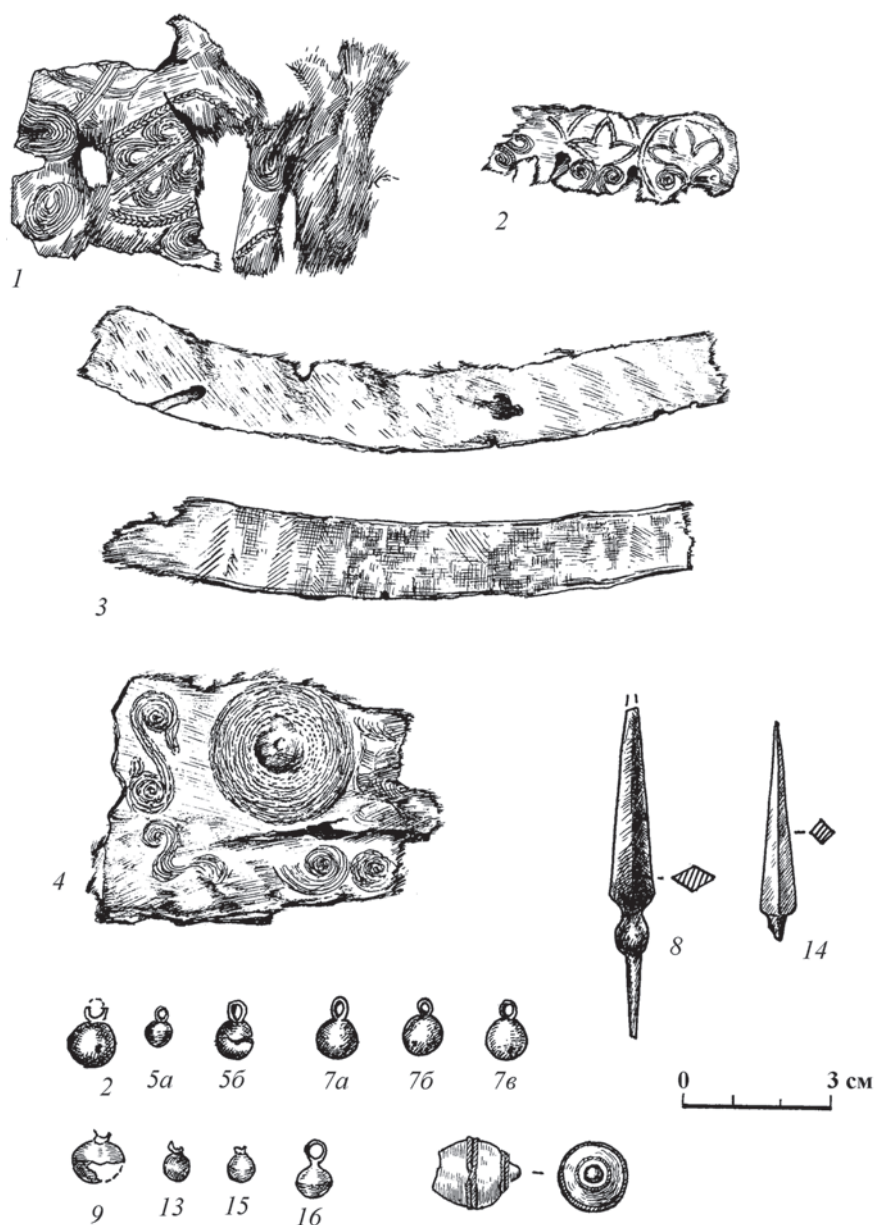

Fig. 2. Artifacts from the barrow mound in Drutsk (1–4 – fragments of collars and fabrics with gold sewing; 5a, 5b, 7a, 7b, 7c, 9, 13, 15, 16 – gilding pear-shaped buttons; 8, 14 – arrow heads)

back after 1140s. Formation of principalities in the Early Middle Age in Polotsk Land was accompanied by military-political conflicts between crown princes of the Glebovichy, Borisovichy, Vasilkovichy. Written sources recorded the military conflict between the Minsk Glebovichy's family and Drutsk Prince Rogvolod Borisovich in 1150s. It is possible to assume that one of Minsk princes together with his men-at-arms and servants were buried in Drutsk.

This object is unique not only for Belarus but also for all Eastern Europe by character of a funeral ceremony and the historical content.

Investigations in Historical Centre of Minsk. Over the last years the large-scale archaeological researches have been carried out in Minsk and it is connected with intensive reconstructions in the historical centre.

The excavations on the hill-fort of Minsk have appeared to be the most significant researches in 2009. They were carried out according to the Decision of the Council of Ministers of the Republic of Belarus on creation of a history and archaeology museum complex in the territory of ancient hill-fort. Excavations had been done in two sites of a north-east part of the ancient hill-fort of Minsk.

It has been established that some part of cultural stratifications of the 17 – beg. 20th centuries have been destroyed by intensive reconstruction in soviet times.

During the excavations a part of the basement of a stone church of the beginning of the 12th century, pit for lime mortar, building materials, a part of wooden pavement were discovered. The character of stratification near the church gives the chance to obtain new more exact data about stratigraphy and planigraphy of the church and features of construction works on its building.

It was established that the territory to the west and the north from the church had intact stratification. Full profile of the wall with the remnants of inside wooden constructions has been uncovered in the trench also. This wall was erected in the beginning of 12th century in two stages. As it has been proved by the excavation, originally the wall was constructed on a sterile ancient day surface. The materials discovered in a closed complex testify to fortification works carried in the end of 11 - beginning of 12th centuries. Further studying of in-wall constructions and remnants of occupation layer under bedding course at the second stage can definitively clear time of its enlargement.

A lot of remnants of wooden buildings which are suitable for further studying and creation of a museum were discovered in the other trench. The thickness of cultural deposits here reaches 5-6 metres.

During last years more than 1500 square metres had been discovered in the territory of the former Bernardine's monastery. A lot of materials of 12-17th centuries such as pottery, different tiles, glassware, wooden objects, coins, trade lead stamps, remains of the dwellings which belonged to the city trading quarter were found out. The results of excavations gave an opportunity to study topography and planning, ordinary building and material culture. The remains of roadway, fences and drainage and sewer system were traced too. The thickness of cultural deposits here reaches 2-3 metres.

Thanks to these researches we have a possibility not only to fix cultural stratifications of old unfortified suburb of Minsk, but once again to study, add and specify the questions connected with the foundation and building of the hill-fort of Minsk.

Hill-fort Svislach on the Middle Biarezina. Hill-fort Svislach is situated on the South outskirts of village Svislach of Asipovichy district of Mahiliou region. It occupies high cape which is formed by the river of Svislach that flows into the river of Biarezina. The area of hill-fort is about 70 by 70 m and surrounded by the wall and ditch from the side of the village.

This hill-fort is one of the outstanding archaeological objects on the Middle Biarezina course of its representative and rich cultural layer with great number of artifacts and its advantageous geo-strategical location in the place of junction of the rivers of Biarezina and Svislach. This position gave an excellent possibility to control these rivers and accordingly this hill-fort got higher status in comparison with near by hill-forts.

The archaeological study of the hill-fort Svislach began in 1962 and during some years E.Zagarulski investigated about 700 square metres. It's a pity but results of this interesting excavations hadn't been published and unknown until today. Some years ago excavations were continued on this hill-fort and during some seasons about 200 square metres were investigated. The capacity of cultural layer on the hill-fort was about 2,0-2,5 metres.

The bottom part of cultural layer represents hand-made pottery of hatched ceramics which are dated the early part of the first millenium A.D. The hand made pot of Kolochyn's culture was found too.

At the beginning of the 12th century this hill-fort was settled again. This action could be connected with Gleb Vyacheslavovich, who was the son of Polotsk Prince Vseslav Bryachislavovich ("Charodei").

Lots of pottery, domestic items, tools, weapons were excavated (fig. 3). We marked some parts of dwellings which were destroyed by the fire in the mid. of 13th century. One of them was about 8 by 10 metres and had a stone porch, part of the door and a pit under the floor with size near 4 by 4 metres. The last object contains a lot of burned corn, fragments of pottery and amphoras, glass bracelets, weapons, knives, an encolpion, colt and so on.

This complex of artifacts and excavated dwelling belonged to local feudal (prince, boyar) [7, p. 324–338]. Great fire which destroyed this hill-fort can be connected with attack of mongols in the middle of the 13th century. This fact proved by typical weapons. Collections of weapons from hill-fort Svislach are quite unique. They include Eastern European specimens of close combat and defensive weapons and typical for nomad's complex of offensive weapons of Mongol Expansion Time Great Steppe. Finds of sword hilt

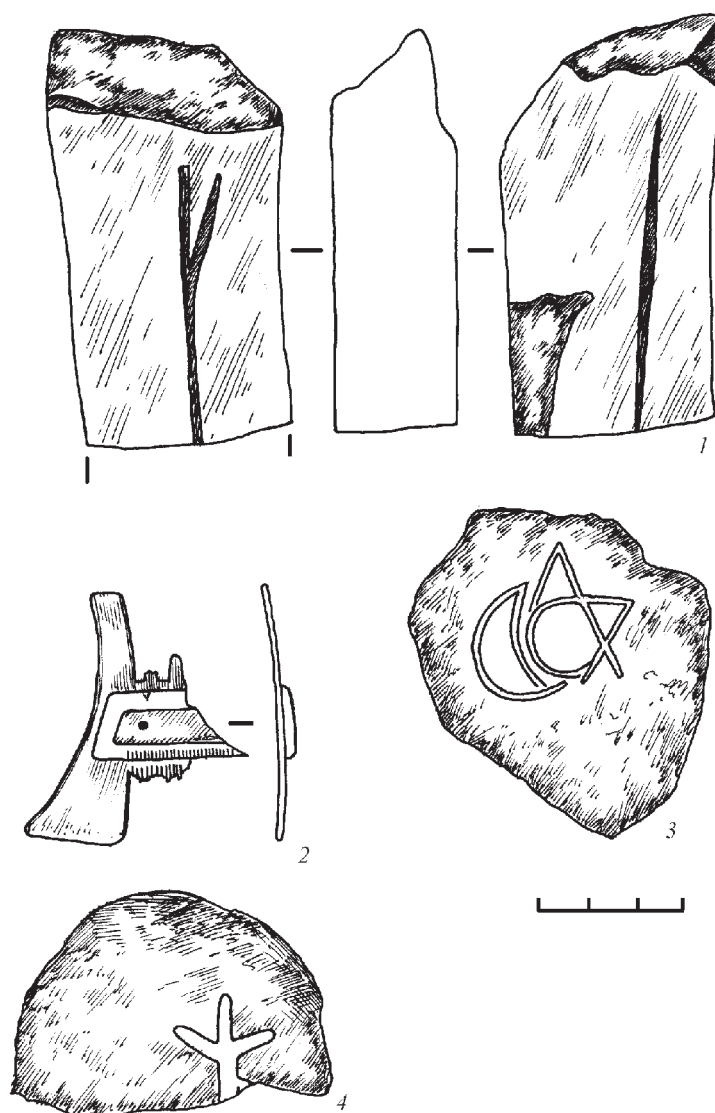

Fig. 3. Artifacts from the hill-fort Svislach (1 – whetstone; 2 – comb; 3–4 – stamps on the vessels)

details, fragments of maces and helmet in a quite full measure characterize assortment of elite (boyar-prince) armament of Central Belarus in the mid 13th century. At the same time arrow heads, quiver's suspension hook and "flag's" mount head for the first time allow us to prove by archaeological means the fact of the settlement destruction on Middle Biarezina by nomads in mid 13th century. Collection of Mongol distance combat weapons and equipment can be compared with collection of such finds from destroyed by nomads Kiev, Charnigau and other Old Russian towns. Multiplicity of invaders and defenders weapons and equipment testifies short but fierce resistance of inhabitants and destruction of hill-fort in a great fire.

Planigraphy of finds unambiguously shows the main direction of attack – from the North side, evidently through the gates. Finds of weapons are gathered round the big dwelling. We can consider that sword, mace and helmet belonged to outstanding feudal (castle holder – boyar or prince (?)) which perished threshold of his house.

The importance of the examined materials consists in the possibility to see a new perspective in history of the region in the mid 13th century and to correct greatly thesis, which exists in Belarusian historiography, about nonaggression of Mongols against the territory of Belarus. Along with materials from Homel and Mahiliou results of excavations of Svislach uncover a new unknown page in mid 13th century history of our country.

Analysis of information from chronicles allowed us to provide hypothesis about the time and conditions of hill-fort Svislach destruction by Mongol troops. Complex of nomad's offensive weapons and equipment and sign of great fire demonstrate us material remains of this sudden invasion.

Materials of the 14-15th centuries are unrepresented because the development goes to the place of un-fortified settlement near hill-fort. Written sources and archaeological materials illustrate a great number of destructions by different troops during 16-17th centuries (crimeria tatars, cossacks, moscow troops) and rebuildings.

Літаратура

1. Абухоўскі, В. С., Калечыц, А. Г., Лакіза, В. Л., Чарняўскі, М. С., Чарняўскі, М. М. Археалагічнае абследаванне ўзбярэжжаў Нёмана ў зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС / В. С. Абухоўскі [і інш.] // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2004. – № 19. – С. 272–273.
2. Лакіза, В. Л. Итоги новейших археологических исследований первобытных памятников в зонах новостроек и проблема охраны археологического наследия Беларуси / В. Л. Лакіза // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале. – Т. III. – М.: Ин-т истории РАН, 2008. – С. 132–134.
3. Лакіза, В. Л. Гродзенская ГЭС / В. Л. Лакіза // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя: у 2 т. – Т. 1. А–К. – Мінск, 2009. – С. 263.
4. Лакіза, В. Л. Археалагічныя даследаванні 2008 г. у зоне будаўніцтва Гродзенскай ГЭС / В. Л. Лакіза // Матэрыялы па археалогіі Беларусі, Вып. 20. – Мінск, 2011.
5. Лакіза, В. Л. Мігова / В. Л. Лакіза // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя: у 2 т. – Т. 2. Л–Я. – Мінск, 2011. – С. 73.
6. Левко, О. Н. Друцкие курганные могильники. Историко-культурный анализ / О. Н. Левко // Віцебскія старажытнасці. Матэрыялы навук. канф., прысвеч. 50-годдзю знаходкі берасцяной граматы ў Віцебску і 150-годдзю з дня нараджэння А. Р. Брадоўскага (Віцебск, 22–23 кастр. 2009 г.). – Мінск, 2009. – С. 4–10.
7. Кошман, В. І. Гарадзішча Свіслач на сярэдняй Бярэзіне / В. І. Кошман // Матэрыялы і даследаванні з археалогіі Прикарпаття і Волині. Вип. 14. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – С. 324–338.

V.M. LIAUKO, V.L. LAKIZA, A.M. MEDVEDEV, V.I. KOSHMAN

THE LATEST DISCOVERIES OF BELARUSIAN ARCHEOLOGY

Summary

This article is devoted to the main results of archaeological researches on the territory of Belarus in 2009–2010. A lot of materials received during the archaeological excavations in zone near to the Power Station on the River of Neman, on the unique barrow mound in Drutsk, in the historical center of Minsk and hill fort Svislach have been presented in the article.

Archaeologists of the Institute of History of National Academy of Sciences of Belarus carry out fundamental researches in main directions and problems of pre-history. Besides the Institute of History has been charged with functions of working out of measures on protection of archaeological objects in zones of excavation and reconstruction according to Decision of the Council of Ministers of Belarus №762, June 15th, 2006. Over the last years full-scale excavations have been carried out in reconstruction zones of the Aginsky and August channels, Grodno and Polotsk Power stations. Systematic investigations have been carried out in Turov, Minsk, Golshany, Drutsk, Orsha, Vitebsk, Svislach as well as in Mokhov, Yuovichy, in the territory of Belovezhskaya virgin forest and so on.

УДК 94(476).083

П. А. ТРУБЧЫК

**НАЦЫЯНАЛЬНАЕ ПЫТАННЕ Ё ПАЛІТЫЧНЫМ ЖЫЦЦІ БЕЛАРУСІ
Ё 1907–1912 гг.**

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка

(Паступіў у рэдакцыю 06.07.2010)

Падзеі першай буржуазнай рэвалюцыі прывялі да значных змен у грамадска-палітычным становішчы Расійскай імперыі, у тым ліку і Заходняга краю. 3 чэрвеня 1907 г. урадам быў апублікаваны Маніфест аб роспуску II Дзяржаўнай думы і змяненні «Палажэння аб выбарах». Указ пра выбары парушаў заканадаўства, а іменна Маніфест ад 17 кастрычніка 1905 г. і Асноўныя законы Расійскай імперыі (1906 г.), якія забаранялі змяненне сістэмы выбараў у Дзяржаўную думу без згоды думскіх дэпутатаў. Такім чынам, царызм здзейсніў своеасаблівы дзяржаўны пераварот, які азначаў паражэнне рэвалюцыі 1905–1907 гг. і часовую перамогу сіл контррэвалюцыі.

Найбольш поўна нацыянальную праблему ё заходніх губернях і спосабы яе вырашэння можна ўявіць на аснове матэрыялаў дзейнасці III Дзяржаўнай думы, якая, як вядома, у адрозненне ад I-га і 2-га скліканняў праіснавала ўвесь адведзены ёй законам тэрмін – з 1907 па 1912 г. Нацыянальная праблематыка трапляла ё поле зроку дэпутатаў не толькі пры непасрэдным звароце да становішча спраў у тым ці іншым этнакультурным рэгіёне, але і ё сувязі з разглядам самых розных пытанняў – самакіравання, адукацыі і культуры, аграрнай праблемы.

Адлюстраваннем складаных і супярэчлівых працэсаў этнаканфесійных зносін таксама, з'яўляўся перыядычны друк. Газета «Наша ніва», цэнтральны орган беларускага нацыянальнага руху, ужо ё першым нумары паставіла нацыянальнае пытанне на першы план і вызначыла галоўную мэту: «каб усе беларусы, якія не ведаюць, хто яны ёсць, – зразумелі, што яны беларусы і людзі» [10].

У беларускай гістарыяграфіі розныя аспекты нацыянальнай праблематыкі трэцячэрвеньскага перыяду разглядаюцца ё манаграфіях М. М. Забаўскага [5], У. Е. Казлякова [6], А. Ф. Смаленчука [29]. З пункту гледжання газеты «Наша ніва» пытанне этнаканфесійных зносін асвятляе А. У. Унучак [31]. Аднак, тым не менш, комплекснага ўсебаковага даследавання нацыянальнага пытання азнача-нага перыяду няма.

Задачай артыкула з'яўляецца даследаванне на прыкладзе заходніх губерняў пазіцый палітычных партый і груп па нацыянальным пытанні, асаблівасцей дзейнасці III Дзяржаўнай думы ё сферы нацыянальнай палітыкі, матэрыялаў перыядычнага друку.

Вялікае значэнне ё развіцці міжнацыянальных адносін надавалася прадстаўніцтву ё органах мясцовага самакіравання. Дамінаванне прадстаўнікоў асобных этнасаў сярод меўшых неабходны, перш за ўсё маёмасны, цэнз стымулявала імкненне адміністрацыі, органаў улады і шэрагу палітычных партый змяніць парадак фарміравання мясцовых органаў улады.

Органы мясцовага самакіравання былі створаны яшчэ падчас рэформы 60-х гадоў XIX ст. Да канца 70-х гг. XIX ст. земскія ўстановы былі створаны ё 34 губернях Расійскай імперыі. На Беларусь і некаторыя іншыя нацыянальныя раёны палажэнне аб земстве не распаўсюджвалася. Гэта было выклікана тым, што ё заходніх губернях значна было пашырана польскае землеўладанне. У 1865 г. у Гродзенскай, Віленскай, Мінскай і Віцебскай губернях 87,6% усіх землеўладальнікаў мелі польскае паходжанне. Яны валодалі 87,2% маёнткаў і 80,4% уладальніцкай зямлі [24, с. 16]. Пакладзены ё аснову выбарчай сістэмы маёмасна-саслоўны пачатак забяспечваў бы ё земствах гэтых губерняў перавагу польскіх памешчыкаў, чаго царскі ўрад дапусціць не мог.

Пасля трэцячэрскага дзяржаўнага перавароту адным з галоўных сродкаў барацьбы з рэвалюцыйным рухам у заходніх губернях царызм выбраў шавіністычную палітыку, накіраваную ў заходніх губернях супраць палякаў і яўрэяў. Такую ж пазіцыю займалі манархічныя партыі і правы друк, якія патрабавалі ўзмацнення барацьбы з «сепаратызмам» у Заходнім краі. Газета «Белорусская жизнь» пісала: «Урад павінен пабудаваць сістэму земскіх выбараў у краі на больш шырокіх пачатках, з прыцягненнем рускага элемента. Няхай тады земствы будуць недастаткова культурнымі ці нават зусім не культурнымі, але яны будуць рускімі» [1]. На старонках манархічных выданняў знаходзілі адлюстраванне думскія дэбаты аб увядзенні земстваў. У газеце «Окраины России» ў артыкуле «Заходняя Русь і галасаванне ў Дзяржаўнай думе» адзначалася, што «палякі і іншародцы штучна выкарыстоўваюць любыя супярэчнасці ў Думе для распаўсюджвання сярод рускага насельніцтва сумненняў і змяшэння веры ў адзінства рускага народа. Вось ужо, – пісала далей газета, – падсоўваюцца вучэнні аб «беларусізме» і «украінстве», аб трох рускіх народнасцях. Іх можна стварыць яшчэ некалькі, а моў увогуле колькі хочаце» [17].

Тэарэтычна абгрунтоўвала запатрабаванасць самакіравання ў Беларусі газета «Наша ніва». Гэтаму пытанню яна прысвяціла вялікую колькасць публікацый, дзе адзначалася, што прыкметай «культурных» краін з'яўляецца шырокае мясцовае самакіраванне, таму што людзі на месцах лепш «ведаюць свае патрэбы, чым гэта відаць з цэнтра» [31, с. 102].

У маі 1908 г. пры абмеркаванні бюджэту Міністэрства ўнутраных спраў па прапанове правых і акцыябрыстаў III Дума прыняла прашэнне ўрада ўнесці законапраект аб земстве ў 9 заходніх губернях, «пры ўмовах уліку справядлівых інтарэсаў рускага насельніцтва краю» [3, стб. 733].

Урад, аднак, зацягваў вырашэнне гэтага пытання. Толькі праз год, у маі 1909 г., П. А. Сталыпін заявіў: «Цяпер ужо зусім высветлілася немагчымасць чакаць увядзення ў заходніх губернях Палажэння аб земскіх установах у бліжэйшым будучым, паколькі пытанне гэта павінна быць па неабходнасці пастаўлена ў сувязі з агульнай земскай рэформай у Расіі, час якой у сувязі са складанасцю яе цяжка вызначыць у гэты момант, хоць бы прыблізна» [28]. Аднак ужо ў студзені 1910 г. урадам быў унесены ў Дзяржаўную думу законапраект аб увядзенні земства ў шасці заходніх губернях.

Спачатку прадугледжвалася ўвядзенне земстваў ва ўсіх дзевяці заходніх губернях. Аднак паколькі ў Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губернях абсалютную большасць буйных землеўладальнікаў складалі палякі, вырашылі спачатку ўвесці земствы ў Віцебскай, Мінскай, Магілёўскай, Кіеўскай, Валынскай і Падольскай губернях. Быў падрыхтаваны законапраект МУС на чале з П. А. Сталыпіным «Аб прымяненні Палажэння аб земскіх установах 12 чэрвеня 1890 г. да Віцебскай, Мінскай, Магілёўскай, Кіеўскай, Валынскай і Падольскай губерняў». Законапраект грунтаваўся на «Палажэнні 1890 г.», але ў яго, у адпаведнасці з нацыянальнымі планами П. А. Сталыпіна, быў унесены рад істотных змяненняў. Замест саслоўных курый (сялянскай і памешчыцкай) уводзіліся курый нацыянальныя – «руская» і «польская». У «рускую» курый ўключалася праваслаўнае беларускае насельніцтва, а ў «польскую» – каталіцкае. Для таго каб забяспечыць перавагу ў земстве за рускімі памешчыкамі, памяншалася колькасць гласных ад палякаў [13, с. 82].

Урад таксама не адмаўляўся і ад апоры на польскіх землеўладальнікаў, забяспечваючы ім даволі высокае прадстаўніцтва ў земствах, а ў «польскай» курый – поўную перавагу над сялянамі.

Для ўзмацнення ўплыву праваслаўнага духавенства праект прадугледжваў, што яго прадстаўнікі атрымваюць не адно месца ў земскіх выбарчых сходах (як па агульным Палажэнні 1890 г.), а тры – у павятовых і чатыры – у губернскіх. У земскіх сходах у заходніх губернях атрымаў права прымаць удзел таксама прадстаўнік Сялянскага пазямельнага банка. Кіраўніцтва выканаўчых органаў земстваў – старшыні ўпраў, старшыні камісій і іншыя павінны былі належаць да асоб «рускага паходжання» [9, с. 97–98].

Дзвюма галоўнымі праблемамі, якія прадвызначылі палітычную барацьбу па вынесеным праекце, сталі нацыянальныя курый і зніжэнне выбарчага цензу.

Кіраўнік Польска-літоўска-беларускай групы Ю. С. Монтвіл яшчэ ў сваім выступленні 29 красавіка 1908 г. ахарактарызаваў становішча «Паўночна-Заходняга краю» як «невыноснае». Ён падкрэсліў, што ў краі фактычна не дзейнічаюць агульнадзяржаўныя законы. Выключае

заканадаўства моцна абмяжоўвае правы карэннага насельніцтва. На думку віленскага дэпутата, толькі чыноўнікі з'яўляюцца паўнапраўнымі жыхарамі Беларусі і Літвы. Адначасова Ю. С. Монтвіл звярнуў увагу на тое, што «ў нас 75%, а па некаторых ведамствах нават 100% чыноўнікаў складаюцца з асоб, якія часова знаходзяцца ў краі». Дэпутат выказаўся за адмену абмежавальных законаў, за ўвядзенне поўнай грамадзянскай роўнасці, шырокага самакіравання і земстваў [29, с. 219].

Неабходнасць увядзення выбарнага земства ў дзевяці губернях даказваў дэпутат ад Віленскай губерні Г. І. Свянціцкі, які заявіў, што земствы павінны грунтавацца на прынцыпе роўнасці [29, с. 219].

Дэпутат ад Мінскай губерні, член правай фракцыі, рэктар духоўнай семінарыі А. Д. Юрашкевіч бачыў небяспеку ў тым, што ўрадавы праект улічваў палякаў, якія размаўляюць па-польску, а беларусы-католікі, якія карыстаюцца беларускай, рускай або маларасійскай мовамі, на яго думку, будуць далучаны да рускай курыі, але будуць галасаваць так, як ім скажуць польскія памешчыкі. Павятовы лідар дваранства з Магілёўскай губерні, член Рускай нацыянальнай фракцыі М. М. Ладамірскі, таксама баяўся таго, што ў земствы трапяць «падстаўныя асобы», якія будуць абараняць інтарэсы польскіх або яўрэйскіх уласнікаў [3, стб. 869, 871]. Тым не менш, абодва дэпутаты выступалі за ўвядзенне земства, бачачы ў ім сродак эканамічнага пад'ёму.

Фактычна праграмным стала выступленне ў Думе П. А. Сталыпіна па праблеме ўвядзення земства ў заходніх губернях. Ён сцвярджаў, што законапраект «пакладзе канец далейшай племянной барацьбе», а «Заходні край ёсць і будзе рускім назаўсёды» [19, с. 430].

Палітычныя партыі і групы выказалі рознае стаўленне да законапраекта. Асабліваю крытыку выклікала палажэнне аб нацыянальных курыях. Дэпутаты ад Польскага кола не былі згодны з абмежавальнымі мерамі для палякаў, а Руская нацыянальная фракцыя прызнавала гэтыя меры недастатковымі [3, стб. 762].

Палітычная барацьба ў Думе знаходзіла сваё адлюстраванне на старонках газет. «Минское слово» ў артыкуле «Трэіці элемент у земстве» заклікала асцерагацца «захопу палякамі земскіх пасадак». «Трэіці элемент у земстве, – тлумачыла газета, – гэта тыя, хто непасрэдна кантакціруе з мясцовым насельніцтвам – з сялянствам і аказвае ўплыў на яго» [8]. Газета «Окраины России», наадварот адзначала, што «ўвядзенне земскага самакіравання ў заходніх губернях выклікала ўздым рускай самасвядомасці, што ў нас назіраецца ў большасці выпадкаў толькі ў тыя моманты, калі асабліва праяўляецца моцны ціск іншародцаў на рускую народнасць» [18].

Лідар Польска-літоўска-беларускай групы Ю. С. Монтвіл лічыў, што ўвядзенне нацыянальных курыі выстаўляла на пярэдні план не эканамічнае пытанне, а палітычнае і нацыянальнае. Гэта можа прывесці да таго, што ў земствы і па «рускай», і па «польскай» курыям будуць абраны найбольш «крайнія нацыянальныя элементы», а не спецыялісты па земскай гаспадарцы [29, с. 218–219].

Член Краёвай партыі Літвы і Беларусі С. А. Ваньковіч заявіў, што прыняцце законапраекта прывядзе да «земскага самаўпраўства», а не да самакіравання. У прапанове ўрада, на яго думку, выразна чытаецца лозунг велікарускіх нацыяналістаў «Расія для рускіх», які прадугледжвае ўсе правы для рускай нацыянальнасці, а ўсе абавязкі – для «іншародцаў». Рэалізацыя гэтага лозунга, як лічыў С. А. Ваньковіч, у тым ліку і праз урадавы законапраект аб земствах, пагражае эканамічным і палітычным аслабленнем Расійскай імперыі [29, с. 221].

Адмоўнае стаўленне да законапраекта прадэманстравалі кадэты. Член фракцыі кадэтаў у Думе, прафесар І. Ф. Лучыцкі (Кіеў) звярнуў увагу на тое, што «ў паўночна-заходнім і паўднёва-заходнім краі існуе славянскае племя, якое мае сваё нацыянальнае аблічча, якое паспела стварыць сваю культуру і сваю літаратуру». Дэпутат звяртаецца да ўлады з пытаннем: «Чаму ж урад адмаўляе ў земстве літоўцам, украінцам, беларусам?» [3, стб. 1028, 1034, 1038]. Кадэты лічылі, што ўвядзенне нацыянальных курыі – паказчык грубейшай нацыяналістычнай палітыкі царызму, якая аслабляе дзяржаву на заходніх ускраінах.

Рэзалюцыю, якая адхіляла законапраект, прынялі трудавікі. Яны лічылі, што мясцовае самакіраванне павінна быць пабудавана «на роўным удзеле ў ім усяго мясцовага насельніцтва, без адрознення полу, рэлігіі і нацыянальнасці» [3, стб. 1229]. Дэпутат А. А. Булат, трудавік, лічыў, што дзейнасць урада накіравана на ўзбуджэнне нянавісці сялян да польскіх памешчыкаў, у той

час як у гаспадарчых пытаннях і польскія, і рускія памешчыкі будуць дзейнічаць у земствах заадно. А. А. Булат прызнаў законапраект «адным з найгоршых», паколькі ён «прасякнуты духам нацыянальнай нецярпимасці» і накіраваны не толькі на абмежаванне палякаў, «а яшчэ ў большай ступені пазбаўляе ўсялякіх правоў на самакіраванне ўсё мясцовае сялянскае насельніцтва, былі б гэта беларусы, украінцы, латышы або яўрэі, якіх нават да скрынь выбаршчыкаў не дапускаць» [3, стб. 857].

Правыя партыі падтрымалі ідэалогію праекта, але лічылі недастатковымі антыпольскія меры. Манархічныя выданні друкавалі матэрыялы, накіраваныя супраць «іншародцаў», «польскага засілля» і «нацыянальнага сепаратызму» ў краі. Артыкулы выходзілі пад назвамі: «Задачы рускага нацыяналізму ў нашым краі», «Беларускі сепаратызм», «Расія для рускіх», «Новы паход на Беларусь» і інш. [1; 14; 27].

Сваё стаўленне да законапраекта выказвала «Наша ніва». У земскім самакіраванні, адзначала газета, найлепш было б, каб «мужыкі мелі найбольш галасоў і сілы», і толькі тады яны «змогуць выбраць у земства і з рускіх, і з палякаў, і з сваіх беларусоў добрых людзей» [12].

Законапраект быў прыняты Думай з нязначнымі папраўкамі. Але Дзяржаўны Савет 4 сакавіка 1911 г. большасцю галасоў адхіліў артыкул аб нацыянальных курыях. П. А. Сталыпін у такой сітуацыі перайшоў да рашучых дзеянняў. Пад пагрозай адстаўкі яму ўдалося дабіцца роспуску Дзяржаўнага савета і Дзяржаўнай думы на тры дні (312 па 15 сакавіка 1911 г.) з тым, каб правесці законапраект аб заходнім земстве на падставе 87-га артыкула Асноўных дзяржаўных законаў Расійскай імперыі ад 23 красавіка 1906 г. у думскай рэдакцыі, што і было зроблена.

Указам ад 14 сакавіка 1911 г. на шэсць заходніх губерняў (Мінская, Віцебская, Магілёўская, Валынская, Кіеўская, Падольская), а не на дзевяць, як гэта меркавалася ўрадавым законапраектам, было распаўсюджана дзеянне «Палажэння аб земскіх установах 1890 г.» з уключэннем у яго змяненняў і дапаўненняў. Гэта значыць, што выбарныя земствы ўводзіліся толькі ў тых губернях, дзе з 1903 г. дзейнічалі спрощаныя земскія ўстановы.

У параўнанні з цэнтральнымі губернямі Расіі асноўнае новаўвядзенне заключалася ў паніжэнні напалову маёмнага цэнзу для атрымання права ўдзелу ў выбарах земскіх галосных. Такім чынам, выбаршчыкамі павятовых земскіх галосных становіліся не толькі буйныя, але і сярэднія ўласнікі [25, с. 252].

Такі ж прэцэдэнт, як і падчас правядзення законапраекта аб заходнім земстве, у хуткім часе быў выкарыстаны дэпутатамі ад манархічных партый і ў адносінах да гарадскога самакіравання ў заходніх губернях. 30 лістапада 1911 г. 52 члены Думы выступілі з заканадаўчай прапановай аб дапаўненні некаторых артыкулаў Гарадавога палажэння 1892 г. у адносінах гарадоў васьмі заходніх губерняў: Віленскай, Віцебскай, Кіеўскай, Ковенскай, Мінскай, Магілёўскай і Падольскай.

Правыя лічылі, што сярод тых, хто прымае ўдзел у выбарах, домаўладальнікаў, гандляроў і прамыслоўцаў, пераважаюць палякі і яўрэі. Паколькі апошнія згодна з палажэннем 1892 г. не дапускаліся да самакіравання, «гаспадарамі становішча ў гарадах спрадвечна рускага Заходняга краю фактычна сталі палякі». Гэта супярэчыць, адзначалася далей, інтарэсам рускага насельніцтва і рускай дзяржаўнасці. Аўтары заявы пісалі: «Так як рускае гарадское насельніцтва ў Заходнім краі належыць да дзяржаўнага ў Імперыі рускага народа, то яно павінна мець прывілеі перад палякамі і астатнімі іншародцамі ў складзе прадстаўніцтва ў гарадскім самакіраванні» [22, л. 2–6, 9]. Яны прапаноўвалі падзяліць выбарчыя сходы на дзве групы: адна для рускіх гараджан, другая – для ўсіх астатніх.

Заява была перададзена ў камісію па гарадскіх справах, якая абмеркавала запыт 17 лютага 1912 г. Камісія падтрымала прапанову аб падзеле выбаршчыкаў па нацыянальных курыях пасля правядзення спецыяльнага даследавання. Толькі ў сувязі з заканчэннем паўнамоцтваў Думы рэалізаваць ініцыятывы дэпутатаў манархічнага кірунку не ўдалося [22, л. 13–14, 2].

Этнаканфесійныя праблемы ў Думе разглядаліся таксама пры абмеркаванні ўрадавай праграмы школьнай рэформы (законаў аб увядзенні ўсеагульнай пачатковай адукацыі, аб пачатковых вучылішчах, аб вышэйшых пачатковых вучылішчах, аб прыватных навучальных установах).

10 лістапада 1907 г. адбыліся выбары членаў камісіі па народнай адукацыі. У яе абавязкі ўваходзіла распрацоўка і першапачатковае абмеркаванне законапраектаў прадстаўнікамі роз-

ных партый. Камісія таксама збірала ўсе сведчанні, якія датычыліся ўнесенага законапраекта, прадстаўляла на агульны сход даклад яго тэксту і свае заключэнні да яго. У камісіі, як і ў самой Думе, ні адна з партый не мела вызначальнай большасці, але колькасную перавагу мелі члены Саюза 17 кастрычніка. Склад камісіі рабіў непазбежным сутычкі і саперніцтва ў ёй. Пры камісіі было створана 6 падкамісій па ўсіх галінах школьнай справы, у тым ліку і па праблемах «школ у мясцовасцях з нярускім насельніцтвам» [20, л. 1].

Вострыя дыскусіі ў III Думе выклікала пытанне аб навучанні на роднай мове. Дэпутат ад Польшка-літоўска-беларускай групы К. Завіша ў выступленні 14 сакавіка 1908 г. адзначыў, што палажэнні Указа ад 1 мая 1905 г., якія датычаць ужывання роднай мовы, не выконваюцца. Між тым, на яго думку, сістэма адукацыі павінна ўлічваць як індывідуальныя, так і этнічныя асаблівасці вучняў. Дэпутат, у прыватнасці, прапанаваў дазволіць выкладанне на роднай мове ў прыватных пачатковых вучылішчах [29, с. 222–223].

Супрацьлеглую пазіцыю займалі правыя дэпутаты. Кіраўнік Заходне-рускага аб'яднання Д. Н. Чыхачоў ад імя Рускай нацыянальнай фракцыі заявіў аб «даволі нездавальняючай пастаноўцы выкладання рускай мовы і ў карэннай Расіі і на ўскраінах» і паставіў пытанне аб рэлігійна-эстэтычным выхаванні [4, с. 28, 29].

«Адзінства рускай дзяржаўнай мовы, выкладанне ва ўсіх урадавых, грамадскіх і прыватных школах выключна на рускай мове» – такой была платформа Віленскага «Рускага нацыянальнага саюза» [26].

Манархічны друк, выступаючы ад імя беларускага народа, імкнуўся запэўніць насельніцтва, што «ніякай патрэбы ў асаблівай літаратурнай мове для беларусаў німа, зыходзячы з гэтага ніякія кнігі на беларускай мове не патрэбны» [16].

Газета «Окраины России» пасля з'яўлення кніг на беларускай мове пісала, што «існуе дзве разнавіднасці рускай мовы: літаратурная і простанародная. Да апошняй належыць і беларуская мова. Аднак мовай адукаваных людзей і мовай кніг, – запэўнівала газета – можа быць толькі літаратурная (руская) мова» [15].

Такую ж пазіцыю займаў часопіс «Крестьянин»: «навошта выдумляць сваю мясцовую мову, калі існуе стройная сістэма рускай мовы» [7]. Манархічныя выданні, такім чынам, не прызнавалі факта існавання беларускай мовы.

«Наша ніва» ў сваіх публікацыях паслядоўна выступала за стварэнне беларускай народнай школы, гэтаму нават была прысвечана аднайменная рубрыка. Першачарговай мэтай было ўвядзенне беларускай мовы ў школу. Галоўную ролю ў гэтай справе газета адводзіла беларускай інтэлігенцыі. Выданне таксама абгрунтоўвала неабходнасць адкрыцця ВНУ ў Вільні [11].

29 сакавіка 1908 г. 37 дэпутатаў Думы, галоўным чынам кадэты, прадставілі праект асноўных палажэнняў аб мове выкладання ў пачатковых школах у заходніх губернях. У тлумачальнай запісцы аўтары праекта, на прыкладзе губерняў з маларускім насельніцтвам, адзначылі, што калі колькасць пісьменнага насельніцтва ў велікарускіх губернях дасягае 36%, то ў маларускіх – толькі 9 %. Дэпутаты лічылі, што «галоўнай прычынай такой сітуацыі з'явілася адарванасць тут школ ад народа». Падкрэслівалася, «што адукацыя насельніцтва не на той мове, на якой яно размаўляе і думае, не можа быць эфектыўнай» [21, л. 3, 9]. Аўтары законапраекта прапаноўвалі ўвесці выкладанне на роднай мове з 1908/09 навучальнага года пры абавязковым вывучэнні рускай мовы як дзяржаўнай. 26 мая 1909 г. запыт аб праекце быў перададзены ў камісію па народнай адукацыі [21, л. 1, 2].

У кастрычніку 1910 г. дакладчык ад камісіі па народнай адукацыі па пытанні ўвядзення ўсеагульнага пачатковага навучання акцыябрыст В. К. фон Анрэп заявіў, што пасля спрэчак камісія прыйшла да высновы, што выкладанне павінна весціся на рускай мове, аднак у першыя два гады дазвалялася выкладанне на роднай мове навучэнцаў, з умовай, што і руская мова павінна выкладацца з першых трох месяцаў навучання [4, с. 11].

Падчас абмеркавання праекта закона свае пазіцыі выказалі дэпутаты ад нацыянальных ускраін. Епіскап Мітрафан, рэктар Магілёўскай духоўнай семінарыі, выступіў супраць праекта камісіі і запатрабаваў павышэння ролі праваслаўнай царквы ў адукацыі. Яго падтрымаў епіскап Яўлогій, дэпутат ад рускага насельніцтва Люблінскай і Сядлецкай губерняў [4, с. 54, 59, 68–71].

У падтрымку царкоўна-прыходскіх школ выступілі інспектар народных вучылішч Гродзенскай губерні В. К. Тычынін і правыя сяляне-ўкраінцы В. К. Пахальчак, дэпутат ад Падольскай губерні і М. С. Андрэйчук (Валынская губерня) [4, с. 96, 97, 221].

У сваю чаргу дэпутаты ад Польшка-літоўска-беларускай групы крытыкавалі царкоўна-прыходскія школы, якія, на іх думку, праследавалі русіфікацыйныя мэты.

К. Завіша, адхіляючы абвінавачванні рускіх чарнасоценцаў у праследаванні палякамі літоўскай мовы ў Ковенскай губерні, звярнуў увагу на русіфікацыйную палітыку ўрада і адзначыў, што трэба весці гаворку не толькі пра літоўцаў: «Маларосы, беларусы і літоўцы маюць аднолькавыя правы вучыцца і размаўляць на сваёй роднай мове» [29, с. 223]. Вядома, што царскі ўрад прадугледжваў для беларусаў і ўкраінцаў толькі рускую мову навучання.

Крытычна выказаўся ў адносінах да праекта і літоўскі дэпутат А. А. Булат: «Расія з яе дзясяткамі народнасцей, хіба яна можа быць кіруема ў такой агульнай справе толькі з цэнтра» [4, с. 40].

Асабліва сці яўрэйскага культурнага развіцця і імкненне яўрэяў да адукацыі ахарактарызаваў дэпутат ад Ковенскай губерні, адвакат Н. М. Фрыдман. У якасці абмежавання магчымасцей для гэтага ён вылучыў наступнае: недапушчэнне выкладання нерэлігійных прадметаў і рускай мовы ў яўрэйскіх пачатковых школах, недастатковую колькасць вучылішч, якія фінансуюцца абшчынамі, абмежаванні ў прыёме яўрэяў у рускія навучальныя ўстановы. Як вядома, яшчэ ў 1887 г. для яўрэйскіх дзяцей была ўведзена працэнтная норма ў навучальных установах. Спасылаючыся на адсутнасць у спісе моў, якія дазволены да выкладання ў першыя два гады, яўрэйскай мовы, Н. М. Фрыдман заўважыў, што гэта «дае нам права патрабаваць школу на сваёй роднай мове» [4, с. 202–203].

Камісія па народнай адукацыі падрыхтавала запыт да старшыні Савета міністраў і міністра народнай адукацыі па прычыне выдання 11 сакавіка 1911 года палажэння аб устанаўленні нормы для яўрэяў пры допуску іх да здачы экзаменаў у сярэднія навучальныя ўстановы. Аднак даклад камісіі па гэтым запыце так і не быў разгледжаны [23, л. 11–12].

Акцыябрысты, разлічваючы на прыцягненне да сябе сімпатый дэпутатаў ад нацыянальных рэгіёнаў, унеслі ў законапраект кампрамісную папраўку, згодна з якой у мясцовасцях, дзе пражываюць «палякі, літоўцы, немцы, татары, эстонцы, латышы, армяне, чэхі і грузіны, дазваляецца стварэнне аднакласных пачатковых вучылішч з прыроднай мовай выкладання», калі ў радыусе трох вёрст (або ў межах гарадскога пасялення) налічваецца не менш пяцідзясяці дзяцей школьнага ўзросту, якія не размаўляюць па-руску. Такім чынам, у акцыябрыстскі спіс народаў, дзеці якіх маглі вучыцца ў першым класе на роднай мове, увайшло толькі дзевяць нацыянальнасцей. Беларуская мова, як бачым, у гэты спіс не ўвайшла.

Дэпутат ад Падольскай губерні, свяшчэннік, прагрэсіст М. І. Сяндэрка заўважыў, што Саюз 17 кастрычніка не адзначыў у сваім спісе ўкраінскай мовы. У камісіі па народнай адукацыі яе (як і беларускую) разглядалі як дыялект [4, с. 477–478].

Прадстаўнік Польшка-літоўска-беларускай групы, дэпутат ад Віленскай губерні С. Г. Мацэвіч унёс на разгляд Думы дэпутацкі запыт да ўрада адносна цыркуляра інспектара народных вучылішчаў Дзісенскага павета. Цыркуляр абавязваў кіраўнікоў вучылішчаў назіраць, каб выкладанне Закона Божага для дзяцей-каталікоў адбывалася на рускай мове. Гэта было прамым парушэннем Указа ад 17 красавіка 1905 г., які дазваляў выкладанне на роднай мове вучняў. Прычым родная мова паводле Часовых правілаў міністэрства народнай асветы ад 22 лютага 1906 г. вызначалася заявамі бацькоў або апекуноў. Запыт быў прыняты нязначнай большасцю галасоў [29, с. 224]. У палітычную барацьбу адразу ж уключыліся прадстаўнікі галоўных манархічных партый А. Кавалюк, А. Вруцэвіч, Л. Саланевіч і іншыя, каб непасрэдна паўплываць на лёс дэпутацкага запыту. У выніку думскае абмеркаванне скончылася безвынікова. Апошнія слова засталася за чыноўнікамі, якія знайшлі сродак, каб абысці згаданы Указ. 27 кастрычніка 1912 г. з'явіўся цыркуляр міністра народнай асветы, у якім уведзіўся новы парадак вызначэння роднай мовы. Цяпер гэта павінны былі рабіць кіраўнікі навучальных устаноў «на падставе ўсіх фактычных даных, якія меліся па гэтаму прадмету» [32, с. 96]. Паступова былі адменены ўсе законы 1905–1906 гг., якія дапускалі родную мову ў навучальных ўстановах.

Адначасова дэпутаты крытыкавалі рэлігійную адукацыю ў «іншародных» школах і выступілі за роўнасць рэлігійных адукацыйных праграм. Акцыябрысты выступалі за перадачу школьнай

справы міністэрству народнай асветы, адабраўшы гэтыя функцыі ў Сінода. Лібералы ў Думе прапаноўвалі поўнасьцю перадаць школьную справу органам мясцовага самакіраваньня. Аднак быў прыняты акцыябрысцкі варыянт.

Супраць «ідэй нацыяналізму, якія праводзіліся большасцю дэпутатаў Думы ў школьнай справе», выступалі сацыял-дэмакраты. Яны адстойвалі ўсеагульную бясплатную абавязковую свецкую адукацыю на роднай мове з забеспячэньнем вучняў адзеннем, ежай і жыллём, свабодай грамадскай і прыватнай ініцыятывы ў галіне адукацыі.

Фракцыі кадэтаў, прагрэсістаў і трудавікоў падкрэслівалі, што ў школах сярод «іншародцаў» і на ўскраінах працягваецца палітыка русіфікацыі, «у выніку чаго па-ранейшаму ігнаруюцца ўвогуле бытавыя, этнаграфічныя і рэлігійныя асаблівасці іншароднага насельніцтва» [2, стб. 2700].

Праекты законаў «Аб увядзеньні ўсеагульнай пачатковай адукацыі ў Расійскай імперыі» і «Аб пачатковых вучылішчах» з папраўкамі і дапаўненнямі былі прыняты Думаі, аднак праз Дзяржаўны савет прайшоў толькі другі законапраект. У маі 1912 г. Дзяржаўны савет прыняў папраўку, якую ўнёс заснавальнік Ковенскага сельскагаспадарчага таварыства, член Савета паляк А. Мэйштовіч; яна дазваляла выкладанне Закона Божага для дзяцей «маларосаў і беларусаў – на рускай мове, для літоўцаў – на літоўскай, а для палякаў – на польскай» [29, с. 232]. Як бачым, прадстаўнікі ад Польшчы ў Дзяржаўным савеце не ўлічвалі ў сваёй дзейнасці факта існавання беларускай і ўкраінскай моў.

Вялікую ролю ў сістэме нацыянальных адносін адыгрывала канфесійная палітыка ўрада Расійскай імперыі. У III Дзяржаўную думу Міністэрствам унутраных спраў было накіравана шэраг законапраектаў па пытаннях рэлігіі. У іх ліку былі наступныя: аб змяненні законапалажэнняў, якія датычыліся пераходу з аднаго веравызнання ў іншае; аб адмене ў дзеючым заканадаўстве абмежаванняў, як палітычных, так і грамадзянскіх, якія знаходзіліся ў залежнасці ад прыналежнасці да «іншародных» і «іншаверных» веравызнанняў; аб рымска-каталіцкіх касцёлах; аб адносінах дзяржавы да асобных веравызнанняў.

Яшчэ на пачатку дзейнасці III Думы была створана камісія па справах веравызнання. Першапачаткова старшынёй камісіі падчас 1-й сесіі быў выбраны люблінскі епіскап Яўлогій, затым яго змяніў юрыст, член фракцыі акцыябрыстаў П. В. Каменскі, які ўзначальваў камісію да канца працы III Думы. Па свайму складу дадзеная камісія практычна поўнасьцю адлюстроўвала расклад дэпутацкага корпуса Думы ў цэлым: па рэлігійнай прыналежнасці дамінавалі праваслаўныя дэпутаты (21 чалавек з 35), а па партыйных поглядах – акцыябрысты (21 чалавек), нацыяналісты (9 чалавек) і правыя (5 чалавек). Дастаткова высокай была доля асоб, якія мелі духоўныя званні – 15 чалавек, у тым ліку праваслаўных святароў – 13, мусульманскіх і каталіцкіх – па 1 дэпутату.

Магчыма, такі склад камісіі вызначаў ход абмеркавання прапанаваных законапраектаў і характар прымаемых рашэнняў. Нават дэпутаты-святары, па заяве епіскапа Яўлогія, былі «абавязаны ў сваёй парламецкай дзейнасці лічыцца з сінодскімі пастановамі», у той час як Сінод зразумела выказаўся на конт міністэрскіх законапраектаў, знаходзячы іх «неадпавядаючымі інтарэсам пануючай царквы» [2, стб. 1753–1756]. Ідэолаг правых Л. А. Ціхаміраў, са старонак «Московских ведомостей», увогуле прапаноўваў адазваць усе міністэрскія законапраекты з Думы і адкласці іх да Царкоўнага сабору, «а ў чаканні – усе, праваслаўныя і іншаверцы, змогуць як-небудзь пацярпець пры часовых правілах» [30, с. 172].

Адным з найбольш важных для прадстаўнікоў усіх канфесій быў законапраект «Аб змяненні законапалажэнняў, якія датычыліся пераходу з аднаго веравызнання ў іншае». Менавіта ён, найбольш падрабязна і з удзелам П. А. Сталыпіна абмяркоўваўся ў III Думе ў маі-чэрвені і ў канцы кастрычніка 1909 г.

Даклад па законапраекту быў прадстаўлены агульнаму сходу Думы старшынёй камісіі П. В. Каменскім 22 мая 1909 г. Члены камісіі 18 галасамі супраць 10 прадставілі права пераходу «кожнай асобе, якая дасягнула 21-гадовага ўзросту, ва ўсякае веравызнанне і веравучэнне, прыналежнасць да якога не праследуецца ў крымінальным парадку». Нязгодная з такім палажэннем меншасць камісіі настойвала на тым, што «непатрэбна ўсе рэлігіі прызнаваць роўнымі і неабходна аддаць перавагу хрысціянскай рэлігіі, якая з’яўляецца падмуркам дзяржавы». Пазіцыю крайне правых па гэтым пытанні найбольш поўна можна ўявіць з выступлення Н. Е. Маркава,

дэпутата ад фракцыі правых. Ідэю раўнапраўя «незалежна ад рэлігіі, незалежна ад племя» ён назваў амаральнай і запытаўся: «Калі роўныя правы будуць нададзены ўсім грамадзянам рускай дзяржавы ... то ў чым жа тут справядлівасць?» [2, стб. 1949].

З рэзкай крытыкай на конт магчымага раўнапраўя веравызнанняў выступіў таксама прэм'ер-міністр П. А. Сталыпін. Ён нагадаў асноўнае ў нацыянальным пытанні палажэнне Маніфеста ад 3 чэрвеня 1907 г., што Дума «павінна быць рускай па духу, у якой іншыя народнасці павінны мець прадстаўнікоў сваіх патрэб, але не ў колькасці, што зробіць іх вырашальнікамі спраў выключна рускіх». На яго думку, закон не будзе прыняты народамі, і «нанясе вялікую шкоду народнай душы і жыццёвым асновам рускай дзяржавы» [2, стб. 1758, 1764].

Пры абмеркаванні законапраекта такія ж думкі выказвалі епіскапы Яўлогій і Мітрафан. Апошні падкрэсліў, што законапраект павінен стаяць на абароне «правоў аднаго праваслаўя як рэлігіі, якая з'яўляецца пануючай у Расіі» [2, стб. 1766, 1786].

Супрацьлеглую пазіцыю па гэтым пытанні займалі прадстаўнікі іншых думскіх фракцый. Кадэт В. А. Маклакоў ахарактарызаваў адносіны ўрада да гэтага праекта як «поўную рашучасць прызнаць прынцып на словах і такую ж поўную рашучасць адмовіцца ад яго на справе» [2, стб. 1785, 1786]. І. І. Гайдараў, сацыял-дэмакрат, дакладна вызначыў гэты прынцып: «Свабода сумлення – гэта азначае права чалавека распараджацца сваім унутраным, духоўным жыццём, права яго верыць або не верыць, права яго ствараць самакіруючыя рэлігійныя суполкі». Ён, таксама нагадаў, што амаль палову насельніцтва Расійскай імперыі складаюць «іншародцы» і «іншаверцы» [2, стб. 2019, 2020].

Член Польскага кола А. І. Парчэўскі звярнуў увагу на праследаванні ўніятаў і каталікоў, ён падтрымаў развіццё прынцыпаў свабоды сумлення і пажадаў, каб у Расіі «дзяржава зусім не клапацілася справамі веры і пытанні аб прыналежнасці да таго ці іншага веравызнання надавала б кожнаму асобнаму грамадзяніну» [2, стб. 1881].

Закон аб пераходзе з аднаго веравызнання ў іншае быў прыняты Думаі па дакладу рэдакцыйнай камісіі 30 кастрычніка 1909 г. Аднак найбольш значнай перашкодай на шляху пераўтварэння праекта ў закон стаў Дзяржаўны савет, які больш за два гады трымаў яго сярод сваіх папер і прыступіў да яго абмеркавання толькі ў лістападзе 1911 г. У выніку Дзяржаўны савет адхіліў усе змяненні, унесеныя Думаі, і запатрабаваў захавання міністэрскага варыянта законапраекта.

Праекты аб адмене абмежаванняў для прадстаўнікоў «іншародных» і «іншавярных» веравызнанняў, аб каталіцкіх касцёлах, аб дазvole богаслужэнняў для «іншаверцаў» і іншыя разгледжаны не былі.

Пытанні рэлігійнай палітыкі не раз уздымаліся ў нумарах «Нашай нівы». Асабліва турбавала газету праблема канфесійнага падзелу беларусаў. Такі падзел, як лічыла выданне, уплывае на нацыянальную свядомасць беларусаў, дзеліць яго на «рускіх» і «палякаў». Газета выступала за ўвядзенне беларускай мовы ў касцёльнае і царкоўнае набажэнства [31, с. 58].

Такім чынам, «Наша ніва», уступаючы ў палеміку з рускімі і польскімі выданнямі, займала нязменную пазіцыю і даказвала, што беларуская мова і беларускі народ аб'ектыўна існуюць, і з гэтым трэба лічыцца. Аналізуючы дзейнасць III Думы, трэба адзначыць, што яна не спраўдзіла тых спадзяванняў, якія на яе ўскладаліся. Выканаўчыя і заканадаўчыя (па большасці прадстаўленыя у ёй партыі) галіны ўлады адрозніваліся кансерватызмам і адлюстроўвалі імперскае бачанне нацыянальнага пытання. Гэта праявілася ў ігнараванні дзяржавай інтарэсаў развіцця адукацыі і асветы, навучання на роднай мове шырокіх нацыянальных груп насельніцтва, ігнараванні патрэб прадстаўнікоў іншых рэлігійных канфесій, заканадаўчыя замацаванні прывілеяванага становішча рускіх прадстаўнікоў маёмасных класаў у органах мясцовага кіравання і самакіравання.

Літаратура

1. Белорусская жизнь. – 1909. – 9 февр.
2. Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. Сессия II. – СПб., 1909. – Ч. 4.
3. Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. Сессия III. – СПб., 1910. – Ч. 4.
4. Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. Сессия IV. – СПб.: прил. к газете «Россия». – 1910. – Ч. 1.

5. Забаўскі, М. М. Расійская Дзяржаўная дума ў лёсах Беларусі (1906–1917 гг.). / М. М. Забаўскі. – Мінск: БДПУ, 2008. – 267 с.
6. Козляков, В. Е. Национальный вопрос и неонароднические партии. Начало XX в. – конец 20-х гг. (На материалах России, Беларуси, Украины) / В. Е. Козляков. – Минск: БГТУ, 2001. – 247 с.
7. Крестьянин. – 1909. – 4 июня.
8. Минское слово. – 1912. – 29 марта.
9. Националисты в 3-й Государственной думе. – СПб., 1912.
10. Наша ніва. – 1906. – 10 ліст.
11. Наша ніва. – 1908. – 25 крас.
12. Наша ніва. – 1908. – 22 мая.
13. Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва. 1907–1912 гг. – СПб., 1912. – Ч. 2.
14. Окраины России. – 1908. – 29 марта.
15. Окраины России. – 1908. – 19–26 июля.
16. Окраины России. – 1908. – 22 нояб.
17. Окраины России. – 1910. – 15 мая.
18. Окраины России. – 1911. – 28 мая.
19. Ольденбург, С. С. Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. – М., 1992.
20. РДГА. – Фонд 278. – Воп. 1. – Спр. 231.
21. РДГА. – Фонд 1278. – Воп. 2. – Спр. 2307.
22. РДГА. – Фонд 1278. – Воп. 2. – Спр. 2436.
23. РДГА. – Фонд 1278. – Воп. 2. – Спр. 2470.
24. Самбук, С. М. Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX в. / С. М. Самбук. – Минск, 1976.
25. Свод законов Российской империи: в 5 кн. – СПб., 1912. – Кн. 1. – Т. 2.
26. Северо-Западная жизнь. – 1912. – 11 марта.
27. Северо-Западная жизнь. – 1912. – 2 авг.
28. Слабажанін, В. П. Да гісторыі ўвядзення земства ў Беларусі (1864–1911 гг.) / В. П. Слабажанін // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1983. – № 4. – С. 73–80.
29. Смальянчук, А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г./ А. Ф. Смальянчук. – СПб.: Неўскі прасцяг, 2004. – 406 с.
30. Тихомиров, Л. К реформе обновленной России (Статьи 1909, 1910, 1911 гг.) / Л. К. Тихомиров. – М., 1912.
31. Унучак, А. У. «Наша ніва» і беларускі нацыянальны рух (1906–1915 гг.) / А. У. Унучак. – Мінск: Беларус. навука, 2008. – 186 с.
32. Чихачев, Д. К вопросу о распоряжении костела в прошлом и настоящем/ Д. Чихачев. – СПб., 1913.

P. A. TRUBCHYK

NATIONAL PROBLEMS IN THE POLITICAL LIFE OF BELARUS DURING THE 1907–1912 YEARS

Summary

Activities of the Third State Duma on national question have been elucidated in the article. Views of political parties, groups and publication in the press on national question of Belarus in 1905-1907 years have been analyzed by the author, too.

УДК 001.83(47+57)(410)[1931/1939]

И. В. ЖИЛИНСКАЯ

НАУЧНЫЕ СВЯЗИ СССР И ВЕЛИКОБРИТАНИИ В 1931–1939 гг.

Академия управления при Президенте Республики Беларусь

(Поступила в редакцию 05.04.2011)

Развитие отношений между странами в наши дни основывается на исторических традициях не только политических, экономических, но и культурных связей, которые в XX веке нашли отражение в самых разнообразных фактах, событиях, явлениях. Характер этого определялся и негативными, и положительными результатами: как жестокими и трагическими испытаниями, так и стремлением к преодолению всего отрицательного, что мешало созданию фундамента примирения и сотрудничества между странами и народами.

Культурные и научные межгосударственные связи следует рассматривать как демократическую тенденцию в дипломатической деятельности. Это проявляется, в частности, во вторжении в сферу международной политики большого количества деятелей науки и культуры в прямой и косвенной форме, по-новому ставит вопрос о формах и методах дипломатической работы. Теперь уже мало осуществлять ее только через традиционные «дипломатические каналы»; ее надо подкреплять другими акциями, которые могут влиять непосредственно на общественное мнение, широкие массы.

На примере англо-советских научных связей в 30-е гг. XX в. наиболее рельефно прослеживаются сложность и противоречивость такого сотрудничества, поскольку в его орбите оказались страны двух противоположных социально-политических систем. В результате взаимодействие советских и английских ученых приобрело в этот период своеобразные формы и пути осуществления.

Первые контакты между учеными Англии и советской России были установлены в 1920 г. после посещения Москвы Г. Уэллсом. Знаменитый фантаст по просьбе М. Горького организовал посылку партии научной литературы ученым Петрограда. В 1922 г. секретарю Российской академии наук С. Ф. Одельбургу удалось договориться об организации регулярного обмена изданиями РАН с научными учреждениями Англии [24, с. 203]. Это были первые шаги на пути к сближению Великобритании и советской России в области науки.

Стремительное возрастание роли науки в решении экономических и общегосударственных задач в СССР ставило вопрос о международном сотрудничестве довольно остро. Особенно актуально это было во время проведения индустриализации, когда необходимость внедрения новых технических разработок все больше вынуждала советское государство идти на сотрудничество в области науки с западными странами, более развитыми в этом отношении. Такая заинтересованность нашла отражение в ряде государственных документов. Так, в обращении Научно-технического управления (НТУ) Высшего совета народного хозяйства (ВСНХ) ко всем подведомственным учреждениям и работникам в 1926 г. отмечалось: «НТУ ставит себе задачей дальнейшее расширение дела изучения достижений заграничной техники и ознакомления с ними для применения в практике нашего производства...» [33, с. 104]. Подобная позиция властей сохранялась и в первой половине 1930-х гг. Так, член Президиума ВСНХ Н. И. Бухарин на одном из заседаний Академии наук подчеркивал необходимость научного сотрудничества советских ученых с иностранными коллегами, заявляя о том, что это будет способствовать не только ускорению темпов научного прогресса, но и росту престижа СССР за рубежом [28, с. 159–160].

Сотрудничество в области науки рассматривалось как часть культурных связей и соответственно должно было подчиняться основным целям внешней культурной политики Советского Союза. В первую очередь оно было призвано решать задачи активного распространения в Англии информации о преимуществах советской науки и тем самым способствовать росту интереса британских научных кругов к СССР. Это должно было помочь склонить британское общественное мнение в пользу Советского Союза. Так, на заседании Академии наук М. И. Рубинштейн в своем выступлении подчеркивал, что необходимо гораздо более широким фронтом выйти за пределы СССР по линии науки. «За границей, – отмечал ученый, – в особенности в научной среде, знают о нас в области экономики, знают об отдельных экспериментальных и технических достижениях наших научно-исследовательских институтов, но <...> не имеют ни малейшего представления о теоретической работе, которая ведется у нас» [46, л. 15]. Исходя из подобных выступлений, неоднократно делались выводы о необходимости организации Академией наук работы по воздействию на зарубежную научную интеллигенцию. Однако главная роль в решении этой задачи отводилась научно-техническому сектору Всесоюзного общества культурных связей с заграницей (ВОКС), который совместно с научной секцией английского Общества культурных связей с СССР (ОКС) занимался популяризацией в Великобритании достижений советской науки и техники путем проведения лекций, бесед, а также публикации статей советских ученых на страницах своего журнала или предоставления материалов для печати в английских изданиях.

На протяжении 1930-х гг. на фоне возросшего внимания со стороны английской интеллигенции к СССР сохранялся и интерес ученых Великобритании к достижениям советских коллег. В первую очередь это касалось таких ученых, как И. П. Павлов, Н. И. Вавилов, А. Ф. Иоффе, А. П. Карпинский, И. Е. Тамм и других, которые жили и работали в СССР, привлекая своими открытиями внимание всего научного мира. Например, известный английский физиолог Дж. Баркрофт отмечал: «Профессор И. П. Павлов был общепризнанным старшиной физиологов... Хотя он лично малоизвестен Англии, его имя, благодаря его трудам по пищеварению, приобрело силу авторитета в этой стране» [4, с. 267]. Г. Уэллс, встречавшийся с И. П. Павловым в 1934 г., писал: «Исследования, которые ведутся в новом институте физиологии под Ленинградом, одни из самых значимых в мире. Репутация И. П. Павлова способствует престижу Советского Союза, который обеспечивает его всем необходимым для науки» [10, с. 31].

Немаловажную роль в усилении интереса англичан к советской науке играла и британская пресса. Например, журнал «Нейчур» (крупнейшее научное издание Великобритании) регулярно публиковал сведения о научной работе в СССР, давал рецензии на издания трудов советских ученых, помещал на своих страницах и некоторые их статьи.

Кроме того, в Британии выходили и книги о положении науки в Советском Союзе, такие как «Наука в СССР» Дж. Краутера и одноименное исследование Дж. Хаксли, содержащие в основном лишь благоприятные отзывы. Данная оценка, на наш взгляд, являлась следствием недостаточно критического анализа положения дел в Советском Союзе по причине отсутствия у авторов объективной информации. Подобные публикации в большинстве случаев основывались на впечатлении от посещения Союза, а также на материалах, полученных от ВОКС или полпредства. При этом необходимо отметить, что и объекты показа, и материалы, отправляемые за рубеж, тщательно отбирались. Поэтому иных отзывов быть и не могло. Однако эти публикации во многом содействовали развитию научного сотрудничества.

Таким образом, можно утверждать, что в первой половине 1930-х гг. заинтересованность английской и советской стороны во взаимном научном обмене сохранялась. Тем не менее, возможности осуществления такого сотрудничества в отмеченный период были несколько ограничены. С одной стороны, сказывались опасения правых сил Великобритании, что пропаганда достижений советской науки может стать каналом для распространения идей коммунизма, а с другой – политика руководства СССР, направленная на изоляцию советского общества от враждебного «капиталистического окружения». Так, в 1929 г. было установлено, что вопрос об участии Советского Союза в созываемых за границей международных съездах должен решаться непосредственно Советом народных комиссаров СССР (СНК СССР), а разрешение на длительные зарубежные командировки могло давать лишь Политбюро ЦК ВКП(б) [19, с. 457].

Негативное влияние оказывала и напряженность в англо-советских политических и экономических отношениях. В этих условиях процесс научного сотрудничества между двумя странами в 30-е гг. XX в. происходил менее активно, чем в предшествующий период.

Значительным событием в развитии связей ученых Англии и СССР в начале 1930-х гг. явился II Международный конгресс по истории науки и техники, проходивший в Лондоне в июне – июле 1931 г. В его работе принимали участие и представители Академии наук СССР: Н. И. Бухарин, А. Ф. Иоффе, Н. И. Вавилов, В. Ф. Миткевич, М. И. Рубинштейн, Э. Кольман, Б. М. Завадовский и Б. М. Гессен, которые выступили с докладами по проблемам развития современной науки. В рамках работы форума был организован «советский день», на котором советские ученые могли более детально остановиться на вопросах, затронутых в их выступлениях, таких как «Наука и техника с точки зрения диалектического материализма» (Н. И. Бухарин), «Динамические и статистические закономерности в физике и биологии» (Э. Кольман), «Проблемы происхождения мировой агрокультуры в свете новейших исследований» (Н. И. Вавилов), «Работа Фарадея и новейшее развитие применения электрической энергии» (В. Ф. Миткевич) и др. Эти сообщения были подготовлены к печати за несколько дней до выступления советских ученых на конгрессе и изданы под общим заглавием «Наука на распутье». Необходимо подчеркнуть, что многие доклады советской делегации носили ярко выраженную политическую окраску. Н. И. Бухарин на заседании Академии наук СССР впоследствии отмечал: «У нас было единое выступление делегации <...> причем не только по специальным вопросам, но и по вопросам, которые имели солидное, ярко выраженное политическое острие» [28, с. 158]. Целью подобных выступлений являлся не столько научный обмен информацией, сколько пропаганда идей марксизма-ленинизма, а также преимуществ социалистического строя над капиталистическим. В. И. Вернадский в 1932 г. в своем дневнике отмечал, что эти доклады, за небольшим исключением, являлись трафаретными и слабыми, лишенными всякой творческой мысли. «Статьи М. И. Рубинштейна, – продолжал Владимир Иванович, – дают резко неправильную картину о высоком положении науки в нашей стране... Мы переживаем ее разгром при огромном количестве талантливых людей» [31, с. 116]. Английская общественность в целом положительно отнеслась к выступлениям ученых из СССР. Либеральная «Манчестер Гардиан» отмечала, что «...позиция советских делегатов, которые прибыли с докладами по различным отраслям истории науки, имеет большой общественный интерес» [49]. Однако несколько докладов, как, например «Взаимодействие науки, техники, экономики при капитализме и в Советском Союзе» (М. И. Рубинштейн), до выступления допущено не было.

Большое значение с точки зрения связи советских и британских научных миров в рамках конгресса имела поездка советской делегации в Кембридж, где удалось ознакомиться с работой некоторых физических и физиологических лабораторий, а также с помощью делегатов конгресса установить связи с рядом крупных ученых Великобритании, таких как Э. Резерфорд, Дж. Томсон, Ф. Астон, А. Эддингтон, М. Добб, П. Блекэтт и др. [28, с. 157].

Немаловажную роль в деле активизации отношений двух стран в области науки играло и полпредство СССР в Англии. В июле 1931 г. оно организовало прием для английских и советских ученых, приехавших на конгресс, на котором присутствовали около 250–300 человек [46, л. 147]. Необходимо отметить, что советское посольство впервые устраивало подобное мероприятие для английских научных кругов. Это позволило представителям двух стран установить более тесные научные связи.

Таким образом, можно заключить, что участие советской делегации в конгрессе рассматривалось руководством СССР скорее как канал пропаганды преимуществ советской системы, нежели как средство решения научных проблем. Вместе с тем конгресс явился хорошей площадкой для установления более тесных связей непосредственно между советскими и английскими учеными.

В рассматриваемый период стали регулярными контакты в области сельскохозяйственных наук. Еще в 1920-е гг. всемирную известность приобрела многогранная деятельность выдающегося советского ученого Н. И. Вавилова. В 1930-е гг. его авторитет как лидера советской биологии оставался неоспоримым, кроме того, Николай Иванович придавал огромное значение укре-

плению международного сотрудничества, развитию контактов, которые помогали бы решать научные задачи. В эти годы он вел активную переписку с британскими биологами и представителями сельскохозяйственной науки Р. О. Уайтом, Э. Дж. Расселом, М. Б. Таррелом, Г. Хантером, А. Д. Холлом, А. У. Хиллом, Дж. С. Хаксли и другими [5, с. 21, 23, 28, 30, 36, 46, 52, 67, 73, 90, 106, 118, 154, 167, 170, 209, 267, 390; 6, с. 12, 20, 23, 26, 42, 59, 69, 90, 122, 176, 229].

В начале 1930-х гг. при участии Н. И. Вавилова были установлены тесные связи между Всесоюзной академией сельскохозяйственных наук им. В. И. Ленина (ВАСХНИЛ), Всесоюзным институтом растениеводства (ВИР), Научно-исследовательским институтом масличных культур и Имперским бюро генетики растений в Аберистуите, Королевским ботаническим садом в Кью, сельскохозяйственной школой Кембриджского университета, Институтом садоводства Джона Иннеса, Королевским колледжем в Лондоне и другими [5, с. 28, 52, 154, 390; 6, с. 23, 69, 122].

Суть сотрудничества сводилась в основном к обмену публикациями научных центров, помощи друг другу в поисках необходимой информации. Так, сотрудник Королевского ботанического сада в Кью М. Б. Таррелл консультировал Н. И. Вавилова и его сотрудников по вопросам особенностей флоры Индии [5, с. 44]. В обмен ВАСХНИЛ предоставляла английскому коллеге информацию о происхождении культурных растений в Америке [5, с. 174].

Британские ботаники оказывали помощь ВАСХНИЛ и ВИР в работе по сбору коллекции культурных растений. В 1934 г. сельскохозяйственная школа Кембриджского университета выслала в СССР полную коллекцию индийских пшениц (400 сортов) с географическим и экологическим описанием, также были высланы семенные материалы и культурные растения, выращиваемые в Великобритании и ее доминионах [6, с. 13, 103, 229].

В сфере сельскохозяйственных наук широким был обмен научными изданиями. В Англию регулярно высылали публикации ВАСХНИЛ и других институтов, а также некоторые монографии советских ботаников в обмен на аналогичные английские издания, в том числе «Флора тропической Африки», «Энциклопедия сельского хозяйства», информационные бюллетени относительно кормовых растений и их селекции, рефераты новейшей литературы, вышедшей в Великобритании и ее доминионах [5, с. 36, 44, 170].

Полезным являлся и обмен взаимной информацией между старейшей в Европе Ротемстедской опытной станцией в Харпендере и Почвенным институтом Академии наук СССР, а также Центральной торфяной станцией, которая посылала в Англию «Вестник торфяного дела». Абхазская опытная станция обменивалась литературой по энтомологии с Имперским институтом ботаники, Британским музеем естественной истории, Имперским бюро энтомологии в Лондоне и Ливерпульским университетом [36, л. 1–17]. Британская ассоциация хлопка сотрудничала с Прикумской станцией разведения этого вида технической культуры [22, с. 162].

Научные связи имелись также в области зоологии. Имперское бюро генетики животных в Эдинбурге периодически получало материалы советских научных центров по этой проблеме, имело тесные связи с Тимирязевской академией [9, л. 74 об].

Немаловажную роль играло и посещение СССР английскими биологами, в том числе профессором Королевского колледжа Лондонского университета Дж. С. Хаксли и сотрудником сельскохозяйственного общества Х. Х. Менном. Они не только ознакомились с постановкой работы и достижениями научно-исследовательских учреждений СССР в этой сфере, но и обменялись информацией по интересующим их вопросам, а также обсудили планы дальнейшего сотрудничества [9, л. 75; 5, с. 46; 6, с. 122].

В 1934 г. в Англии находился академик Д. Н. Прянишников, где изучал деятельность Ротемстедской центральной опытной станции и других научных учреждений Великобритании [14, л. 145–148]. Результатом этой поездки явилось новое издание курса по агрохимии, в котором большое внимание уделялось постановке научно-исследовательской работы на ведущей в Европе опытной станции [1, с. 114–115; 14, л. 6, 145–148].

В первой половине 30-х гг. наиболее активно осуществлялся обмен в области физики и химии. Директором Физико-технического института АН СССР академиком А. Ф. Иоффе были установлены контакты с крупнейшими физиками мира. Будучи членом международного комитета Сольвея, ученый дважды (в 1924 и 1933 гг.) участвовал в работе Сольвеевских конгрессов,

где обсуждались узловые проблемы физики, и во многом способствовал привлечению лучших представителей физической науки к сотрудничеству с Советским Союзом, в том числе и английских, таких как Дж. Томсон, Э. Резерфорд, В. Г. Брэгг и В. Л. Брэгг, П. Блекэтт, П. Дирак, Н. Ф. Мотт и др. [17, с. 97–102]. В июле 1931 г. А. Ф. Иоффе посетил Великобританию, где выступил на конгрессе по истории науки и техники, а также на биологическом съезде с докладом о лучах Гуревича, которые удалось обнаружить в СССР при помощи физического метода, что вызвало значительный резонанс в научных кругах Великобритании. Кроме того, в Кембридже академик А. Ф. Иоффе сделал ряд докладов о работах советских физиков [44, с. 501]. В том же году в Англии находился профессор Московского государственного университета И. Е. Тамм, который совместно с П. Дираком вел исследования в области квантовой механики [11, с. 158–162].

В течение тринадцати лет, с 1921 г., в Кембридже работал советский ученый П. Л. Капица. В 1929 г. он стал членом Лондонского королевского общества. В знаменитой Кавендишской лаборатории лауреата Нобелевской премии, известного физика Э. Резерфорда П. Л. Капица впервые наблюдал искривление треков альфа-частиц, предложил импульсный метод получения сверхсильных магнитных полей, открыл закон зависимости электрического сопротивления ряда металлов от напряженности магнитного поля. Исследования свойств металлов в сильных магнитных полях привели П. Л. Капицу к необходимости перенести эти исследования в область низких температур. Э. Резерфорд поддержал планы своего ученика и добился крупных субсидий на эти исследования. В результате в Кембридже была построена специальная лаборатория им. Монда Лондонского королевского общества, которую возглавил П. Л. Капица. Именно в ней 19 апреля 1934 г. он получил жидкий гелий на созданной им установке [7, с. 16]. Кроме того, физик регулярно посещал СССР, где выступал с лекциями в различных учреждениях, он являлся также постоянным консультантом Украинского физико-технического института в Харькове (УФТИ).

Значительным событием англо-советского научного сотрудничества в области физики была I Всесоюзная конференция по атомному ядру, проходившая в 1933 г. на базе Ленинградского физико-технического института. Англию на этом форуме представляли П. Дирак и Р. Пайерлс [29, с. 54].

Интенсивный обмен шел и в области астрофизики. Например, Пулковская обсерватория посылала научную литературу на взаимной основе обсерваториям в Гринвиче, Кембридже, Оксфорде, Эдинбурге, Ливерпуле, Глазго, философскому обществу в Кембридже, Королевскому астрономическому обществу в Лондоне и Эдинбурге, Астрономическому обществу в Лондоне и др. [37, л. 54–55].

Развивалось научное сотрудничество и в области медицины. В июле 1931 г. в СССР прибыла большая делегация английских ученых, в состав которой входили и медики. Они посетили Ленинград, Москву, ознакомились с институтами Академии наук, лабораториями И. П. Павлова и некоторыми медицинскими учреждениями [38, л. 120]. В сентябре того же года в Англии в графстве Шордич прошла неделя советского здравоохранения.

В первой половине 1930-х гг. важной формой научного общения являлись командировки советских ученых в Англию для работы в научных учреждениях, лабораториях, библиотеках и т. д. Так, например, летом и осенью 1933 г. академик В. И. Вернадский по приглашению Британской ассоциации наук работал в Англии над проблемой биохимической энергии жизни в земной коре [8, с. 328; 14, л. 145–148; 32, л. 1]. В том же году академик А. А. Рихтер знакомился с постановкой работ по агрофизиологии, сотрудник Института по изучению платины и других благородных металлов АН СССР И. И. Черняев изучал оптическую деятельность комплексных соединений в лабораториях профессора Ф. Г. Макка, его коллега О. Е. Звегинцев знакомился с организацией работы по обработке платиновых концентратов и руд на заводах Актон и Джонсон Маттей [14, л. 84, 145–148]. В 1934 г. ассистент академика И. П. Павлова И. О. Розенталь в лаборатории профессора Дж. Баркрофта в Кембридже работал над экспериментом по изучению вегетативных компонентов неврозов, а Э. А. Асратян 6 месяцев находился в Ливерпуле, где изучал некоторые вопросы физиологии нервной системы в лаборатории Ширрингтона [1, с. 163–164; 15, л. 5; 16, л. 170–172]. Кроме того, в научных центрах Великобритании трудились академики А. А. Борисяк, Ф. Ю. Левинсон-Лессинг, научные сотрудники АН СССР М. А. Бендецкий, В. Г. Кузнецов и др. [12, л. 3–3об; 16, л. 99, 170–172].

В то же время в Украинском физико-техническом институте над проблемами атомного ядра работал профессор П. Блекэтт [42, л. 7, 11]. В Советский Союз приезжали физик Дж. Кроутер; профессор медицины Гейтер; зоолог, профессор Брайс; историк и обществовед Г. Ласки и др. [9, л. 56, 75; 34, л. 36, 65; 42, л. 7]. Они высоко оценили достижения советской науки.

Весной 1934 г. произошло принципиально важное изменение в организации международных научных связей СССР. В принятом 7 мая 1934 г. постановлении Политбюро «О командировках за границу» всем народным комиссариатам и организациям запрещалась без санкции комиссии ЦК посылка за рубеж каких бы то ни было представителей и делегаций [1, с. 15]. Документы Политбюро ЦК ВКП(б) свидетельствуют об усилении политики советского руководства, направленной на ограничение международных научных связей крупнейших советских ученых. Так, в 1934 г. Политбюро отклонило просьбу А. Ф. Иоффе о поездке за рубеж, в том числе и в Англию, для работы в научных центрах и участия в ряде конференций по атомному ядру, стал невыездым и Н. И. Вавилов [1, с. 148–149, 152]. Кроме того, советские власти не разрешили вернуться в Англию приехавшему в СССР в отпуск П. Л. Капице. Это вызвало возмущение в научных кругах Великобритании, особенно Э. Резерфорда и других физиков Кембриджского университета. В конце апреля 1934 г. в газете «Ньюз кроникл» появилась статья «Кембридж получил удар от Советов: известный русский ученый отозван», содержащая интервью с учителем П. Л. Капицы, который выразил свое негодование по поводу решения властей СССР [18, с. 79]. Однако позиция советского руководства была неизменна. Оно отвечало на неоднократные запросы Э. Резерфорда о причинах подобного шага тем, что П. Л. Капица и его работы необходимы Советскому Союзу в условиях индустриализации страны [39, с. 383]. Из донесений, содержащихся в личном деле Петра Леонидовича, видно, что советское руководство особо интересовало технические разработки ученого, а также возможность его привлечения для консультаций промышленных предприятий [25, л. 5–7].

23 декабря 1934 г. было издано постановление о создании в Москве Института физических проблем, директором которого стал П. Л. Капица. Оборудование для института, включая построенные Петром Леонидовичем установки, было закуплено советским правительством в Англии при помощи Э. Резерфорда [39, с. 467].

Результатом подобной политики властей СССР стало сокращение количества командировок советских ученых для работы в научных центрах Запада. Основной формой международных научных контактов явилось участие представителей советской науки в международных конференциях и конгрессах. Однако необходимо подчеркнуть, что на протяжении 1934–1935 гг. это еще незначительно сказалось на англо-советских научных связях. Благоприятный фон для такого сотрудничества создавало «потепление» в политических и экономических отношениях двух стран. Кроме того, Советский Союз был все еще заинтересован в развитии научного обмена с Англией.

В этот период прошли многочисленные встречи ученых обеих стран, в ходе которых решались различные научные проблемы, проходил активный обмен информацией и опытом, в том числе и во время работы международных научных форумов, активно проводившихся как в Англии, так и в СССР.

Широкие возможности для встреч советских и английских почвоведов предоставлял проходивший в Оксфорде в августе 1935 г. II Международный конгресс почвоведов, на который прибыли 6 советских ученых: А. А. Ярилов, Д. Н. Прянишников, Б. Б. Полынов, О. К. Кедров-Зихман, В. А. Ковда, Л. И. Прасолов [12, л. 36; 20, с. 9–10; 35, л. 30]. Советской делегацией был сделан ряд докладов. Так, Д. Н. Прянишников изложил итоги своих исследований по вопросу об условиях аммиачного питания растений, академик Л. И. Прасолов рассказал о результатах работ по составлению новой почвенной карты СССР. Член-корреспондент АН СССР Б. Б. Полынов выступил с сообщением «О принципах генетической классификации почв», ознакомив участников конгресса с воззрениями советских почвоведов на почву как вечно меняющуюся систему [20, с. 10–21]. Большую роль в расширении сотрудничества в этой области сыграла экскурсия советских ученых вместе с остальными участниками конгресса по ведущим научным учреждениям Англии, занимающимся проблемами почвоведения.

В рамках конференции прошла выставка научной литературы по тематике конгресса, на которой Советский Союз был представлен несколькими выпусками «Трудов» Института почвовед-

дения АН СССР им. Докучаева, Научного института удобрений, а также изданиями советской секции Международной ассоциации почвоведов [20, с. 11].

Не менее важным для развития англо-советского научного сотрудничества являлся II Неврологический конгресс в Лондоне (1935 г.), на котором советскую делегацию возглавлял И. П. Павлов. Он выступил с докладом о типах высшей нервной деятельности, а также дал пресс-конференцию для английских средств массовой информации, в ходе которой ответил на вопросы о состоянии науки в СССР и подробно объяснил свою теорию темпераментов [26, с. 176–177].

Советские ученые также принимали участие в IV Международном конгрессе по теоретической и прикладной механике (Кембридж, 1934 г.), VI Международном конгрессе по научной организации труда (Лондон, 1935 г.), Международной конференции деятелей просвещения (Оксфорд, 1935 г.) и других форумах, проходящих в Великобритании [1, с. 142, 148–149; 12, л. 48, 60–60 об; 27, с. 147; 46, л. 31].

Научные работники из СССР приглашались и на заседания английских обществ и проводимые ими юбилеи. Так, например, академик А. Н. Фрумкин был первым советским представителем на собрании Фарадеевского общества (1934 г.), посвященном вопросу о коллоидах [27, с. 34]. Президент Академии наук А. П. Карпинский участвовал в праздновании по поводу 100-летия английской геологической службы и открытия нового Музея практической геологии в Лондоне [1, с. 175; 35, л. 30]. В ходе конгрессов и собраний отдельных обществ советские ученые провели много встреч и бесед со своими английскими коллегами.

Международные форумы проводились и в СССР. Наиболее заметным из них был XV Международный физиологический конгресс, проходивший в Москве и Ленинграде в 1935 г., где английская делегация являлась одной из наиболее многочисленных, в состав которой входили известные физиологи Великобритании, такие как Дж. Баркрофт, А. Хилл и Э. Эдриан [10, с. 43; 23, с. 21–30]. Британские физики П. Дирак, К. Дж. Дуглас, Г. Эрнст, У. А. Вустер и другие принимали участие во II Всесоюзной конференции по атомному ядру [11, с. 133–135].

Довольно плодотворной формой сотрудничества оставались индивидуальные контакты советских и британских ученых. Так, с 1927 г. физиохимик Н. Н. Семенов сотрудничал с английским ученым С. Хиншелвудом в исследовании механизма химических реакций*. Тесные научные связи со своими английскими коллегами поддерживали П. Л. Капица, И. Е. Тамм, А. Ф. Иоффе, Д. В. Скобельцын, Н. И. Вавилов, А. П. Карпинский и другие.

Наглядным свидетельством авторитета советской науки в Англии и стремления британских ученых к более активному сотрудничеству с советскими коллегами стало избрание наиболее выдающихся из них действительными или почетными членами научных обществ Великобритании. С. Н. Виноградский и П. Л. Капица являлись действительными членами Лондонского королевского общества, академик А. А. Белопольский – членом Лондонского королевского астрономического общества, а профессор Г. А. Шайн в 1937 г. стал членом-корреспондентом данного общества. Членами Британской морской биологической ассоциации в 1931 г. стали В. Г. Богоров и В. Г. Егоров, а академик Н. И. Вавилов – почетным членом Лондонского королевского садоводства. В 1933 г. академик И. П. Бардин стал членом Института железа и стали Великобритании, а в 1937 г. профессор А. Е. Ферсман был избран членом Лондонского геологического общества, а также награжден этим обществом медалью им. Улластона. Кроме того, И. П. Павлов являлся почетным доктором права Эдинбургского университета, почетным членом Королевского философского общества в Глазго, Королевского медицинского колледжа Лондонского университета, Лондонской королевской медико-психологической ассоциации, а также иностранным членом-корреспондентом Британской медицинской ассоциации [21, с. 16, 18, 23, 28, 33, 50, 59, 100–102, 138, 147]. В целом в 1932 г. 39 советских ученых являлись членами 14 научных обществ Великобритании, в 1933 г. эти данные составляли соответственно 59 и 16 [43, с. 329]. К концу 1930-х гг. советские ученые были членами около 20 английских научных обществ**.

* В 1956 г. обоим ученым за эти исследования была присуждена Нобелевская премия.

** Подсчитано по: Корнеев, С. Г. Советские ученые – почетные члены научных организаций зарубежных стран / С. Г. Корнеев. – М., 1981. – С. 16, 18, 23, 28, 33, 50, 59, 100–102, 138, 147.

В свою очередь иностранными членами-корреспондентами АН СССР являлись А. С. Эддингтон, Ф. У. Астон, Э. С. Гудрич, Ф. Содди, А. Стейн, Ф. У. Томас, Дж. Джоли, П. Дирак, Д. Уотсон и другие. Ряд английских ученых были почетными членами АН СССР, в том числе Э. Резерфорд, Г. Харди, А. Вудворд, Р. Хедфилд, Ф. Хопкинс [2, с. 360, 375–379, 381–383, 402, 404, 407–409].

Самым широким каналом взаимного ознакомления английских и советских ученых с результатами исследовательской работы в 1930-е гг. являлся обмен научной литературой. Приобретение английских книг для научных учреждений СССР и продажа в Англии советских производились через торговую организацию «Международная книга». Однако основным источником пополнения научных библиотек английскими изданиями оставался книгообмен. Причем из-за необходимости экономии валютных ассигнований его значение в 1930-е гг. заметно возросло. Вопросы книгообмена занимали большое место и в деятельности ВОКС.

Академия наук СССР через Бюро международного книгообмена (БЮК) получала 243 наименования английских научных периодических изданий в обмен на аналогичные издания учреждений Советского Союза, таких как «Вестник Академии наук», «Клиническая медицина», «Фронт науки и техники», «Советская хирургия» и др. [45, л. 4; 48, с. 86–87]. Кроме того, в Великобританию посылались журналы «Бюллетень экспериментальной биологии» и «Доклады Академии наук» на английском языке [45, л. 4, 17].

Активно осуществлялся обмен и другой литературой. Так, согласно документам ВОКС, за 1934 г. из Англии было получено 1813 книг, а отправлено 4086 [41, л. 60]. Причем большая часть этой литературы (не менее 60%) являлась книгами научного содержания*. Советские учреждения осуществляли обмен с 57 английскими научно-исследовательскими организациями, 41 научным обществом, 22 вузами, 13 правительственными учреждениями и библиотеками, 5 музеями и 27 редакциями научных журналов [41, л. 60]. В 1935 г. число английских научных корреспондентов, задействованных в книгообмене, увеличилось еще на 36 [40, л. 18]. Немаловажную роль продолжал играть и обмен литературой непосредственно между учеными и организациями.

Таким образом, в 1931–1936 гг. научные контакты между Великобританией и СССР оставались на довольно высоком уровне, хотя уже наметился постепенный спад активности в этой области, что было связано с политикой советского руководства, направленной на изоляцию страны от враждебного «капиталистического окружения».

Ухудшение англо-советских дипломатических отношений во второй половине 1930-х гг., а также массовые репрессии в СССР, когда естественные элементы научного взаимодействия – командировки за границу, переписка и встречи с иностранными коллегами – стали восприниматься в Советском Союзе как чреватые возможными обвинениями в шпионаже и антисоветской деятельности, сделали невозможным дальнейшее развитие советско-британского научного сотрудничества. В результате эта сфера значительно сузилась. О свертывании международных научных контактов Академии наук СССР наглядно свидетельствует тот факт, что из двенадцати предложений об участии советских ученых в международных конгрессах и конференциях в 1936 г. на Политбюро было внесено обсуждение только одного [1, с. 15].

Наряду с политическим курсом властей СССР на обособленность советского государства от капиталистического мира, на протяжении 1930-х гг. происходил процесс становления самодостаточности и изолированности самой советской науки. Появление различного рода научно-исследовательских учреждений со своими печатными органами ослабляло необходимость публиковаться за границей, а учитывая политическую обстановку в стране, подобная деятельность была крайне опасной. Более того, новое поколение советских ученых, пришедших в науку в конце 1920-х гг. и позже, недостаточно владело иностранными языками, особенно английским. В результате большая часть советских научных работников ко второй половине 1930-х гг. стали печататься в основном в СССР и очень мало публиковались в иностранных изданиях [3, с. 6–7].

С другой стороны, нагнетание в стране атмосферы всеобщей подозрительности, позволявшее советским «компетентным органам» беспрепятственно вмешиваться в деятельность отечествен-

* Подсчитано по: ГАРФ. – Фонд 5283. – Оп. 3. – Д. 895. – Л. 57–60.

ных научных центров, особенно в их зарубежные контакты, а также аресты советских ученых с мировыми именами едва ли стимулировали заинтересованность английского партнера в расширении научных связей с СССР.

Это не сказывалось лишь на научном книгообмене двух стран. Согласно отчету ВОКС книгообмен с Англией не только не уменьшился, а наоборот, увеличился. В 1936 г. было получено 3738 английских книг и журналов, 5444 – отправлено в Великобританию [13, л. 36], из которых научные составляли не менее 3568 и 5384 соответственно*. Из них первое место занимала литература по теоретической экономике (2221 экз.), второе – точным наукам (1261 экз.). Из Англии получено больше всего книг по технике (2008 экз.) [13, л. 39]. Однако советские власти старались пресекать проникновение «буржуазной пропаганды» в среду отечественных ученых. Цензура в отношении поступающей из-за рубежа научной литературы приобретала всеобъемлющий характер. В одном из своих писем академик В. И. Вернадский с горечью отмечал, что монополия «Международной книги» на закупку иностранной научной литературы приводит к длительным задержкам ее поступления адресатам, а цензура использует вырезки и зачеркивания, которые делают книгу навсегда дефективной, а «...дефективные книги теряют значительную часть своей ценности для научной работы» [30, с. 187]. В кругах ученых Англии работа «Международной книги» также вызывала недовольство. Например, В. А. Ковда, приехав из Великобритании, отмечал, что «почти ото всех собеседников в Англии приходилось слышать упреки в адрес «Международной книги», которая распространяет советскую научную литературу исключительно плохо и рассылает подписчикам периодические издания наших институтов с опозданием или пропусками» [20, с. 22].

К началу Великой Отечественной войны англо-советские научные связи были фактически свернуты. Заключение Пакта Молотова-Риббентропа в 1939 г., а также советско-финская война привели к дальнейшему падению имиджа СССР в глазах значительного числа английских ученых, которые все больше стали отказываться от сотрудничества с ним. К тому же боевые действия в Европе, начавшиеся в сентябре 1939 г., сделали дальнейший обмен научной информацией невозможным. В результате связи в рассматриваемой области стали носить нерегулярный, эпизодический характер.

Таким образом, 1930-е гг. явились периодом постепенного свертывания англо-советского научного сотрудничества, что являлось следствием обострения политических отношений двух стран и ухудшения международной обстановки в целом, а также внутренней политики Советского Союза.

Англо-советский научный обмен играл важную роль в развитии национальных наук Великобритании и СССР. Причем необходимо отметить, что наиболее значительными являлись связи ученых двух стран в области физики и других технических наук. Достижения английских ученых в этих сферах имели большое значение для решения задач индустриализации советской страны. Внедрение технических разработок Кавендишской лаборатории Кембриджского университета, крупнейших физиков Великобритании способствовало развитию тяжелой промышленности СССР и особенно ее энергетической и электротехнической отраслей, которые в тот период находились на этапе своего становления.

Диалог ученых двух стран имел большое общественно-политическое значение. Пропаганда достижений советской науки способствовала росту интереса английских научных кругов к СССР, что в немалой степени помогало склонить общественное мнение Великобритании в пользу Советского Союза.

Основными формами научного обмена в рассматриваемый период можно назвать участие ученых обеих стран в международных форумах и конгрессах, проводимых как в СССР, так и Великобритании, работу представителей советской науки в английских научных центрах и наоборот. Однако наиболее предпочтительными оставались книгообмен и индивидуальные связи советских и английских ученых. Проведения совместных исследований были редкими.

* Подсчитано по: ГАРФ. – Фонд 5283. – Оп 10. – Д. 899. – Л. 25, 37, 49, 58.

Со второй половины 1930-х гг. наблюдается процесс резкого сокращения научного обмена между Великобританией и СССР, причиной чего стали в первую очередь усиление курса советского правительства, направленного на изоляцию государства от внешнего мира, а также становление самодостаточности советской науки. С другой стороны, падение престижа СССР в глазах британского общества имело следствием отказ ряда научных работников Великобритании от сотрудничества с советской страной.

Литература

1. Академия наук в решениях Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) – КПСС, (1922–1991) / Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории [и др.]; редкол.: Ю. С. Осипов [и др.]. – Т. 1: 1922–1952; сост. В. Д. Есаков. – М.: РОССПЭН, 2000 – 590 с.
2. Академия наук СССР. Персональный состав. Действительные члены-корреспонденты, почетные члены, иностранные члены. 1917–1974: в 2 кн. / Академия наук СССР. – Кн. 2. – М.: Наука, 1974. – 478 с.
3. А л е к с а н д р о в, Д. А. Почему советские ученые перестали печататься за рубежом: становление самодостаточности и изолированности советской науки, 1914–1940 / Д. А. Александров // Вопросы истории естествознания и техники. – 1996. – № 3. – С. 3–24.
4. Б а р к р о ф т, Дж. Профессор И. П. Павлов – иностранный член Британского королевского общества / Дж. Баркрофт // И. П. Павлов в воспоминаниях современников; гл. ред. Е. М. Крепс. – Л.: Наука, 1967. – С. 267–269.
5. Вавилов Николай Иванович. Научное наследие в письмах: Международная переписка; под. общ. ред. Р. В. Петрова [и др.]; пер. с англ., фр., исп., ит., нем. В. А. Жукова [и др.]. – Т. 3: 1931–1933 гг.; отв. ред. Ю. П. Алтухов. – М.: Наука, 2000. – 585 с.
6. Вавилов Николай Иванович. Научное наследие в письмах: Международная переписка; под. общ. ред. Р. В. Петрова [и др.]; пер. с англ., фр., исп., ит., нем. В. А. Жукова [и др.]. – Т. 4: 1934–1935 гг.; отв. ред. С. В. Шестаков. – М.: Наука, 2001. – 321 с.
7. В а с и л е в с к и й, И. Профессор П. Капица и его лаборатория / И. Василевский // Огонек. – 1936. – № 6. – С. 15–17.
8. В е р н а д с к и й, В. И. Дневники: 1926–1934 / Рос. акад. наук, Комис. по разраб. науч. наследия В. И. Вернадского [и др.]; отв. ред. В. П. Волков. – М.: Наука, 2001. – 455 с.
9. Годовые и месячные отчеты с приложениями за 1932 г. // Гос. архив Рос. Федерации (ГАРФ). – Фонд 5283. – Оп. 3. – Д. 191.
10. Г р и г о р ь я н, Н. А. Иван Петрович Павлов. 1849 – 1936. Ученый. Гражданин. Гуманист. К 150-летию со дня рождения / Н. А. Григорьян – М.: Наука, 1999. – 312 с.
11. Дирак Поль и физика XX века: сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники; сост. А. Б. Кожевников. – М.: Наука, 1990. – 221 с.
12. Докладные записки и переписка с ЦК ВКП(б)... о междунар. сотрудничестве (21.01.1934 – 13.01.1935) // Архив Рос. акад. наук (РАН). – Фонд 350. – Оп.1. – Д. 972.
13. Докладные записки, годовые планы. 1936 г. // Гос. архив Рос. Федерации (ГАРФ). – Фонд 5283. – Оп. 10. – Д. 900.
14. Заграничные командировки (1932 – 1933) // Архив Рос. акад. наук (РАН). – Фонд 2. – Оп. 1/1933. – Д. 32.
15. Заграничные командировки (1932 – 1933) // Архив Рос. акад. наук (РАН). – Фонд 2. – Оп. 1/1933. Д. 33.
16. Заграничные командировки (1934) // Архив Рос. акад. наук (РАН). – Фонд 2. – Оп. 1/1934. Д. 21.
17. И о ф ф е, А. Ф. Встречи с физиками. Мои воспоминания о зарубежных физиках / А. Ф. Иоффе. – М.: Гос. изд-во физ.-мат. лит., 1962. – 143 с.
18. К а п и ц а, А. А. О нашей жизни в Кембридже, Москве и на Никольской горе / А. А. Капица // Петр Леонидович Капица: Воспоминания. Письма. Документы; сост.: Е. Л. Капица, П. Е. Рубинин. – М.: Наука, 1994. – С. 64–89.
19. К е н, О. Н. Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами / О. Н. Кен, А. И. Рупасов. – СПб.: Изд-во «Европейский Дом», 2000. – Ч.1: 1928 – 1934 гг. – 704 с.
20. К о в д а, В. III Междунар. конгресс почвоведов / В. Ковда // Вестник АН СССР. – 1935. – № 10. – С. 9–24.
21. К о р н е е в, С. Г. Советские ученые – почетные члены научных организаций зарубежных стран / С. Г. Корнеев. – М.: Наука, 1981. – 303 с.
22. К о с м а ч, Е. Н. Англо-советские научно-технические и культурные связи в 1917–1931 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Е. Н. Космач. – Минск, 1984. – 210 л.
23. К о ш т о я н ц, Х. С. О значении XV Междунар. физиолог. конгресса / Х. С. Коштойац // Вестник АН СССР. – 1935. – № 11. – С. 21–30.
24. К у з ь м и н, М. С. Английское общество культурной связи с СССР / М. С. Кузьмин // Вопросы истории. – 1966. – № 2. – С. 204–206.
25. Личное дело Капицы П. Л. // Архив Рос. акад. наук (РАН). – Фонд 411. – Оп. 3. – Д. 445.
26. М а й с к и й, И. М. Воспоминания советского посла: в 2 кн. – Кн. 2: Мир или война? / И. М. Майский. – М.: Наука, 1964. – 539 с.
27. Материалы к истории Академии наук за советские годы (1917–1947). – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 616 с.
28. Международные научные связи Академии наук СССР. 1917–1941: сб. док. / Рос. акад. наук, отдел истории, Архив РАН; сост. Ю. А. Панцырев. – М.: Наука, 1992. – 368 с.
29. М и т р я к о в а, Н. М. Международные научные связи Академии наук СССР в 30-е гг. / Н. М. Митрякова // История СССР. – 1974. – № 3. – С. 47–62.

30. Мыц и к, Л. Н. Советско-британские научные связи в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / Л. Н. Мыц // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 183–192.
31. «Нет ни пафоса, ни подъема, ни веры». Из дневника В. И. Вернадского. 1932 г. // Исторический архив. – 2000. – № 1. – С. 109–129.
32. О командировке В. И. Вернадского за границу // Гос. архив Рос. Федерации (ГАРФ). – Фонд 5446. – Оп. 37. – Д. 31.
33. Организация советской науки в 1926 – 1932 гг.: сб. док. / АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники; сост.: Г. К. Большакова [и др.]. – Л.: Наука, 1974. – 408 с.
34. Отчет о работе с иностранцами, посетившими ВОКС в 1935 г. // Гос. архив Рос. Федерации (ГАРФ). – Фонд 5283. – Оп. 3. – Д. 601.
35. Переписка по вопросам командировок научных работников за границу // Архив Рос. акад. наук (РАН). – Фонд 2. – Оп. 1/1937. – Д. 635.
36. Переписка с Британским музеем Империяль институт оф этомологии, научными учреждениями Англии по вопросу книгообмена с советскими учреждениями // Гос. архив Рос. Федерации (ГАРФ). – Фонд 5283. – Оп. 10. – Д. 395.
37. Переписка с научными учреждениями Англии по вопросу книгообмена с советскими научными учреждениями // Гос. архив Рос. Федерации (ГАРФ). – Фонд 5283. – Оп. 10. – Д. 250.
38. Переписка с уполномоченным ВОКС в Англии о расширении культурных связей с английскими научными кругами и о приезде англичан в СССР // Гос. архив Рос. Федерации (ГАРФ). – Фонд 5283. – Оп. 3. – Д. 137.
39. Петр Леонидович Капица: Воспоминания. Письма. Документы; сост.: Е. Л. Капица, П. Е. Рубинин. – М.: Наука, 1994. – 543 с.
40. План (годовой). 1935 г. // Гос. архив Рос. Федерации (ГАРФ). – Фонд 5283. – Оп. 10. – Д. 898.
41. Положение о Бюро книгообмена. Отчеты (квартальные). Переписка о книгообмене с Англией и Америкой. 1934 г. // Гос. архив Рос. Федерации (ГАРФ). – Фонд 5283. – Оп. 10. – Д. 895.
42. Помесячные списки посещаемости ВОКСа за 1934 г. // Гос. архив Рос. Федерации (ГАРФ). – Фонд 5283. – Оп. 8. – Д. 225.
43. Советско-германские научные связи времени Веймарской республики; редкол.: Д. А. Александров [и др.]. – СПб.: Наука. – С.-Петербург. изд. фирма, 2001. – 366 с.
44. С о м и н с к и й, М. С. Абрам Федорович Иоффе / М. С. Соминский. – М., Л.: Наука, 1964. – 643 с.
45. Списки газет и журналов, отправленных Воксом в Англию и Америку и полученных из-за границы. Статьи, помещенные в журналах Англии и США // Гос. архив Рос. Федерации (ГАРФ). – Фонд 5283. – Оп. 3. – Д. 888.
46. Стенограмма заседания Политбюро ЦК ВКП(б) 09.06.1934. Пр. № 8 // Рос. гос. архив социально-полит. истории (РГАСПИ). – Фонд 17. – Оп. 3. – Д. 946.
47. Стенограмма заседания Президиума КАН с докладом Рубинштейна об участии советской делегации в работе Междунар. конгресса по истории науки и техники в Лондоне (1 авг. 1931 г.) // РАН. – Фонд 350. – Оп. 1. – Д. 427. – 28 л.
48. Ш а ф р а н о в с к и й, К. Иностранные периодические издания в АН СССР / К. Шафрановский // Вестник АН СССР. – 1934. – № 11–12. – С. 86–87.
49. Manchester Guardian. – 1931. – June 30.

I. V. ZHILINSKAYA

SCIENTIFIC RELATIONS BETWEEN USSR AND UK DURING THE 1931–1939 YEARS

Summary

In the article basic directions, forms and maintenance of the British-Soviet scientific cooperation have been analyzed. Negative influence on scientific cooperation of two countries of political and ideological factors which defined in foreign policy strategy of the USSR and the Great Britain in 30th XX century has been shown.

МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА, ЭТНАГРАФІЯ, ФАЛЬКЛОР

УДК 746.41.03(476)+391(476)«18/19»

А. Г. ВАСІЛЬЕВА

ВЕРХНЯЕ АДЗЕННЕ СЯЛЯН ПАЎНОЧНАГА ЗАХАДУ БЕЛАРУСІ ХІХ – ПАЧАТКУ ХХ СТАГОДДЗЯ

Беларуская дзяржаўная акадэмія мастацтваў

(Паступіў у рэдакцыю 20.02.2011)

Верхняе адзенне надзявалі ў непагадзь і холад паверх асноўнага комплексу адзення. Аднак яно не толькі ахоўвала чалавека ад неспрыяльных прыродных умоў. Нярэдка новае, пашытае з тканін лепшай якасці, верхняе адзенне з'яўлялася неад'емнай часткай святочных строяў. Так, А. Кіркор у «Этнографическом взгляде на Виленскую губернию» піша, што жанчыны «летом и осенью в праздничные дни сверх костюма надевают свитку или катанку из синего сукна, домашнего или тонкого покупного» [18, с. 137]. Ю. Крачкоўскі, апісваючы побыт сялян Наваградчыны, таксама заўважыў, што мужчыны, калі ішлі ў царкву ці ў госці, паверх святочнага адзення абавязкова апраналі суконную світку ці сярмягу [10, с. 190].

У ХІХ ст. верхняе адзенне шылі пераважна з матэрыялаў хатняга вырабу – сукна, грубага палатна, аўчыны. Пашыў верхняга адзення быў даволі складаным і патрабаваў пэўных ведаў і навыкаў, таму яно ў асноўным шылася толькі краўцамі і звычайна без папярэдняй прымеркі. Даволі часта верхняе адзенне было аднаго крою як для мужчын, так і для жанчын, і магло розніцца між сабою толькі даўжынёй і аздабленнем. Пачынаючы з сярэдзіны ХІХ ст. у сялянскім адзенні з'яўляюцца новыя формы верхняга адзення, якія можна лічыць пераходнымі формамі ад традыцыйнага да гарадскога касцюма. Гэты працэс знайшоў адлюстраванне ў пісьмовых працах сярэдзіны ХІХ – пачатку ХХ ст. [18, с. 138; 13, с. 17; 15, с. 112]. У гэты ж перыяд пакрой верхняга мужчынскага адзення пачынае адрознівацца ад жаночага. Нярэдка ў адной і той жа мясцовасці між сабой адрознівалася вопратка людзей розных пакаленняў. Так, моладзь насіла больш моднае верхняе адзенне, а пажылыя людзі аддавалі перавагу больш старому, традыцыйнаму крою.

З канца ХІХ ст. пад уплывам новых эканамічных умоў і росту сувязей паміж горадамі і вёскай у сялянскі побыт пачынае пранікаць верхняе адзенне з фабрычных тканін. Аднак у канцы ХІХ – пачатку ХХ ст. такое адзенне яшчэ не было значнага пашырэння і ў асноўным для верхняй вопраткі сяляне па-ранейшаму выкарыстоўвалі матэрыялы хатняга вырабу.

Паводле матэрыялу, з якога выраблялася верхняе адзенне, яго можна падзяліць на шытае з тканін і з аўчын. Найбольш пашыраным матэрыялам для вырабу разнастайнага верхняга адзення на паўночным захадзе Беларусі было сукно. Гэта было звязана з тым, што тут, асабліва ў Гродзенскай губерні, сярод сялянства была шырока развіта авечкагадоўля [3, с. 133]. Акрамя сукна, у раёнах, дзе было пашырана льнаводства (Віцебская і Віленская губерні), верхняе адзенне шылі таксама з паўсукна і грубага тоўстага палатна.

На Беларусі нярэдка аднолькавае па крою і матэрыялу верхняе адзенне з тканін мела розныя назвы. Так, Д. Зяленін заўважыў, што верхняе адзенне «восточных славян отличается разнообразием не столько в покрое и фасонах, сколько в ее названиях. Нередко один и тот же вид одежды в разных местах имеет разные названия – часто в зависимости от материала, отделки, мелких деталей и т. д.» [6, с. 243].

На паўночным захадзе Беларусі найбольш пашыранымі і старажытнымі назвамі верхняга суконнага ці паўсуконнага адзення былі «світка» і «сярмяга». На захадзе тэрмін «сярмяга» пашырыўся за межы Беларусі – у Літву і Польшчу [1, с. 64; 9, с. 128]. Побач з імі сустракаліся назвы, запазычаныя ад іншых народаў. Бытаванне на поўначы Беларусі ўсходняга тэрміна «армяк» Л. Малчанавы звязвае з рассяленнем рускіх старавераў, а пашыраныя сярод шляхты назвы «жу-пан» і «кунтуш» – запазычанымі ад палякаў [11, с. 152]. Як ўжо адзначалася, у сярэдзіне XIX ст. у некаторых мясцовасцях сярод сялянства бытавала верхняе адзенне новага, пераходнага ад традыцыйнага да гарадскога крою, яно звычайна мела і новыя, запазычаныя з замежных моў, назвы – «капота», «сурдуцік», «шляпрок» і іншыя [7, с. 110–112, 116; 9, с. 139]. Назвы некаторых відаў верхняга адзення паходзілі ад назвы выкарыстаных для іх вырабу матэрыялаў. Так, на думку Л. Малчанавы, тэрмін «катанка» адлюстроўвае спосаб вырабу валенага, катанага сукна [11, с. 153].

Сукно звычайна захоўвала натуральны колер воўны: белы, шэры, карычневы, чорны. Перавага таго ці іншага колеру ў розных мясцовасцях залежала ад пароды авечак. Аднак пэўная расфарбоўка адзення стала адметнасцю некаторых мясцін. П. Баброўскі ў «Матэрыялах...» прыводзіць цікавыя звесткі пра разнастайнасць адзенняў верхняга адзення ў Гродзенскай губерні. Так, у пагранічных з польскім насельніцтвам раёнах сярмягі ці каптаны былі цёмна-шэрага колеру з абшлагамі з чорнага фабрычнага ці хатняга шэрага сукна, а ў паўночна-ўсходніх раёнах верхняе адзенне шылі з шэрага сукна [2, с. 818–819]. Ю. Крачкоўскі таксама заўважаў, што «світкі в той или иной местности имеют свой особенный цвет. Если в Гродненской губернии придерживаются более серого цвета, то в Минской употребляют сукно черного цвета» [10, с. 190]. Пра бытаванне жаночых і мужчынскіх світак чорнага колеру ў адзенні «чорноруссов», якія жылі ў Лідскім павеце, па мяжы з Гродзенскай губерняй у Лідскім, Наваградскім і Заблоцкім прыходах, пісаў А. Кіркор [5, с. 13]. На Віцебшчыне былі больш распаўсюджаны сярмягі белага і шэрага колеру, а нашэнне верхняга адзення чорнага колеру лічылася прывілеяй шляхты [12, с. 111, XXII]. Н. Анімеле заўважыў, што ў Віцебскай губерні сярмягі ў сялян рымска-каталіцкага веравызнання белыя, у той час як у праваслаўных яны звычайна пашытыя з шэрага сукна [17, с. 135]. У Віленскай губерні традыцыйныя сярмягі былі шэрымі, а верхняе адзенне новага крою магло быць пафарбавана ў сіні колер [7, с. 110–112; 18, с. 137; 16, с. 284].

Традыцыйнае верхняе адзенне незалежна ад матэрыялу мела шмат агульнага ў пакрыі. Яно было расхінным, мела адкладны ці стаячы каўнер, ушыўныя рукавы і разрэз па сярэдзіне пераду. Зашпільвалася на гузікі ці на гаплікі і даволі часта падпярэзвалася поясам. Звычайна верхняе адзенне шылі без падкладкі.

На паўночным захадзе Беларусі найбольшае пашырэнне мелі світы ці сярмягі прамога халатападобнага крою. Спінка пры такім кроі была не адразной па таліі і шылася з аднаго палотнішча. Адзенне такога крою нагадвала балахон з шырокім крысsem. Шылася яно часцей за ўсё з трох палотнішч шырокай дамаатканкі. Унізе яно расшыралася пры дапамозе ўстаўленых па баках шырокіх кліноў. Рукавы былі прамымі ці трохі завужанымі да нізу. Каўнер мог быць як стаячым, так і адкладным. Адзенне такога крою амаль ніколі не ўпрыгожвалася. Увогуле, гэты крой даследчыкі лічаць найбольш старажытным і шырокавядомым у заходніх і ўсходніх славян.

Меншае пашырэнне мелі світкі з адразной спінкай па лініі таліі ў зборку і яе варыянт з прамой спінкай і падразнымі бакамі, сабранымі ў зборкі. У першым выпадку перад складаўся з дзвюх суцэльных полак, а спінка да лініі таліі – з адной, потым яна адразалася і да яе прыточваліся дзве ці болей сабраныя ў зборкі полкі. Зашпільвалася такое верхняе адзенне звычайна на гаплікі. Другі варыянт адрозніваўся толькі кроем спінкі, якая на ўзроўні лініі таліі падразалася, а ў цэнтры заставалася неадразной. Падразныя бачкі збіраліся ў зборкі і падшываліся да верхняй часткі спінкі. У адрозненне ад світак прамога халатападобнага крою, пашытыя такім чынам світкі больш прыгожа і зграбна аблягалі фігуру і мелі дэкор. Гэтыя тыпы крою верхняга адзення на паўночным захадзе Беларусі былі распаўсюджаны толькі на Панямонні. Прычым першы варыянт, акрамя беларусаў, быў вядомы літоўцам, рускім і ўкраінцам, а другі – палякам і ўкраінцам.

На паўночным захадзе Беларусі верхняе адзенне ўпрыгожвалася даволі сціпла, а характар і размяшчэнне дэкору ў значнай ступені былі абумоўлены кроем. Звычайна світкі па краі каўняру, лацкану, крыссы, нізу рукавоў і вакол кішэняў абшываліся паскамі чорнага аксаміту ці

якога-небудзь фабрычнага сукна, сінімі і чырвонымі ваўнянымі шнурамі. Па даных П. Шэйна, на Віцебшчыне для абшыўкі выкарыстоўвалі скуру [14, с.43].

Нягледзячы на адносную аднастайнасць у кроі і дэкоры верхняга адзення паўночнага захаду Беларусі, засноўваючыся на этнаграфічных працах сярэдзіны XIX – пачатку XX ст., можна заўважыць некаторыя лакальныя варыяцыі ў назвах, дэталях, спосабах нашэння і ступені распаўсюджвання новых, пераходных да гарадскіх, форм адзення.

На Гродзеншчыне світкі або сярмягі ўяўлялі сабой доўгае (у мужчын па пяты, а ў жанчын крыху карацей) расхінное адзенне. Па кроі яны ўяўлялі сабой даволі свабоднае адзенне з невялікім стаячым каўняром, мелі прарэхі для бакавых кішэняў, якія прышываліся толькі па меры неабходнасці, і засцежку спераду на гаплікі. Па даных Е. Раманава, у Слоніўскім павеце ў канцы XIX – пачатку XX ст. мужчыны таксама насілі доўгія суконныя сярмягі. Верхняе жаночае адзенне складала так званая «чамарка», якая «имеет вид пальто; внизу она гораздо шире, края обшиты черною лентою и такою же лентою обшиты края рукавов» [13, с. 24–25].

На Наваградчыне мужчынскае верхняе суконнае адзенне было карацейшым за жаночае. Мужчынскія світкі шылі тут даўжынёй да каленяў ці крыху ніжэй. Звычайна, акрамя таго, што верхняе адзенне зашпільвалася на гаплікі, яно яшчэ падпярэзвалася вузкім скураным або рознакаляровым ваўняным самаробным поясам. Аднак іншы раз пакідалі непадпярэзаным. У сярэдзіне XIX ст. П. Шпілеўскі заўважаў, што паблізу Наваградка сяляне не насілі традыцыйных для гэтых мясцін шэрых суконных світак – мужчыны замест іх апраналі навамодныя сурдугі, а жанчыны – сінія фабрычныя каптаны [15, с. 112].

У Віленскай губерні жанчыны апраналі світку або катанку з тонкага сіняга сукна, а паўсядзённа – з шэрага дамадканага сукна. Мужчыны насілі сярмягі з тоўстага шэрага сукна з невялікім стаячым каўняром і з кішэнямі па баках. Зрэдку сярмягі маглі мець засцежку на гузікі каля пояса, але яны заўсёды падпярэзваліся. Паблізу ад гарадоў сяляне апраналіся ў доўгія, з сіняга сукна, камзолы з невялікім стаячым каўняром і з засцежкай на металічныя гузікі. [18, с. 137–138; 16, с. 284–285].

На Ашмяншчыне верхнім паўсядзённым адзеннем сялян былі армякі і сярмягі. Армякі шылі з шэрага сукна «без стана и фалд, т. е. без шва в талии», з закладным каўняром. Армяк падпярэзвалі вузкім тканым поясам з пафарбаваных ваўняных нітак або «дзягай», на канцы якой была прыстасавана жалезная ці медная спражка. Сярмягі мелі такія ж сілуэт, як і армякі і адрозніваліся толькі тым, што ў сярмяг каўнер быў вузкі і стаячы. Армяк і сярмяга не мелі гузікаў і толькі каля каўняра была засцежка на гаплікі. Мужчыны на свята апраналі «капоту», шытую з простага сукна. Яна мела адкладны каўнер і зашпільвалася спераду на гузікі. Ад пояса ішлі складкі або фалды. Ззаду на паясніцы былі прышыты чатыры гузікі. Жаночая катанка адрознівалася ад мужчынскай тым, што была карацейшай і не мела гузікаў, а зашпільвалася на гаплікі [7, с. 110–111].

У заходняй частцы Віцебскай губерні былі распаўсюджаны белыя ці шэрыя суконныя ці паўсуконныя сярмягі прамога халатападобнага крою даўжынёй крыху ніжэй каленяў. Зверху яны зашпільваліся на адзін гузік, не мелі кішэняў і ніякай аздабы. Асаблівасцю гэтага адзення з'яўляўся высокі адкладны каўнер, даўжыня якога складала каля 54 см, а шырыня – да 12 см. Верхняе адзенне заўсёды падпярэзвалася поясам [12, с. 111].

У канцы XIX – пачатку XX ст. па ўсёй тэрыторыі паўночнага захаду Беларусі ў сялянскім побыце шырока распаўсюдзілася верхняе адзенне больш позняга паходжання, якое адрознівалася па крою ад старажытных світ ці сярмяг – «буркі» ці «бурносы», якія апраналі як мужчыны, так і жанчыны. Буркі ўяўлялі сабой доўгае, прасторнае, прамое ці пашыранае да нізу адзенне з тоўстага дамашняга сукна, звычайна пафарбаванага ў карычневыя і шэрыя адценні. Зрэдку сустракаліся буркі чорнага колеру. Бурка мела даволі вялікі адкладны каўнер з лацканамі, цэнтральную двухбортную засцежку на гузікі і праразныя кішэні на перадзе. Ззаду, па цэнтры, быў прышыты невялікі хлясцік. Буркі мелі дасканалы крой, даволі якасны і прафесійны пашыў з дапамогай швейнай машыны. Па ўсёй тэрыторыі разглядаемага рэгіёна яны былі амаль што аднолькавага фасону. Нярэдка да буркі прышпільваўся башлык, выраблены з таго ж матэрыялу. Нярэдка па звычцы пашытае з хатняга матэрыялу паліто новага крою называлі старой традыцыйнай назвай – світкай, сярмягай, армяком і г. д.

У гэты перыяд на паўночным захадзе Беларусі бытавалі жаночыя шэрыя суконныя бурносы (світкі) пашыранага да нізу сілуэта, з невялікім стаячым ці адкладным каўняром. Засцежка

ў іх была двухбортная на гузікі. Світкі былі прыгожа аздоблены палосамі з аксаміту, нярэдка фігурнымі, а таксама ўзорамі, што ствараліся дэкаратыўнымі строчкамі. Падобнае верхняе адзенне было шырока вядома і ў народным касцюме літоўскіх жанчын [4, с. 97–103].

Акрамя доўгага, шырока бытвала кароткае суконнае верхняе адзенне, якое, на думку даследчыкаў, мае больш позняе паходжанне. Яно шылася пераважна мясцовымі краўцамі з дамашніх тканін і толькі ў некаторых выпадках – з фабрычных матэрыялаў. Кроём яно амаль што нічым не адрознівалася ад доўгага верхняга адзення. У пачатку XX ст. па ўсёй Беларусі значнае пашырэнне набывае кароткае адзенне прамога крою, якое зашпільвалася толькі на гузікі, мела адкладны каўнер і праразныя ці накладныя кішэні на перадзе. Такое адзенне мела шмат назваў: «куртка», «курцік», «каптанік», «каптан», «світка», «сярмяжка», «армячок», «пінжак», «марынарка» і інш. Кароткае верхняе адзенне, што кроём верхняй часткі нагадвала буркі без башлыкоў, нярэдка было ўцеplена кудзеляй ці ватай, што іншы раз магло аказваць ўплыў на назву. Так, у Зэльвенскім раёне шытае на ваце верхняе адзенне называлася «ватоўкай».

Былі распаўсюджаны кароткія жаночыя бескаўняровыя каптаны з шэрага даматканнага сукна, аздобленыя па гарлавіне, краі бартоў, нізу рукавоў і вакол праразных ці накладных кішэняў нашыўкамі палосак аксаміту ці дэкаратыўных фігурных строчак на швейнай машыны.

Палатнянае верхняе адзенне не мела такога пашырэння, як суконнае і было характэрна толькі для Віцебскай і Віленскай губерняў, а таксама паўночнага захаду Мінскай губерні. Палатно для верхняга адзення тклі з валокнаў ільну нізкай якасці, звычайна, як і сукно, у чатыры ніты. Яго адбельвалі ці фарбавалі ў розныя колеры, а іншы раз маглі пакідаць неадбеленым. Пашыты з тоўстага палатна «насоў» звычайна апрадалі ў непагадзь паверх сярмягі, каб засцерагчы яе ад дажджу ці снегу. Звычайна насоў шылі прамога, халатападобнага крою без кішэняў [8, с. 681].

З танчэйшага палатна шылі кароткае верхняе адзенне, якое насілі ў цёплую пару года. Так, паводле Ю. Крачкоўскага, на Наваградчыне ўлетку сяляне паверх асноўнага адзення насілі палатняныя курткі [10, с. 190]. У этнаграфічных апісаннях Ашмянскага павета сустракаюцца апісанні кароткай, даўжынёй да паясніцы, курты з палатна – «спанцэркі», якую апрадалі на працу ў спякотныя дні мужчыны і жанчыны [7, с. 111].

Для вырабу зімовага адзення ў значнай ступені выкарыстоўвалася аўчына, якая да другой паловы XIX ст. у асноўным адбельвалася. Асабліва старанна адбельвалі аўчыну для святочнага і жаночага адзення, у іншых выпадках аўчыны толькі вымочвалі і яны мелі жоўты колер. У канцы XIX ст. набыло пашырэнне таксама адзенне, пашытае з дублёнай аўчыны, фарбаванай у чырвона-карычневых колеры, а ў пачатку XX ст. – з чорнай; яно асабліва цанілася і было даступна толькі заможным сялянам. Многія сяляне самі ўмелі апрацоўваць аўчыну, аднак нярэдка карысталіся паслугамі майстроў. Шылі аўчыннае адзенне толькі краўцы.

Паўсюдна на паўночным захадзе Беларусі пашытае з аўчыны адзенне мела назву «кажух». У некаторых мясцовасцях доўгі да пят кажух прамога крою з шырокім каўняром, што служыў дарожным адзеннем, называўся «тулупам» [7, с. 116]. Крой кажуха ў асноўным супадаў з кроём суконнага верхняга адзення і быў аднолькавым для мужчын і жанчын. У канцы XIX – пачатку XX ст. пашырэнне набываюць «паўкажушкі».

Таксама былі вядомыя кажухі, крытыя сукном. Яны ўяўлялі сабою доўгае паліто на футру і ў шэрагу мясцін, асабліва на захадзе Гродзеншчыны, мелі назву «бекеша» [2, с. 819]. Гісторыя паходжання гэтай назвы прыводзіцца В. Любіч-Раманоўскім у «Описании рукописей ученого архива...». Ён пісаў, што «от имени Каспар Бекеша получил свое название известный род верхней меховой одежды «бекеша»; в такой одежде изображаются на портретах, как он сам, так и король Стефан Баторий: это венгерский костюм – долгополый сюртук на меху, украшенный спереди шнурками» [7, с. 124].

У сярэдзіне XIX ст. у Наваградскім павеце, паводле П. Шпілеўскага, некаторыя жанчыны ўзімку насілі крытыя шэрым фабрычным сукном воўчыя шубы, кроеныя ў талію [15, с. 112]. У пачатку XX ст. крытыя сукном кажухі мелі фасон буркі – адкладны каўнер з лацканамі, двухбортную засцежку спераду на гузікі, праразныя кішэні на перадзе, хлясцік ззаду. Адрозненні складаліся ў тым, што замест башлыка ў іх быў аўчынны верхні каўнер. Спінка і перад мелі падкладку з аўчыны, якая была карацейшай за суконны верх. Прычым, калі на каўнер падбіралася больш прыгожая, роўная і якасная аўчына, то на падкладку ішлі любыя кавалкі, часам рознага колеру і гатунку.

Літаратура

1. Беларускае народнае адзенне. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 94 с.
2. Б о б р о в с к и й, П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Гродненская губерния / П. Бобровский. – СПб.: Тип. департамента генерального штаба, 1863. – Ч. I. – 866 с.
3. Б о б р о в с к и й, П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Гродненская губерния / П. Бобровский. – СПб.: Тип. департамента генерального штаба, 1863. – Ч. II. – 1074 с.
4. В а с і л ь е в а, А. Г. Традыцыйнае народнае адзенне паўночнага захаду Беларусі XIX – першай палавіны XX стагоддзя / А. Г. Васільева. – Мінск: УА «Беларуская дзяржаўная акадэмія мастацтваў», 2010. – 208 с.
5. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Литовское и Белорусское Полесье: Репринтное воспроизведение издания 1882 г. – Минск: БелЭН, 1993. – 550 с.
6. З е л е н и н, Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М.: Наука, 1991. – 507 с.
7. З е л е н и н, Д. К. Описание рукописей ученого архива Русского географического общества. Вып. 1 / Д. К. Зеленин. – Петербург: Издание ИРГО, 1914. – 483 с.
8. З е л е н и н, Д. К. Описание ученого архива Русского географического общества. Вып. 2 / Д. К. Зеленин. – Петербург: Издание ИРГО, 1915. – С. 485-988.
9. Историко-этнографический атлас Прибалтики. – Рига: Зинатне, 1986. – 173 с.
10. К р а ч к о в с к и й, Ю. Ф. Быт западнорусского селянина / Ю. Ф. Крачковский. – М.: Издание императорского общества истории «Древности России при Московском университете», 1874. – 212 с.
11. М о л ч а н о в а, Л. А. Материальная культура белорусов / Л. А. Молчанова. – Минск: Наука и техника, 1968. – 231 с.
12. Н и к и ф о р о в с к и й, Н. Я. Очерки простонародного жития-бытия в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности / Н. Я. Никифоровский. – Витебск: Губернская типография, 1895. – 154 с.
13. Р о м а н о в, Е. Р. Материалы по этнографии Гродненской губернии. Вып. 1 / Е. Р. Романов. – Вильно: Русский почин, 1911. – 239 с.
14. Ш е й н, П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / П. В. Шейн. – СПб.: Тип. Императорской Акад. наук, 1902. – Т. III. – 535 с.
15. Ш п и л е в с к и й, П. М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю / П. М. Шпилевский. – Минск: Беларусь, 2004. – 251 с.
16. Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом. — Вып. I. – СПб., 1853. – С. 283–298.
17. Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом. – Вып. II. – СПб., 1854. – С. 111–268.
18. Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом. – Вып. III. – СПб., 1858. – С. 115–276.

A. G. VASIL'eva

FOLK OUTWEARS OF THE NORTH-WESTERN REGIONS OF BELARUS DURING THE XIX–THE FIRST HALF OF THE XX CENTURIES

Summary

This article is based on the analysis of literary works. There are several main kinds of outerwear for population from the northwestern regions of Belarus during XIX – the first half of XX centuries. That is a subject under consideration in the article as well as a traceability of changing outerwear pattern during the mentioned period.

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

УДК 821.161.3:502.1«191/192»

О. В. ГНИЛОМЕДОВА

ЧЕЛОВЕК И ПРИРОДА В ОСМЫСЛЕНИИ БЕЛОРУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ ПЕРВЫХ ДЕСЯТИЛЕТИЙ XX В.

Белорусский государственный педагогический университет им. Максима Танка

(Поступила в редакцию 15.03.2011)

Беларусь на рубеже XIX–XX вв., находясь в центре Европы, но в то же время будучи окраиной Российской империи, все еще оставалась в основном аграрным краем. Окружающая природа наложила на облик народа определенный родовой отпечаток, помогла сохраниться остаткам антропоморфизма. У белорусов при том высоком духовном уровне, которого они достигли, во многом еще оставался фольклорный тип культуры, направленной на обслуживание духовно-практических потребностей человека и неотъемлемой от окружающей природы, древней мифологии и мировосприятия. Про белорусов говорят, и с этим отчасти можно согласиться, что они как народ не пережили эпохи Средневековья (в общеевропейском смысле) и что их дух, так сказать, не спиритуализировался, т. е. не достиг достаточной степени абстрагированного уровня духовности. Отсюда – наивная непосредственность мировосприятия, конкретность образов, предметность художественного мышления, некоторая приземленность представлений. Накопив многовековую культуру «аграрного», а в сущности патриархального бытия, белорусский народ в новых условиях встал перед необходимостью модернизации традиционной культуры и создания в соответствии с этими условиями технологической цивилизации. Новые веяния не обошли стороной белорусов, способствовали активизации процесса пробуждения национального сознания, возвращения исторической памяти, духовному ренессансу.

Поколение поэтов и писателей (чаще всего непрофессиональных), что влилось в литературу в начале XX в., творчески продолжало духовно-эстетические традиции предшественников, но многое выглядело по-иному, звучало на новый лад как в идейном, так и в художественном плане. В поисках достоверных средств передачи современной жизни писатели отказываются от одномерно приземленного изображения действительности и обращаются к символике, романтической или сатирической ее трактовке.

Важно подчеркнуть при этом, что утверждение социальной активности человека в белорусской литературе не отрывается от проблем гуманизма, что литература этого времени формировалась под воздействием идеи национального возрождения и защиты прав личности. Она уже не ограничивала себя задачами «народоведения», а шла вглубь народной жизни. А. М. Адамович в 70-е гг. прошлого века писал, имея в виду его начало: «Литература наша, как только она стала историческим и художественным фактом, сразу и полностью начала развиваться в «силовом поле» литературы мировой, к чему-то стремилась, от чего-то отталкивалась, создавая свой облик и придавая свою окраску общечеловеческой художественной культуре» [1, с. 18]. Это, несомненно, так. Главные темы писательского творчества – земля, революция, социальный вопрос, духовное пробуждение крестьянина, рост его национального самосознания. Как и в XIX в., белорусская литература и теперь отличается от американской своей исключительной близостью к крестьянской жизни, что, однако, не мешает постановке общечеловеческих проблем. Она стремится осмыслить человека в его связях с другими людьми, с природой, космосом.

С наступлением новых времен в ней не только не угасает, но и усиливается интерес к положению и месту человека в мире природы, укрепляются позиции философско-пейзажной прозы, отсутствует разрыв между личностью и природой. Это весьма заметно в творчестве ведущих прозаиков – Я. Коласа, М. Горецкого, З. Бядули, В. Ластовского, Т. Гартного, К. Чорного, М. Зарецкого, сумевших поднять белорусскую прозу на небывалую раннее высоту, раскрывших ее богатые духовные возможности. Не только социальные, но и нравственные, духовные основы человеческого существования они соотносили с природным началом, позволявшим глубже заглянуть во внутренний мир человека.

Одним из основателей современной художественной белорусской прозы был Я. Колас (1882–1956), стремившийся воссоздать жизнь крестьянства с его повседневным бытом, заботами, тревогами, конфликтами и проводивший в своем творчестве идеи демократии и социального равенства. Мир природы – это и есть тот мир, в котором действуют его герои, общаясь и между собой, и с самой природой. И сам взгляд писателя на мир чем-то напоминал самодостаточность самой природы со свойственной ей естественностью и внутренней гармонией. В его произведениях высокого совершенства достигает мастерство пейзажа, формируются эмоционально-образные структуры, в которых отражается национально-психологический архетип взаимодействия человека и природы, ориентация на цикличность бытия, его повторяемость. Я. Колас – признанный песняр родной природы, ценитель ее тонкой красоты, но он не ограничивается исключительно эстетическим отношением к окружающей природе. Поэтический пейзаж у него – это не только «природный текст» (природа как «текст» в понимании современных постмодернистов), не только «слепок» с какого-то ландшафта или поры года – он обладает магической силой отражения внутреннего мира человека, его мыслей и чувств. Социальные проблемы хотя и преобладали у Я. Коласа (как и во всей белорусской литературе), но его все больше интересует экзистенциальное. Природа у Я. Коласа вызывает мысль о высоком предназначении человека, напоминает и о красоте, и о жестокости жизни, ее трагической стороне, что отражается и на человеке.

Таков рассказ «Василь Чурило» (1907). Его герой – лесник Василь Чурило – проводит свои труды и дни в привычной обстановке – в панском лесу. Пан лесничий – второй персонаж этого рассказа, он ненавистен Василию за то, что нещадно эксплуатирует лесника, «как дармовую лошадь». Третий персонаж романа – это сама природа: старый лес, метель, засыпавшая снегом дорожки, глубокая ночь. Василь возвращается домой после очередного панского «нагоняя». Пейзаж, картины и состояния природы органично входят в образную систему коласовского произведения, являясь важным средством художественной выразительности. Природа, наделенная антропоморфическими свойствами, словно бы реализует невеселые размышления лесника. «У тахт думак Васіля спяваў вецер у полі нікому не патрэбныя песні. Васіль так углыбіўся ў свае думкі, што забыўся, дзе ён, куды ідзе» [2, с. 43]. Стихия природного явления со своей стороны как бы оттеняет, делает более достоверным акт погружения героя в общемировую трагическую мистерию. Смерть лесника наводит на мысль о равнодушии природы, ее безразличии к людям, она словно бы вбирает человека в себя, не замечая его гибели.

Нечто подобное происходит и в рассказе З. Бядули (1886–1941) «Маленькие дровосеки» (1912), где природа также проявляет свое равнодушие и жестокость к человеку, безразличная к тому, хороший он или плохой, не замечает его гибели, смерти, последних мгновений. Блудят и замерзают в снежном поле маленькие дровосеки Тишка и Халимон, так и не дойдя до дома.

В своих произведениях З. Бядуля постоянно обращается к темам природы, образы которой помогали этому большому художнику ярче, проникновеннее показать мир человеческих переживаний. Исследователь его творчества И. Я. Науменко склонен связывать стилевую манеру З. Бядули, особенно природоописательные страницы его творчества, с импрессионизмом: «Богатство, многообразие белорусской природы, с которой он связан был душой и сердцем, не дали ему погибнуть как писателю. «Все слилось в одно – и стога, и деревья, и простор». Это импрессионистическая живопись» [3, с. 245]. С этим можно, пожалуй, согласиться. Во всяком случае художническая палитра З. Бядули была достаточно многоцветной и впечатляющей (о чем, кстати, свидетельствуют и «Маленькие дровосеки»), чтобы воссоздать богатство взаимоотношений человека и окружающей его действительности, что нашло отражение в лучших произведениях писателя.

Герою белорусской литературы этого времени органически присуще стремление увидеть окружающее и самого себя как нечто целое. Это стремление ощутимо в самых разных повествовательных жанрах. Так, в аллегории «Водопад» (1915) Я. Коласа проводится идея взаимосвязи и взаимообусловленности всего – природного и человеческого мира. «І ніхто няхай не забывае, што ён – частка вялікай прыроды», – подчеркивает автор. Аллегория «Водопад» по своим жанрово-стилевым приметам относится к тем произведениям притчевого характера, из которых составлялась книга «Сказка жизни».

Глубоко и тонко чувствовал природу и другой классик белорусской литературы XX в. – М. Горецкий (1893–1938), который тоже, подобно Я. Коласу и другим белорусским писателям того времени, наново открывал свой край, землю, народ, белорусский характер. Художнические подходы к этому характеру находим во многих рассказах и повестях писателя, написанных в 1910–1920-е гг., в которых он создает образ своего современника – белорусского интеллигента, сформированного подъемом национального сознания в начале XX в. Особенно рельефно и убедительно выписан этот персонаж в повестях «В чем его обида?», «Меланхолия», «Две души» и др. Наиболее полно этот характер воплощен в образе Лявона Задумы, остро ощущающего разлад между возрожденческими идеалами и убожеством окружающей действительности. В известной мере понятна ему и «подоплека» данного противоречия – причины социально-экономического, политического и национально-правового порядка, которые были, к сожалению, весьма трудно преодолимы. Это – тип героя-медиатора, стремящегося преодолеть отчужденность между «родными корнями» и оторванной от них «панской культурой», во многом чуждой национальной традиции, лишаящей человека нормального развития. Отсюда тоска, меланхоличность, отчаяние, овладевающее Лявоном. «Яму цяпер здавалася, што беларускае адраджэнне не мае пад сабою ніякага грунту, што ў «Нашай ніве» сядзяць сляпыя людзі, адарваныя ад жыцця, што нічога з гэтае беларускае мовы не будзе і быць не можа...» [4, с. 76]. Само природно-«глухоманное» название деревни – Темнолесье – говорит о забитости, непросветленности ее обитателей, и эта деталь свидетельствует о том, что М. Горецкий (как и другие белорусские писатели) далеко не идеализировал природное начало в человеческом бытии того времени. Темнолесье живет в сущности животной жизнью, «самотеком», как сказал бы современник М. Горецкого А. Платонов, не оказывая ни себе, ни другим, ни самой природе необходимой помощи.

Но от цепкого взгляда Горецкого-художника не укрывались движение жизни, приметы нового, изменения в укладе деревни, что внушало некоторый оптимизм, поддерживаемый и живым, одухотворенным восприятием окружающей природы. Из грязного города его тянет на сельский простор, ближе к природе: «И еще больше захотелось ему скорее выбраться из тесной улицы на вольный простор, скорее обрести то, что дарит поле: грустный покой, тишину и свежесть» [4, с. 85]. Пейзаж органически входит в образную систему произведений М. Горецкого, являясь важным средством художественной выразительности. Общение с природой дает герою возможность глубже заглянуть в свой внутренний мир. При этом окружающая природа часто воспринимается как нравственная и эстетическая мера, как критерий человеческого в человеке.

М. Богданович (1891–1917) с его сознательной установкой на «красу» ввел тему природы в своеобразный культ, без которого не может быть полноценной духовной жизни. Образы природы у него, как и у других поэтов и писателей, нередко поднимаются до символических художественных обобщений.

Писатели национального возрождения широко обращаются к художественной символизации, аллегориям, «сказкам жизни» и другим жанрово-образным структурам, стремясь отобразить духовный подъем человека, ренессансное состояние его души. Расширяется, таким образом, эстетический инструментарий белорусской литературы, одной из отличительных особенностей которой уже в самом начале XX в. является наличие наряду с реалистическим и романтическим направлениями также и неоромантических тенденций. Между тем в творчестве белорусских писателей настойчиво утверждается тот многообразный художественно-субъективный подход (с явными приметами модернистских тенденций), без которого невозможно представить литературу XX в. Модернисты подходили к жизни, признавая свойственную ей иррациональность и непознаваемость. Я. Купала, Я. Колас, М. Горецкий, М. Богданович, З. Бядуля чаще обращают-

ся к сверхприродному, сакральному, «патаемному», что не дано человеку в его реальных ощущениях. Ум, интеллект подспудно ощущают силу и перевес стихийных сил жизни, несостоятельность попыток подчинить их себе.

Исследователь этого периода В. А. Максимович, говоря об эстетических поисках белорусской литературы начала XX в., отмечает: «Кульм стихии, интуитивного, спонтанного, как бы неподвластного разуму начала, своеобразный биологизм художественных образов становятся характерным отличием стиля модерн» [5, с. 197]. Полагаем, что с этим суждением в целом можно согласиться. Рационально-логический подход в произведениях белорусских писателей заменяют творческие озарения, всплески фантазии, масштабные обобщения и символы. Произведения белорусских писателей включают черты рефлексии, медитации, импульсивность и переливы настроения. Национальные художественные мотивы и тенденции в ней связываются с движением мирового литературного процесса.

Искусство символистов жило теургическим порывом в будущее, стремлением преобразить мир, по-новому его оформить, подчинить природу. Ускоренный прогресс науки и техники сделал свое дело. Человек бросил вызов природе – он уже не во всем был похож на своего предшественника – человека XIX в., исповедовавшего гуманизм как самую авторитетную идеологию земного жизнеустройства. Белорусская интеллигенция и писатели трактовали проблему «нового неба и новой земли» как необходимость национального возрождения родного края. Именно в это время было задумано эпическое полотно Я. Коласа – поэма «Новая земля». Автор поэмы, в сущности, тоже не приемлет современной ему социальной действительности и требует «нового неба» и «новой земли», но «новая земля» для него – не эсхатологическая проблема. «Новая земля» – это природное «лоно»: лесникова «селиба» и тот небольшой кусок земли, который стремится приобрести Михал, чтобы зажить счастливой жизнью в ладу со всем окружающим миром и в первую очередь с миром природы, с которой герои «Новой земли» ни на йоту не порывают связи.

Автор формирует реальное жизнеощущение белорусского человека, видение и восприятие природы, других людей, предметов и явлений. Художественно-философский проект Я. Коласа сам по себе отнюдь не утопический, каким выглядели многочисленные проекты Серебряного века. В поэме много будничного, бытового, но это не тот и не такой быт, каким он выглядел в произведениях белорусских позитивистов XIX в., – он проникнут жизнеутверждением, тонкими нравственно-этическими сентенциями, народной мудростью. Морально-просветительское начало выступает в поэме не в отвлеченном виде, а именно как свойство народного самосознания. Это самосознание, в полном смысле слова возрожденческое, ренессансное по своему мироощущению, несет в себе знак христианской любви, бескорыстности и жертвенности, стремление к внутреннему обновлению. Автор открывает для себя и для нас большое духовное и социально-нравственное содержание понятия «новая земля» в самом широком смысле, эстетизирует хозяйственно-бытовые, этические, религиозные ценности своих героев. Произведение проникнуто своеобразным пантеизмом. Это та земля, которая может обеспечить человеку гармоничное существование и условия дальнейшего роста, не приводя к большим потрясениям и издержкам.

Проблема «человек и природа» нисколько не утратила своей актуальности и после 1917 г., но теперь все выглядело по-новому. Революционная идея с ее стремлением во что бы то ни стало переделать все и вся неуважительно относилась к природе и самому человеку с его якобы «отсталой», находящейся во власти природы психологией. Некоторые полагали, что революция означает возвращение к природе. Традиционная, «вечная», «вольная» природа как раз не удовлетворяла революцию, которая поставила целью создать свою, революционную культуру, подчинив ей природу.

Октябрьская революция резко ускорила цивилизационный процесс, многое изменив коренным образом, в том числе писательское творчество и сам литературно-художественный процесс, который в 1920-е гг. отражает острую идеологическую борьбу того времени, антагонизм враждебных направлений и школ, общий кризис гуманистических представлений. 1920-е гг. вошли в историю белорусской литературы как период особенно активных художественных поисков, споров и дискуссий и, конечно, решительных революционных перемен. Писатели уже на новой

основе продолжают искать многообразные связи, соединяющие человека и общество, историю и природу. Восприятие жизни, в том числе природы, проникнуто ощущением неповторимости того времени, потребовавшим от литературы новаторских форм революционно-романтического обобщения с преобладанием ассоциативной образности, космизма мироощущения, подчеркнутой символики, контрастности красок, метафоричности. Дань «орнаментальной» прозе, образам-символам, повышенной метафоричности, сказовой фразе отдали следующие прозаики: А. Бабарека («Каля балота», «Цёмнай ночкай», 1923), М. Зарецкий («Пела вясна», «Камсамолка», 1925), В. Каваль («Маёвым вечарам», «Шапаціць пажоуклае лісце», «Радасць гулкая», 1926), Б. Микulich («Восень бродзіць», 1927, «Музыка», «Тэма і варыяцыі», 1928), М. Никанович («Песні вясны», «У хвалях жыцця», 1925, «Залатыя званочки», 1927), К. Чорный («Будзем жыць» 1924, «Радасць жанчыны», «Срэбра жыцця», «Восень і радасць», 1925) и др.

Известный английский профессор А. Макмиллин называет многих белорусских советских писателей (в том числе и писателей 1920-х гг.) всего лишь «пропагандистами» коммунистических идей, не считая их полноценными творческими индивидуальностями [6, с. 60]. Между тем не все так просто, есть и иные суждения на этот счет. Исследователь литературы этого периода З. П. Мельникова следующим образом судит о белорусской литературе 1920–1930-х гг.: «это очень сложное, противоречивое, драматическое и вместе с тем уникальное явление. Оно образовалось в специфических условиях, когда общество находилось в состоянии страха, предательства, когда многие творцы действительно были «зомбированы» партийностью и классовостью. И сегодня было бы непростительно и легкомысленно сдавать навсегда в архив все, что было написано белорусскими писателями в 1920–1930-е гг., потому что, несмотря на неблагоприятные условия, на жесткий идеологический диктат, именно в литературе, в произведениях многих и многих белорусских писателей выразился протест против диктатуры, жила неистребимая вера в свободу и независимость, за которые стоит бороться. Каждая книга, каждая страница, каждая строчка литературы того времени требуют особенно внимательного и вдумчивого современного прочтения» [7, с. 125].

З. П. Мельникова, на наш взгляд, во многом права: белорусская литература 1920-х гг. способна многое рассказать о человеке-современнике, его жизни и настроениях, сложности переживаемого момента.

В белорусской прозе 1920-х гг. писатели разных поколений все-таки продолжают обращаться к картинам природы и описанию природных явлений при характеристике героя, передаче его настроений и мироощущения, но художественные поиски ведутся в различных соотношениях традиционного и новаторского. Литература в этой ситуации выполняла роль оппонента стремлениям официальной идеологии подчинить природу, в том числе природу человека, социально-технологическим нормам. Одним из самых выдающихся произведений белорусской литературы XX в. является роман-трилогия Я. Коласа «На росстанях». Первая ее часть «В полесской глуши» увидела свет в 1923 г., вторая – «В глубине Полесья» – в 1927 и третья – «На росстанях» – в 1954 г. Это роман о путях народа и личности в истории. Автор показывает, как человек стремится разгадать смысл времени и направление истории, как в соотношении с природой проявляются нравственные аспекты личности, соотносящей себя с людьми и миром. Можно смело сказать, считает современный колосовед З. В. Дроздова, что ни одно произведение белорусской литературы и до нашего времени не внесло такого большого вклада в книгу про зеленый мир и его обитателей, как коласовская трилогия «На росстанях» [8, с. 156].

Свойственное белорусскому менталитету поэтическое восприятие мира выражается у Я. Коласа в повышенном интересе к внутренней жизни человека, к его переживаниям и идеям, мечтам и тайнам. Это было время формирования национального сознания в среде интеллигенции, время интенсивной мыслительной работы. Духовные заботы и устремления Лобановича проявляются в его поступках, размышлениях, беседах с друзьями. Особенно памятна в этом отношении встреча с Турсевицем, когда они оба любят полесским ландшафтом.

«— Я аднаго не разумею, — сказаў Лабановіч, любоўна агледзеўшы краявід. — У нас столькі прыгожства, столькі багацця форм і фарбаў, і край наш вялікі і разнастайны, а мы не бачым, не хочам гэтага бачыць. Аб нашым краі зляжыўся погляд, як аб краі бедным, заняпалым. І нідзе ты

ў падручніках геаграфіі не знойдзеш больш-менш сталага апісання Беларусі. Што такое наша Беларусь? А гэта, бачыш, заходняя акраіна Расіі. Чым яна слаўная? Нічым. Вось балоты ёсць, ды яшчэ на ўвесь свет вядомая хвароба – каўтун. І мы з гэтым лёгкадумна згаджаемся, бо мы ўсё гэта прымаем на веру, бо, як ты сказаў праўду, над намі пануе шаблон, шаблон пустых слоў, пустыя выразы, чужыя формы думак і чужы змест іх. Выходзячы з гэтага, мы адварочваемся ад свайго роднага, не шануем яго, мы стыдаемся яго!..» [2, т. 9, с. 81–82].

Без жывого абшчэння с прыродай роднога края, адзначае Я. Колас, немагчыма жыццё чалавеческага духа. Прырода не проста фон, но вселенскі разум, і чалавек ўключэн у прыродны свет як адзінка міраздання, як дзіцё Творца. Пейзаж здыць выклікае гісторычныя, сацыяльна-філасофскія і дадае касмічныя асацыяцыі. Поезія прыроды, прыродны ландшафт пробуждаюць у герояў патрыятычныя чутствы, мысль о справядлівым і гуманым міраўстроістве. Прырода ў коласовскай трылогіі выступае ў адзінстве с гісторыяй і перспектывамі нацыянальнага развіцця, гісторычнымі судзьбамі народа, аўтор фарміруе рэальнае жыццёўццё беларускага чалавека, яго віденне і ўспрыяццё прыроды, яе настроенняў і яўленняў сацыяльнай жыцця.

Своеобразным отражением этого времени было творчество Т. Гартного (1887–1937) – писателя с дореволюционными корнями. Наиболее значительным его произведением является роман «Соки целины» (1916–1929). Это, по существу, первый белорусский роман, в центре его – рабочий-революционер Рыгор Незвычайный. Писатель поставил целью создать образ героя того времени и во многом достиг своей цели. Роман «Соки целины» имел огромное значение для развития всей белорусской литературы, обогащения ее социально-историческим и художественным опытом современности, осложненной необходимостью разрыва с прошлым. Т. Гартный первым в белорусской литературе показал жизнь и быт большого города, завода и в то же время, как с некоторым удивлением отмечал М. Горецкий, в романе «очень много с размахом написанных образов природы» [9, с. 368].

Пейзаж в «Соках целины» выполняет роль описания места действия обстановки, в которой происходят события, выражает мысли, настроения, чувства, переживания как автора, так и героев. Правда, в некоторых случаях связь между пейзажем и героями ослабевает и пейзажные зарисовки несколько выбиваются из обычного плана повествования (например, сцена сенокоса в первой квадре романа). Автор стремится к правдивости образа и природы и одновременно к его лиризации и некоторой идеализации, освобождению от рационалистичного утилитаризма. Пейзажные зарисовки напоминают Рыгору Незвичному о красоте и притягательности родных мест, с которыми приходится расставаться во имя великих целей революционной борьбы. Таких мест в «Соках целины» немало.

Писавший о литературе 1920-х гг. В. Коваленко подчеркивал, что в ней «невозможной стала пейзажная созерцательность» и «идейно-эстетическое значение пейзажа предельно снижается» [10, с. 247]. На наш взгляд, это верно, но только отчасти: описания природы, художественные ландшафты все-таки не потеряли своего значения и связи с внутренним миром человека. Это прослеживается и в рассказе К. Чорного (1900–1944) «Железный крик» (1924), на который ссылается автор монографии «Міфа-паэтычныя матывы ў беларускай літаратуры». Пейзаж в этом рассказе наполнен глубоким человеческим смыслом – смыслом гуманистическим. Белорусские прозаики, в том числе и самые молодые (К. Чорный, М. Зарецкий, М. Лыньков, В. Каваль, Я. Скрыган, С. Барановых, М. Никонович, Р. Мурашка, Л. Калюга, Я. Неманский, П. Головач и др.), в творчестве которых появилось особенно много нового, в большинстве своем не спешили порывать с традициями. Так было, по крайней мере, до начала 1930-х гг.

Можно разделить мнение Т. М. Дасаевой о том, что в произведениях этого писателя «присутствует радость созерцания человеком явлений природы, ощущение телесного контакта его с землей, осознание себя частичкой Вселенной. Именно это и создает ощущение гармонии между Человеком и Природой. А в тех произведениях, где разрушается эта гармония, герои К. Чорного страдают, стремятся к восстановлению гармонии» [11, с. 133]. Любовью к природе отмечен образ инженера-таксатора Брониславца в романе «Сестра» (1928), где пейзажи рисуются с вниманием к конкретике и предметности описываемого, с острой наблюдательностью.

Менее удачны опыты создания городского и индустриального пейзажа в романах 1930-х гг.: «Третье поколение» (1935), «Люба Лукьянская» (1936) и др. Однако, конечно, К. Чорный по праву считается крупнейшим белорусским писателем XX в. Человек был для него высшей духовной ценностью и одновременно предметом самого пристального художнического внимания и интереса. Герои К. Чорного – люди с многогранным и подвижным внутренним миром. Особенно его интересовали те неуловимые, подспудные сдвиги в психологической жизни человека, которые таинственным, непостижимым образом пронизывают его сознание и подсознание. Проблему «человек и природа» писатель понимал широко, не представляя своих персонажей вне природы – как внешней, так и внутренней. Ему, как и М. Зарецкому (1901–1937), была близка идея «живого человека», своей неповторимостью и уникальностью противостоящего «человеку в кожаной куртке», апологетами которого выступали теоретики РАППа. Свое художественное воплощение идея «живого человека» получила в романе К. Чорного «Земля» (1928). Роман затрагивает немало тем для размышления – это и Первая мировая война, оставившая трагический след в жизни белоруса и отразившаяся в его мировоззрении, и приход к власти коммунистов, «новых людей», создающих новую эпоху, ставящих под сомнение старый мир и прежние идеалы. Однако, на наш взгляд, в первую очередь необходимо выделить тему земли и труженика. Герои романа живут на земле, управляют своим хозяйством, без которого не мыслят жизни. Так, Алесь, один из героев романа, советует Николаю, вернувшемуся с войны: «Бяры кавалак зямлі, прырэжам, і пачынай жыць нанова» [12, т. 3, с. 308], и далее: «Ты і ёсць гаспадар тут. Сіла твая» [12, т. 3, с. 308]. Благодаря земле и собственному труду можно стать человеком, утверждает Юлик Баранович, считающий себя не кулаком, но трудящимся пролетариатом: «...я чалавек. Я сабе маю гаспадарку, гляджу яе, маю што мне трэба і нічыя ласкі не прашу» [12, т. 3, с. 330].

Природные образы в произведении выполняют различные смысловые нагрузки. Величие природы исполнено в образе земли, без которой человек не способен осознать свое место в мире. Земля для белоруса – символ жизни, такое отношение к природе родного края характерно для национальной традиции Беларуси. Это отношение чувствуется и у К. Чорного, который очеловечивает природу и делает ее символом жизни, стоящим над социальными или цивилизационными изменениями: «Пад вечар выбілася з-за хмар сонца, і зноў летнім тварам зарадавалася зямля. Было ў гэтай радасці задумёнасць жоўтых далей апусцелага поля і трывога шуму сініх кустоў. Але клалася цішыня вонкавай безутрапёнасці, і радасць зямлі была магутнаю і неабдымнаю» [12, т. 3, с. 333]. Каждая глава романа начинается с описания пейзажа, который является фоном происходящих событий: борьба нового и старого в душе и сознании сельчан, при этом автор решительно не принимает упрощенного, рожденного политическими обстоятельствами представления о классовой борьбе как главном факторе развития общества, предлагая эволюционный путь развития. Через природный компонент показаны взаимоотношения героев, определенная жизненная философия жителей деревни, их отношение к происходящему. В беседе с молодым и незаинтересованным в своей работе землемером кум Барановичей высказывает свой взгляд на вещи: «...ніколі не чурайцеся зямлі. Няхай яна будзе сабе ў вас за плячыма. Часам давядзецца, жывучы на свеце, прыперціся да яе. А яна заўсёды прыме, і не абы-як прыме. Бо, можна сказаць, яна заўсёды гатова для чалавека, – прыйшоў да яе, не пашкадуй для яе поту, рук, і яна цябе адзякуе...» [12, т. 3, с. 389]. Земля – это наши корни, первооснова нашего бытия, отрываясь от нее, человек обрекает себя на непонимание, как будто хочет сказать герой. Анна, покидая дом, уезжая в город к жениху Андрею, испытывает странное чувство тоски: «Хвалявалася радасцю чакання нечага невядомага, блізкага, якое шмат дакляпавала, вабіла і афарбоўвала ўсё ў ружовыя колеры. І нават з тым шкада было нават гэтай саломы, яшчэ ўчора дрэнна падгрэбанай ёю ж самою каля гумна. Шкада абмоклых дрэваў, гэтых паплавоў і агародаў. Пратаптаных сцежак цераз паплавы да рэчкі, пасеянага з братам не вельмі даўно жыта. Кульгавага і нездаровага бацькі, клапатлівай мацеры... Раптам ёй стала страшна сумна і нядобра зрабілася» [12, т. 3, с. 453]. Друзья Юзик и Юра, управившись с хозяйством и покормив скотину, «сели на парозе, гаварылі пра ўсё, што пападалася толькі на вочы і ўзыходзіла на думку. І не хацелася ім нікуды адсюль ісці, як бы гэта тут знайшлі яны для сябе пачаткі ўсяго, чым жывуць яны» [12, т. 3, с. 460]. Незримая связь с землей, местом, где человек родился – таков лейтмотив романа. «Паняцце «зямля» займае асаблівае месца ў сістэме поглядаў беларуса-селяніна на свет. ... «зямля» асэнсоўваецца Чорным, услед

за яго вялікім папярэднікам Я. Коласам, не толькі ў сацыяльна-палітычным аспекце, але і ў філасофска-паэтычным плане як месца, дзе здзяйсняецца велічная містэрыя народнага жыцця ад нараджэння да смерці» [3, с. 346–347]. С таким утверджэннем М. Тычыны неважможна не сагласіцца. Романное мышленне пісателя асновываецца на агульчелавеческіх ценнасцях – сацыяльных, нравственных, духовных, предметно-чувственных – «Земля» ізабілуе звуками, запахамі, краскамі, всем спектром непасрэднага абыччя чалавека с акружаючай прыродай. Пейзажныя зарысавкі атражаюць эмацыянальную сферу жыцця, настрояне людзей. Анна, маладая дэвушка, ждущая любові, встретила межевщика Андрея, и «ружы, піжмы і палыні зацвіталі і адцвіталі, зеляніліся і вялі ў дзяўчыніным сэрцы» [12, т. 3, с. 396]. Наиболее полно-го включения человека в природный мир добивается автор через любовную линию в романе. Чтобы охарактеризовать состояние Анны, чувственность женщины, ее былую любовь к Алесю и родному дому, автор обращается к природному миру: это и замерзшая виргиния в саду, о которой сожалела Анна, и радость встречи с зимним хвойным лесом, и неясные волнующие чувства при встрече с Алесем. Истинным лиризмом наполнены слова, описывающие Анну: «І гэтакія глыбокія, гэтакія сінія былі істужкі неба і зямлі на даляглядах, як дзяўчыніны вочы» [12, т. 3, с. 529].

В романе человек включен в природный мир как единица мироздания. Пейзаж, природный компонент дополняет картину, давая понять, что человек – существо природное и его естественное состояние – это состояние гармонии с природой. Баранович в беседе с Алесем замечает: «На гаспадарцы ж так, калі пойдзеца, ды калі жывёла здаровая, дык усё іншае будзе добра» [12, т. 3, с. 474].

Природа становится действующим лицом и играет активную роль в развитии истории, становлении национального характера. Потеря уникальной самобытности природы означала опасность утраты национальной идентичности.

Интересна в данном аспекте и повесть К. Чорного «Лявон Бушмар» (1929), написанная в тот исторический момент, когда политика Советского Союза вела к обновлению сельской жизни через объединение деревни и хуторской системы, наступление на естественное окружение и создание «культурного хозяйства». Лявон Бушмар – хуторянин, который, чувствуя перемены, тревожась ими, всеми силами сопротивляется приходу новых времен. Природный, естественный мир выступает не просто фоном или декорацией – он и есть смысл жизни лесного хуторянина, центр его мироздания. Философский смысл заложен в описании жизни людей и природы: «Людзі жылі тут павольным жыццём, спрадвечным, ціхім... Людское жыццё было, як жыццё гэтага поля навокал і гэтых лясоў. Кожны год зямля мяняла ўсё твар свой. Але праз год яна была той жа самай. І гэта трымала людзей пад нейкаю ўладаю» [12, т. 4, с. 38]. Характеризуя героя, автор прибегает к сравнению человека с животным, чтобы наиболее точно выявить человеческие черты. Так, образ Лявона сравнивается с волком или медведем: «не чуў ён пра гэты загад, седзячы, як воўк, у сваёй гушчарні» [12, т. 4, с. 8], или «ён адчуваў сабе, як мядзведзь за сталом у пакоях» [12, т. 4, с. 8]. Детали природного мира подчеркивают нелюдимость Бушмара, его неприязнь к коллективу и общественной жизни во время службы в рядах Красной Армии. Только вернувшись домой, в лес, он чувствует себя на своем месте: «Ён зняў шапку, расшпіліў жакетку. Здавалася, што ён хоча гэта пазбавіцца ўсяго лішняга, каб як мага глыбей чуць вялікую музыку лесной адзіноты.

Бушмар стаяў. І от твар яго выцягнуўся, губы сціснуліся. Ноздры раздзьмуліся і заварушыліся. Так звер чуе магутны пах лесу, зямлі, вады, адзіноты. Так жа звер чуе пах і цёплай крыві. Вочы прыжмурыліся, бровы пацягнулі за сабою ўніз лоб» [12, т. 4 с. 12]. Бушмар чувствует животных лучше, чем людей, и они платят ему взаимностью: «Сабака радасна завішчаў, падбег, абняў гаспадара пряднімі лапамі, лізнуў у твар. Чалавек усё стаяў, аж пакуль не прайшло сабачае захапленне» [12, т. 4, с. 11], чего нельзя сказать о жителях соседней деревни: «Людзі не любілі Бушмара, і ён не любіў людзей. Ён быў звераваты з натуры сваёй і, яшчэ з бацькам жывучы, прывык абмяжоўвацца заўсёды ад іх» [12, т. 4, с. 38]. Единение с животным миром раскрыто через взаимоотношения Лявона и собаки: когда Бушмар после отсидки в тюрьме возвращается домой, «Галас ірвануўся да яго на поўны рух сваёй сабачай радасці. У браме яны стаялі ўдвух,

абняўшыся. Бушмар раздзьмутымі ноздрамі цягнуў у сябе восенні пах мокрага дрэва, саломы, зямлі, сабака захлынаўся віскам, калаціўся ад радасці» [12, т. 4, с. 55], и далее: «Постаці іх шпарка варушыліся ў раннім змроку, яны некалькі разоў абышлі двор» [12, т. 4, с. 56]. Сродство человека и собаки показывает, что человек – частица природного мира, наделенная, однако, свободой творения.

Пейзаж выполняет важную функцию в романе – его психологическую нагруженность. Через природный троп автор мастерски передает душевное состояние героев, Бушмара и Амили, окончание их любви: «Ён выйшаў на двор і агледзеў шпаркім зіркам навокал усё – зялёную рунь зямлі, лес, неба... і пайшоў так, як ёсць, без вопраткі, без шапкі за браму. Ён сеў на каня, каб завесці яго на атаву, а выехаў за лес і прыпыніўся там. Ён доўга сядзеў так на сваім хутарскім дэрашу, трапаў яму грыву і стаў, як дзіцё, – радасны, без думак аб прычынах. Ён чуў, як вецер ідзе над лесам, трашчыць і гудзе ў верхавінах спрадвечных дрэў, падае на зямлю і вялікаю свежасцю абдымае ўсё» [12, т. 4, с. 40]. Состояние Амили контрастирует: «Ля ног яе ляжала пустое ржышча. Над полем, над ёю, над усім вакольным – чула яна – гуў лес. Яна сядзела на зямлі, маленькая, змучаная, без ранейшых жывых колераў уваачу.

Быў вецер, было чыстае неба і адзіноцтва. Шумеў лес, і маўчала поле» [12, т. 4, с. 41].

Творит свою жизнь Лявон Бушмар. Грядет новая эпоха, близятся иные времена, «усё рушыцца і ўцякае!» [12, т. 4, с. 59]. Лявон Бушмар изменений не принимает, новый мир, в основе которого является уничтожение леса, строить не хочет. Он – последний из могикан, человек, похожий поведением на медведя, представитель старого времени, когда природа и человек существовали в полном согласии. Поэтому неудивительно, что Лявон исчезает, никто и никогда не увидит его больше в том лесу, который являлся для него не только основой его мироздания, но и символом свободы. Его уход также означает гибель старого времени, конец леса, вторжение цивилизации, на которую обречен современный человек.

Образ Лявона Бушмара, лесного хмурого человека, живущего по своим законам, отражает примитивное начало. К. Чорный понимал, что развитие цивилизации и истории неизбежно, и этот процесс не отрицал, но вместе с тем понимал важность этого момента, задавался вопросом: как будет развиваться мир и человек в нем?

М. Зарецкий (1901–1937), как и К. Чорный, был также необыкновенно чуток не только к социальной, но и к биологической природе человека, его подсознанию. Разгадывая тайны подсознательного в человеке, он открыл впечатляющую правду в «неправильности», «неожиданности» психологической реакции (например, в рассказе «Одна партия в шашки»). В повести «Голый зверь» (1926) М. Зарецкий вывел образ Виктора Яроцкого, показав его существом исключительно эгоистичным, агрессивным, подвластным низким инстинктам. Виктор Яроцкий выступает как герой своего времени, которое наряду с социальным освобождением принесло и ощутимые нравственные издержки, позволило отдельным людям использовать любые средства для достижения корыстолюбивых целей. Самые крупные произведения М. Зарецкого – романы «Стежки-дорожки» (1927) и «Вязьмо» (1932). Значительное, но не главное место в них занимает пейзаж, отмеченный чертами романтизма и философской созерцательности. Роман «Стежки-дорожки» явился новаторским не только с точки зрения поэтики, но и содержания. Перед молодой советской литературой стояла задача найти нового героя своего времени. Им явился главный герой произведения – революционер Лесницкий, жаждущий найти свое место в происходящих событиях. Лесницкий убежден, что только дома, в деревне, где он родился и вырос и знает свой народ, он сможет найти свое место: «Гэты веснавы павеў суцешыў Лясніцкага і супакоіў яго ўстурбаваныя нервы. Пад уплывам яго шырокае свежасці адышла тая турбота некуды ўдалеч і здалася ўжо другараднай, няважнай. Успомніў вёску Лясніцкі – разам неяк успомніў усю яе, быццам прынёс гэты мяккі ветрык і ўліў адразу ў нутро ўсе малюнкi яе – смутна-ціхія» [13, с. 22]. Природным образом-символом в романе является поле. Лесницкий размышляет о своем долге перед народом и ему «здаецца, што перад ім вольна раскрылася шырокае бязмежнае поле. Гэта – жыццё. І ў гэтым полі-жыцці пераблытанай сеткай віюцца сцежкі-дарожкі. Іх многа бязмерна, яны перасякаюць, пераганяюць адна адну і неяк няспешна, уцякаючы, губляюцца ўдалечы, быццам хочуць завабіць туды, заманіць...» [13, с. 47]. Этот символ имеет обобщен-

ный характер и приобретает в романе глубокое значение, олицетворяя жизнь в ее целостности и многогранности. Способность героев глубоко и трепетно воспринимать красоту природы – свидетельство их нравственного здоровья.

Время, однако, требовало других «песен». На писательское творчество неумолимо наступает политика с целью полной ее идеологизации. Многим произведениям белорусской литературы этого периода мешал доведенный до крайности рационализм, поверхностно понятая логика человеческого поведения и поступков. В Беларуси в 1920-е гг. еще существовали черты патриархального протекания жизни. Против этого-то «протекания» как раз и воевала новая система, осуществлявшая поворот к новым формам соотношения природы и человека.

1929 г. в СССР был объявлен годом Великого Перелома – так были отмечены первые шаги в строительстве социализма – новой технологической цивилизации, противостоявшей патриархальным традициям и Западу. Природу следовало преодолеть и заменить технологической цивилизацией как высшим воплощением рационалистического сознания. В начале 1930-х гг. было внятно сказано, что «мы не можем ждать милости от природы». Следовательно, и природа не должна была ждать «милостей» от человека. «Переустройство» природы началось повсеместно. Взволнованный происходящим М. Зарецкий создает ряд очерков о деревне: «Путешествие на Новую Землю» (1929), «Письма от знакомого», «Весна 1930 года» (1930), в которых пытается осмыслить противоречивую созидательную и одновременно разрушительную деятельность человека в системе новых государственно-общественных отношений. Автор выступает в защиту взвешенной и осмотрительной политики мелиорирования полесских болот и развития на освоенных землях индивидуальных фермерских хозяйств. Это являлось правильным и экологически верным направлением в природопользовании. Крестьянин, по мнению М. Зарецкого, должен чувствовать себя хозяином на собственной земле, использовать положительный сельскохозяйственный опыт. Это как раз и позволяло осуществить фермерское хозяйство.

Белорусская литература в таких произведениях, как «На просторах жизни» и «Отщепенец» Я. Коласа, «Лявон Бушмар» К. Чорного, «Вязьмо» М. Зарецкого, повестях С. Барановых, П. Головача, В. Кавалю, рассказах М. Лынькова, К. Крапивы, Р. Мурашки и др., показала распад патриархального крестьянского мира под активным воздействием революционных перемен. Существовали, однако, «правила», серьезно регламентировавшие писательское (и не только писательское) творчество. Трудники пера обязаны были показывать действительность, в том числе человека и природу, в так называемом революционном развитии, в перевоссоздании и размахе творческого порыва. Метод социалистического реализма ориентировал на изображение не частной жизни человека, а жизни общественной, на показ коренной перестройки сознания человека, его внутренней природы, всей его экзистенции.

Литература

1. А д а м о в і ч, А. Маштабнасць прозы: урокі творчасці Кузьмы Чорнага / А. Адамовіч; рэд. Н. С. Перкін; Акад. навук Беларус. ССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 196 с.
2. К о л а с, Я. Збор твораў: у 14 т. / Я. Колас; рэдкал.: В. Барысенка [і інш.]; Акад. навук БССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы. – Мінск: Маст. літ., 1972–1978.
3. Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 4 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ададз-не гуманіт. навук і мастацтваў, Ін-т літ. імя Я. Купалы; навук. рэд.: У. В. Гніламёдаў, В. А. Каваленка. – Мінск: Беларус. навука, 1999.
4. Г а р э ц к і, М. І. Збор твораў: у 4 т. / М. І. Гарэцкі; АН БССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы; рэдкал.: А. М. Адамовіч [і інш.]. – Мінск: Маст. літ., 1984.
5. М а к с і м о в і ч, В. А. Беларускі мадэрнізм: эстэтычная самаідэнтыфікацыя літаратуры пачатку XX стагоддзя / В. А. Максімовіч; навук. рэд. А. А. Лойка. – Мінск: Бел. дзярж. ун-т, 2001. – 226 с.
6. М а к м і л і н, А. Беларуская літаратура ў 50-60-я гады XX стагоддзя / А. Макмілін; пер. з англ. А. Літвіноўскай. – Мінск: МГА «Бел. кнігазбор», 2001. – 329 с.
7. М е л ь н і к а в а, З. П. Станаўленне беларускага гісторыка-функцыянальнага літаратуразнаўства і творчасць Змітрака Бядулі 20–30-х гадоў: дыс. ...д-ра філал. навук: 09.06.04 / З. П. Мельнікава. – Брэст, 2004.
8. Д р а з д о в а, З. У. Моўна-стылёвыя праблемы эпічнага жанру 20-х гадоў: Партрэт. Пейзаж / З. У. Драздова; навук. рэд. В. П. Жураўлёў. – Мінск: Беларус. навука, 2001. – 235 с.
9. Г а р э ц к і, М. Гісторыя беларускае літаратуры / М. Гарэцкі; уклад. і падрыхт. тэксту Т. С. Голуб; камент. Т. С. Голуб [і інш.]. – Мінск: Маст. літ., 1992. – 479 с.

10. К а в а л е н к а, В. А. Міфа-паэтычныя матывы ў беларускай літаратуры / В. А. Каваленка; рэд. І. Я. Навуменка; АН БССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 320 с.
11. Д а с а е в а, Т. М. Паэтыка лірызму ў беларускай прозе / Т. М. Дасаева; навук. рэд. В. П. Жураўлёў. – Мінск: Бел. дзярж. ун-т, 2001. – 150 с.
12. Ч о р н ы, К. Збор твораў: у 8 т. / К. Чорны. – Мінск: Маст. літ., 1973.
13. З а р э ц к і, М. Сцежкі-дарожкі: Раман / М. Зарэцкі; прадм. А. Адамовіча. – Мінск: Дзяржвыд БССР, 1959. – 360 с.

O. V. GNILOMEDOVA

**PERSON AND NATURE IN THE BELARUSIAN WRITERS COMPREHENSION
IN FIRST DECADES OF THE XX CENTURY**

Summary

This article is devoted to an actual problem of relations between man and nature in the first decades of the Belarusian literature. Literature of the pointed period have been analyzed by materials of works of the Belarusian classical literature leaders such as J. Kolas, M. Goretski, Z. Byadulya, T. Gartny, K. Chorny, M. Zaretsky. Writers reveal the eternal values of the environment and world around, giving them an aesthetic sense and producing definite forms and visual approaches to its realization.

This work contains an analysis both the historical background of relationship between man and nature problems in national literature of the beginning of XX century and poetics of this period.

УДК 821.222.1.09(092) ОМАР ХАЙЯМ+821.16.09

БАЙЕШ ЖАБАР ЗИЯРА

АДАПТАЦИЯ И СТИЛИЗАЦИЯ ФОРМ ПОЭЗИИ ОМАРА ХАЙЯМА ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИМИ ЛИТЕРАТУРАМИ

Белорусский государственный университет

(Поступила в редакцию 01.02.2011)

Известно, что первые сведения об Омаре Хайяме датируются концом XVI века. Иосиф Скалигер в своей книге «De emendatione temporum» (Базель, 1583 год) упомянул его как крупнейшего астронома. Как поэт Омар Хайям стал известен в конце XVII века по переводу одного из его четверостиший англичанином Томасом Хайдом на латинский язык.

Сто лет спустя Урахара Кёске опубликовал на английском языке еще два четверостишия в журнале «Fundgruben des Orients» (1816), издаваемом И. Хаммером-Пургшталем.

Сам И. Хаммер в 1818 году перевел 25 четверостиший на немецкий язык и включил их в свою «Историю изящной литературы персов», изданную в Вене. Позже стихи Омара Хайяма на немецкий язык переводили А. Ф. Шакк, Ф. Боденштедт, Ф. Розен.

Бесспорно, во всей истории Омара Хайяма в Европе особое место занимают переводы или, точнее, парафразы английского поэта Эдварда Фитцджеральда, первое издание которых было осуществлено в 1859 году. Фитцджеральд также издал дополненные и улучшенные переводы в 1868, 1872 и 1879 годах, а они стали основой для позднейших переводов на многие языки разных народов.

Так, в сводной библиографии Поттера, изданной в Лондоне в 1929 году, указано, что Омар Хайям переведен на арабский, баский, бенгальский, датский, цыганский, чешский, французский, худжерати, русский, эсперанто, латинский, марахти, немецкий, норвежский, новогреческий, иврит и идиш, итальянский, турецкий, урду, валапюк, тамильский, каталонский, польский, венгерский и другие языки [8]. Вместе с тем в последующие годы после выхода в свет сводной библиографии появились многочисленные новые переводы, в том числе на белорусский и украинский языки.

Первые опыты русских стихотворных переводов Омара Хайяма начали появляться в России в конце XIX века. Самая ранняя публикация датируется 1891 годом, когда «Вестник Европы» (кн.5, т. III) напечатал 16 стихотворений в переводе В. Величко. В 1894 году в № 7 «Северный вестник» предложил читателям два рубаи, переведенные П. Порфириным.

С начала XX века имя Омара Хайяма стало часто появляться на страницах русских изданий. Небольшие подборки стихов были опубликованы в журналах «Кавказский вестник» (1901, № 4) и «Семья» (1901, № 22) в переводах С. Уманца и Т. Лебединского.

А если судить по количеству изданий в России конца XX века, то самым популярным классиком мировой литературы и был Омар Хайям, превзошедший по популярности давнего российского фаворита – Александра Дюма [5, с. 112]!

Говоря о формах поэзии Омара Хайяма, необходимо отметить, что кроме четверостиший Омару Хайяму принадлежат несколько стихотворений в традиционной арабской поэтической форме кит'а (буквально – «отрывок») как на арабском, так и на персидском языках – их упоминают в своих трудах В. А. Жуковский и Свами Говинда Тиртхи [7, с. 15]. Однако не только ввиду их незначительного количества, но также и в силу того, что они не оказали такого влияния на последующие восточнославянские литературы (по крайней мере, нам это неизвестно), как всемирно известные рубаи, они не являются предметом настоящего исследования.

Основным примером обращения к форме рубаи практически всех европейских поэтов было творчество «Анакреонта Востока» – Омара Хайяма. Поэтическая форма рубаи заняла прочное место и в восточнославянском художественном литературном пространстве. В процессе трансформации на базовых уровнях поэтических конструкций, основным из которых является язык, рубаи сохранили как свои онтологические характеристики, так и жанровые границы традиционных поэтических форм. При этом удержание генетической памяти истоков восточнославянских литератур придает особую выразительность смешению языковых культур.

Смысл рубаи – философско-диалектическое проникновение в сущность природы и общества, раскрытие вечных вопросов бытия и жизни человека. Во многих рубаи славянских поэтов обнаруживается влияние мотивов Омара Хайяма: мысли о необходимости ценить жизнь, дорожить временем, размышления о смысле жизни и ее закономерностях. При этом любовные рубаи, как правило, отличаются особой задушевностью, где динамика чувств и переживаний раскрывается в описании внешности возлюбленной [1, с. 133].

«Рубаи (четверостишие) не выступает как основная жанровая форма ни у одного персидского поэта, кроме Хайяма. В форме рубаи писали преимущественно лирические или философские стихи (хотя изредка встречаются даже панегирические рубаи). Пожалуй, можно назвать рубаи преимущественно философским жанром, так как даже интимно-лирические рубаи у персидских поэтов проникнуты определенным философским настроением» [10].

Однако даже при наличии философского наполнения не все четверостишия можно назвать рубаи. Во многих случаях мы имеем дело со стилизацией формы канонического стиха, помещенного в современную систему координат. В основном имитируются форма и восточный колорит.

К сожалению, рубаи многих современных авторов «изобилуют жалкими трюизмами – философскими сентенциями подобного типа:

Те, кто стар и кто молод, все ждут;
В темноту друг за другом когда-то уйдут,
Жизнь не останется на веки,
Одни ушли, а следом новые придут.

Но, как видим, избитость и банальность – это еще не предел. Можно ли понять смысл следующего стихотворения:

Лицо и волосы прекрасны у тебя,
Тюльпаны – щеки, талия, как кипарис, стройна.
Но не понять, зачем же в цветнике своем
Нас создал ты, а в частности меня?

Кто он, этот создатель, у которого щеки, как тюльпаны, а талия (?), как кипарис?
Бедный Омар Хайям!».

Мы специально привели столь пространную цитату из публикации З. Ворожейкиной [3, с. 333–339]. Это рецензия на книгу «Омар Хайям. Рубаи», изданную в 2000 году издательством «Диля» и включающую в себя раздел «Избранные рубаи. Новые переводы. 1998 г. В обработке Константина Муганлинского». Именно «обработанные» рубаи нами приведены выше.

Далее мы не будем останавливаться на подобном эпигонстве, но не указать на это обстоятельство как явление просто невозможно.

В современном поэтическом творчестве отдельных поэтов восточнославянских литератур прослеживается еще одна тенденция – мелкотемье. Появляются так называемые «спортивные», «морские» и им подобные рубаи, когда автор, прокатившись на лодке или побывав у моря, спешит выплеснуть на читателя переполняющие его через край «дешевые чувства свои» [6]. Этот поэтический мусор засоряет чистые воды реки Поэзии, и для того чтобы современному читателю пить «криничную» воду из этой реки, необходима высокая не только поэтическая, не только литературная, но и общеобразовательная культура. Тогда на газетных и журнальных полосах, в виде брошюр и отдельных изданий не появятся околпоэтические опусы так называемых поэтических «спортсменов» и «мореманов».

К сожалению, литераторам бывшего СССР не всегда удается соблюсти политкорректность в отношении разрабатываемых тем. «Демократия» по-горбачевски, пресловутые «гласность», «перестройка» и «ускорение» позволили появляться на страницах произведений шовинистическим, а также пронизанным спесью и чванством. Примером могут служить рубаи из журнала «Красная бурда» за 1996 год [10].

И совсем дико (другое слово подобрать трудно!) становится, когда с печатных страниц звучит ненормативная лексика под видом перевода рубаи Омара Хайяма [4, с. 15].

Стилизация – произведение, сознательно написанное по какому-нибудь примеру или образцу и повторяющее до мельчайших подробностей его приемы, главным образом, в словесном искусстве.

Сейчас в это понятие вносится несколько иной оттенок: стилизацию мы рассматриваем более широко, не только как сознательное подражание в стиле, но и как художественное воспроизведение той или иной эпохи в ее собственных способах выражения, со всеми характерными подробностями и мелочами. Это особый способ создания своеобразной эстетической иллюзии, основанной на внимательном изучении и рассчитанном подражании. Образцом в данном случае является стиль эпохи, отличающийся свойственными только ему особенностями выражения, оборотами мысли, словами. Это и есть норма художественной стилизации, т. е. чутье к индивидуальным особенностям времени, а не к нормативному стилю вообще. Поэтому стилизация редко опирается на изучение отдельного писателя, а скорее на его школу или такие особенности, которые были общими ему и его эпохе.

Особо выделяется стилизация в поэзии, которую нужно рассматривать как подражание, очень часто невольное, отдельному поэту, его школе или определенному жанру [9].

И все же наряду с этим многие четверостишия имеют самостоятельную ценность как способ поэтического самовыражения (об этом будет сказано ниже).

Интересен и феномен создания рубаи как на языках титульных наций, так и на русском языке представителями других национальных культурных систем – белорусской, украинской, представляющих восточнославянские литературы.

Вопросы адаптации и стилизации рубаи Омара Хайяма восточнославянскими литературами сталкиваются с несколькими, порой взаимоисключающими, подходами. Обозначим их, чтобы в последующем коснуться каждого.

Первый – это многозначность слова, используемого Омаром Хайямом в рубаи, что мы попытаемся показать на примере центрального слова-символа его творчества – «вино» и других слов.

Образ вина выступает у Хайяма предельно полисемантическим:

1) прежде всего, это алкоголь как таковой в исходном богатстве его культурных значений.

Здесь Омар Хайям, как никто другой, близок славянскому, а в первую очередь – русскому менталитету читающей его публики.

Так, в летописи «Повесть временных лет» древнерусского летописца Нестора (вторая половина XI – начало XII в.) говорится о том, как киевский князь Владимир Святой выбирал веру для Руси. От принятия мусульманства, которое запрещало употребление вина, он отказался: «Руси есть веселие пити, не можем без того быти». И потому князь Владимир предпочел православие, поскольку Православная церковь употребление вина не запрещает и даже использует последнее в обряде причастия;

2) в мусульманском контексте запрета на винопитие оно выступает символом свободы и реализованного индивидуального выбора:

О вино! Замени мне любовь и Коран.

О духан! Я – из верных твоих прихожан.

(Перевод Г. Плисецкого);

3) в аллегорической системе суфизма, содержательно вовлеченной во всю поэтическую традицию арабской культуры, в категориях опьянения кодируется предэкстатическое состояние суфия, чьи устремленные на Абсолют глаза не зрят внешнего мира. У Омара Хайяма это «пьяный старик... лишился рассудка и Бога постиг» (перевод Г. Плисецкого);

4) в контексте традиционного жанра восточной лирики хамрийат («винная поэзия») вино выступает средством самовыражения внутренних состояний личности.

«Трактовка темы вина у Омара Хайяма намного глубже, чем в известном классическом жанре хамрийат («винная поэзия»), где описываются как само вино, так и его свойства. Вместе с тем Хайям далек и от суфийского понимания вина, согласно которому этот напиток рассматривается как средство (или как символ) экстатического исчезновения личности, отчуждения ее от всего земного для слияния с абсолютным, т. е. с Богом.

Вино в стихах Хайяма – поэтический образ, служащий ему средством самовыражения, самоутверждения и отчуждения от религиозных запретов. Для Хайяма вино – символ земных радостей и борьбы с религиозным ханжеством, способ выражения протеста против существующей действительности, бунта против человеческой ограниченности.

Образ вина – средство поэтического протеста автора против существующего» [6];

5) в имманентном Хайяма контексте идеи вечного круговорота вещества вино, заключенное в глиняный («из праха») сосуд, выступает семантическим аналогом духа, заключенного в брэнное тело («чистый дух мой, он гость в этом теле земном», «чистый дух, заключенный в нечистый сосуд») (перевод Г. Плисецкого);

6) в контексте характерной для Хайяма модели фатально детерминированного бытия вино символизирует духовный протест и против незнания:

Убывает гордыня в сердцах от вина,
Сущность мира становится ясно видна.

(Перевод Г. Плисецкого).

Позволим себе оставить этот риторический вопрос без ответа, ибо вся 150-летняя история переводов Омара Хайяма показала право на создание и существование как шедевров при осуществлении переводов с оригинала, так и шедевров при переводе с подстрочников либо же иных языков.

Второй – это философское переосмысление рубаи Омара Хайяма восточнославянскими литературными.

Тематика рубаи Омара Хайяма разнообразна, жива, реалистична, но основным стержнем здесь является философия пессимизма с отрицанием свободы воли, приводящая к атеистическим выводам и хуле на творца, создавшего такой плохой мир.

Язык Омара Хайяма условен. Многие понятия он шифрует словами-символами, что находится в рамках персидской поэзии, и о чем нами было сказано выше.

«Хайям – наиболее самобытный, не похожий ни на кого другого и вместе с тем – самый общечеловечный» [6].

Для современного восточнославянского литературоведения характерно пристальное внимание к вопросам, связанным с особенностями развития лирико-философской поэзии, малых стихотворных жанров.

Рубаи, что нами отмечалось выше, как самостоятельный литературный жанр сформировался в фольклоре еще до появления письменной литературы и совершенствовался в творчестве профессиональных поэтов на протяжении многих веков. Интересен этот жанр и современным поэтам. Восточнославянские поэты, сохраняя многовековые литературные традиции, каноническую форму, лирический настрой, философскую направленность, обогащают рубаи новым идейным содержанием.

Рубаи по своему идейно-тематическому и образному содержанию чрезвычайно удобен для лаконичного выражения глубоких философских мыслей и острых человеческих переживаний. Лаконизм и краткость, присущие рубаи, придают ему афористичность и экспрессивность.

По своей тематике рубаи могут быть самыми различными: на любовную тему, морально-этическую, философскую. Но в них обязательно должна присутствовать обобщающая мысль. В рубаи лирическая тема раскрывается не только через эмоции, но и через философские раздумья лирического героя.

Современные поэты стремятся воплотить в четверостишии прекрасное, свободное чувство любви. Особую экспрессивность придают четверостишиям слова-образы, символы, метафоры, мелодичные рифмы, широко используемые поэтами.

Подводя итог сказанному выше, следует отметить, что рубаи в процессе трансформации на базовых уровнях поэтических конструкций, основным из которых является язык, сохранили как свои онтологические характеристики, так и жанровые границы традиционных поэтических форм. При этом удержание генетической памяти истоков восточнославянских литератур придает особую выразительность смешению языковых культур.

В то же время даже при наличии философского наполнения не все четверостишия, как мы увидели, являются рубаи. Во многих случаях литературоведение имеет дело со стилизацией формы канонического стиха, помещенного в современную систему координат, где в основном имитируются форма и восточный колорит.

Среди различных форм литературной рецепции (заимствование и приспособление восточнославянскими литературами культурных форм, возникших в другой стране или в другую эпоху) наряду с художественным переводом, а также вариацией, заимствованием, филиацией, плагиатом выделяются адаптация, стилизация (стилизованное подражание), аллюзия.

Стилизация – это не только сознательное подражание в стиле, но и художественное воспроизведение той или иной эпохи в ее собственных способах выражения, со всеми характерными подробностями и мелочами. Это особый способ создания очень своеобразной эстетической иллюзии, основанной на внимательном изучении и рассчитанном подражании. Образцом в данном случае является стиль эпохи, отличающийся свойственными только ему особенностями выражения, оборотами мысли, словами. Это и есть норма художественной стилизации, т. е. чутье к индивидуальным особенностям времени, а не к нормативному стилю вообще.

Литература

1. Аминов, А. С. Жанр рубаи и советская лирико-философская поэзия / А. С. Аминов; отв. ред. З. Г. Османова. – Душанбе: Дониш, 1988. – 133 с.
2. Брагинский, И. С. Иранское литературное наследие / И. С. Брагинский. – М.: Наука, 1984. – 417 с.
3. Ворожейкина, З. Охраняется законом? / З. Ворожейкина // Вопросы литературы. – 2001. – № 6. – С. 333–339.
4. Нежная ночь любви. Поэзия восточного эротизма в иллюстрациях. – М.: Альфа-Принт, 2004. – С. 15.
5. Кабанова, И. Омар Хайям и другие: всемирная классика в России 1990-х годов / И. Кабанова // Волга. – 2000. – № 1. – С. 112.
6. Османов, М.-Н. О. Омар Хайям: проблемы и поиски / М.-Н. О. Османов. – М., 1972.
7. Розенфельд, Б. А. Предисловие / Б. А. Розенфельд // Омар Хайям. Трактаты. – М., 1961. – С. 15.
8. Черный, С. Всероссийское горе / С. Черный // Эти вирши смешные и странные. – Л., 1990. – С. 35.
9. Режим доступа: <http://www.redburda.ru/%D1%80%D1%83%D0%B1%D0%B0%D0%B8>. – Дата доступа: 14.03.2010.
10. Potter Ambrose George. A Bibliography of the Rubajjat of Omar Khajjam. – A. George. Ambrose Potter. – London, 1929.

BAYESH ZHABAR ZIYARA

ADAPTATION AND STYLIZATION OF OMAR KHAYYAM POETICAL FORMS IN THE EAST SLOVENIAN LITERATURES

Summary

It should be noted that in the process of transformation at the basic level of poetic structure, the main of which is language, rubai retained both their ontological characteristics and genre boundaries of traditional poetic forms.

Simultaneously the conservation of genetic memory from sources of East Slavic literature gives the specific expressiveness to the language culture mix.

МОВАЗНАЎСТВА

УДК 808.26-56

Н. У. ЧАЙКА

ЭЛІПТЫЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ З АДНАРОДНЫМІ ВЫКАЗНІКАМІ

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка

(Паступіў у рэдакцыю 15.03.2011)

Пытанне пра структурную арганізацыю канструкцый з эліпсісам дзеяслова актуальнае ў сучасным сінтаксісе. Будова эліптычных сказаў вывучалася пераважна ў межах **структурнай** сінтаксічнай школы. Былі даследаваны наступныя аспекты праблемы эліпсіса:

размежаванне з'яў сінтаксічнага нуля і эліпсіса (А. Я. Сядзельнікаў, Л. І. Бурак, J. Panenova, K. Kearns, A. Wilhelm, M. Lehman і інш.);

вызначэнне інварыянтных сінтаксічных мадыфікацый (у тым ліку і эліптычных) (В. Вардуль, А. Ісаева, W. Müller, A. Corr, S. Dentler і інш.);

кваліфікацыя эліпсіса, рэдукцыі і збытоўнасці як з'яў аднаго парадку (А. У. Грудзева, J. Jose, S. Dentler і інш.);

структура эліптычных канструкцый у параўнальным аспекце (W. Lechner, M. McShane, J. Merchant, A. Uniszewska, M. McShane і інш.);

эліпсіс і дэтэрмінацыя (Е. М. Шыраеў, В. С. Грыгор'ева, Т. І. Мунгалава і інш.).

Нягледзячы на значную колькасць прац па праблеме, многія важныя пытанні не атрымалі належнай распрацоўкі. Патрабуюць спецыяльнага вывучэння структурна-сінтаксічныя ўмовы функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Тэорыя інварыянтных структур (В. Вардуль, А. Ісаева, W. Müller, A. Corr, S. Dentler і інш.) дала магчымасць вызначыць зыходныя мадэлі эліптычных сказаў. Аднак пры гэтым не атрымалі вывучэння сістэмныя фактары функцыянавання названых канструкцый. Адсутнасць дзеяслова часта надае ім неадназначны характар. Таму патрабуюць вывучэння сінтаксічныя сродкі рэалізацыі семантыкі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова – сродкі пашырэння і ўскладнення структуры, у прыватнасці аднародныя выказнікі. Таксама неабходна выявіць узроўні арганізацыі сінтаксічных адзінак, да якіх належаць структурна-семантычныя паказчыкі, і сінтаксічныя сувязі і адносіны паміж аднароднымі эліпсаваным і матэрыяльна выражанымі выказнікамі. Сказанае вышэй абумоўлівае **мэту** даследавання ў артыкуле – *аналіз структурнай арганізацыі эліптычных канструкцый з аднароднымі выказнікамі*. У адпаведнасці з мэтай даследавання ставіліся і вырашаліся наступныя задачы:

выявіць структурныя віды канструкцый з эліпсісам дзеяслова;

даследаваць сінтаксічныя сувязі і адносіны паміж аднароднымі (эліпсаваным і матэрыяльна выражаным) выказнікамі;

прааналізаваць сродкі сінтаксічнай сувязі паміж аднароднымі (эліпсаваным і матэрыяльна выражаным) выказнікамі;

вызначыць моўныя мезанізмы, што рэгулююць функцыянаванне эліптычных канструкцый з аднароднымі выказнікамі.

Аб'ектам даследавання выступае з'ява эліпсіса ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы. *Прадметам даследавання* – эліптычныя канструкцыі з аднароднымі выказнікамі, а таксама сінтаксічныя сувязі і адносіны ў названых канструкцыях.

Пры аналізе эліптычных канструкцый выкарыстоўваўся пераважна *апісальны метада*, які дазволіў выявіць найбольш агульныя рысы аб'екта даследавання і зрабіць адпаведную класіфікацыю. Таксама ўжываліся *метады кампанентнага аналізу і статыстычны*.

Назіраюцца канструкцыі, у якіх эліпсуецца адзін з аднародных выказнікаў. Сінтаксічныя адносіны паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікам залежаць ад характару сінтаксічнай сувязі паміж імі (а гэта, як правіла, разнавіднасці паратаксічнай сінтаксічнай сувязі – з'яднанне, раз'яднанне або далучальная сувязь). Асновай функцыянавання падобных канструкцый выступае сэнсавая спалучальнасць лексем, што замяшчаюць сінтаксічныя пазіцыі матэрыяльна выражанага і эліпсаванага выказнікаў. На рэалізацыю адпаведнай семантыкі эліпсаванага дзеяслова ў значнай ступені ўплывае характар сінтаксічных адносін.

Часта эліпсаваны і матэрыяльна выражаны выказнікі звязваюцца пры дапамозе сінтаксічнай сувязі з'яднання, і пры гэтым паміж імі ўсталёўваюцца адносіны *паслядоўнасці*: *Пасля вучобы ў акадэміі Мікалай – у свой родны калгас і адразу пачаў працаваць* («Звязда»); *Аўтаматчык падыходзіць і – чаргой угару, на голлі* (В. Быкаў); *Робочыя закончылі засыпаць кар'ер і – дахаты* (А. Жук). Рэалізацыя семантыкі эліпсаванага дзеяслова адбываецца дзякуючы ўзаемадзеянню матэрыяльна выражаных дзеясловаў і залежных кампанентаў эліпсаванага выказніка: *у калгас і потым працаваць, падыходзіць і затым чаргой угару, закончылі засыпаць і пасля дахаты*.

Структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне матэрыяльна выражанага выказніка і акалічнасцей групы эліпсаванага абумоўлівае выбар лексемы на месца незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі: *Мусіць, пералез цераз плот і – у двор да старасты* (В. Быкаў). На паслядоўнасць падзей у падобных сказах указвае і аднародны выказнік, што знаходзіцца першым у радзе і прадвызначае семантыку эліпсаванага: *Мар'яна! – рэзкі боль нясцерпны // Апёк раптоўна, як агнём. // Яна ўсхапілася з пасцелі // І – за пярэгародзь кулём* (Н. Гілевіч); *Трэба, не марудзячы, выкарыстаць гэты перанос, падняць людзей і – рыўком цераз балота, на вышыню* (В. Быкаў); *Я неяк устаў і – цераз плот, бліжэй да хаты* (В. Быкаў). Акалічнасці з лакатыўным значэннем *за пярэгародзь; цераз балота; цераз плот* таксама выконваюць немалаважную ролю ў функцыянаванні эліптычных канструкцый: яны ўдакладняюць або паясняюць семантыку эліпсаванага дзеяслова.

У канструкцыях, дзе эліпсаванаму дзеяслову папярэднічаюць некалькі выражаных аднародных, паказчыкам семантыкі выступае, як правіла, кампанент з лакатыўным значэннем. Гэта абумоўлена нязначнай ступенню спалучальнасці кампанентаў з лакатыўным значэннем, што стварае спрыяльныя ўмовы запаўнення незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі выказніка лексмай канкрэтнай лекіка-семантычнай групы: *Мне ён пра гэта не сказаў нічога, у першы выхадны ўзяў у Сяльцы фурманку, вучня, таго пераростка, што пілаваў з ім дрэва, – і зноў у Княжава* (В. Быкаў); *Аж глушыць птушыны грай прылётны! // Па жаўруковаму званку // Вясна кужэльных палотны // Скачала ў трубы – і ў раку* (Н. Гілевіч); *Тады і ўзнікла думка ў Бэнся: // «А што, каб Кротава дачку // Апрацаваць у пэўным сэнсе // Ды і Сцяпану пад руку!»* (Н. Гілевіч); *Ён (Юрка) толькі паплямкаў губамі, падкручыў ножкі і зноў у краіну духмяных рамонкаў, сасновых сцен ды бясконцай і цёплай зеляніны* (Я. Брыль).

Выклікаюць цікавасць выпадкі, калі ў канструкцыях эліпсуюцца абодва аднародныя выказнікі адначасова. У падобных сказах паказчыкамі семантыкі выступаюць лексемы ў сінтаксічнай пазіцыі акалічнасці, што адносяцца да розных аднародных эліпсаваных выказнікаў: *«Даруйце!» – згроб купюру ў жменю. // І ў дзверы ледзьве не бягом. // Яна – на ганак праз імгненне, // А там – на вулку наўздагон* (Н. Гілевіч).

На паслядоўнасць падзей часам указваюць злучнікі *і (ды)*. Прычым у такіх выпадках першы выказнік звычайна матэрыяльна выражаны, а другі – эліпсаваны: *Я завязаў вяшчмяшок і – на станцыю* (В. Быкаў); *Мяне скруцілі ды – у бліндаж* (В. Быкаў); *Прывяжы каня пакуль – ды ў хату* (І. Мележ); *Уніз, уніз вядзі і – праз яр* (А. Петрашкевіч); *Можна, гэтак жа разам сядзем заўтра ў санітарную машыну і ў тыл, прэч ад танкаў, агню і бясконцых трывог* (В. Быкаў); *Вазьму свету на плечы – ды ў белы свет! Куды душа павядзе* (І. Мележ).

У выпадку, калі структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне паміж эліпсаваным і выражаным выказнікамі недастаткова выразнае, то ў адносіны семантычнай спалучальнасці ўступаюць лексемы, што запаўняюць сінтаксічныя пазіцыі дадзеных членаў сказа: *А мяне ранічкай у другую*

«трыццацьчацвёрку» перасадзілі, зноў рычагі ў рукі і – унярод, за Радзіму (В. Быкаў); Рукамі і зубамі за кавалак зямлі трымаецца і пра камунізм яшчэ (А. Дудараў).

Рад аднародных выказнікаў можа ўключаць тры і больш кампаненты. Семантычнае ўзаемадзеянне ў гэтым выпадку ахоплівае матэрыяльна выражаныя выказнікі і залежныя кампаненты з лакатыўным значэннем: *Пятрок борздзенька надзеў кажухок у рукавы, адчыніў дзверы і ў сенцы* (В. Быкаў); *Дык вось, заканчвай і абараняй свой дыплом і сюды, у наш «Маяк»* (А. Макаёнак); *Старую ў час блакаты ў лесе // Забралі злыдні – і на здзек, // За белы свет у рабства звезлі, – // Там ад пакут і згасла дзесь* (Н. Гілевіч); *Немцы блізка падпускаць, асвецяць ракетамі – і з кулямётаў* (В. Быкаў). Эліпсаванне ў падобным выпадку можа любы выказнік у радзе аднародных членаў.

Сінтаксічная функцыя кампанентаў тыпу *да сяброў і да мяне ў эліптычных сказах* таксама функцыянальна абумоўлена. Яны могуць выступаць і ў якасці дапаўнення і акалічнасці ў залежнасці ад сінтаксічных умоў: *Вечар, // Сонца на заходзе. // Гоніць Федзя статак свой. // Прыганяе да аборы // І адразу да сяброў* (П. Броўка); *А раніцай гэтыя бандыты ўвальваюцца ў кантору і – да мяне з кароткімі гужамі* (М. Матукоўскі). Як бачна, заканамернасці функцыянавання эліптычных канструкцый прадугледжваюць стварэнне неабходных умоў для рэалізацыі семантыкі эліптычных канструкцый, у дадзеным выпадку гэта семантыка-сінтаксічнае ўзаемадзеянне кампанентаў, асновай для якога выступае паратаксічная сінтаксічная сувязь.

На аснове сінтаксічнага з'яднання паміж аднароднымі выказнікамі зрэдку ўсталёўваюцца адносіны *адначасовасці*. Рэдкасць выкарыстання падобных сказаў абумоўлена абмежаваннямі ў сэнсавым узаемадзеянні выказнікаў, што знаходзяцца ў адносінах адначасовасці. Узаемадзеянне ў падобных сказах часцей ахоплівае структурна-граматычную арганізацыю сінтаксічнай адзінкі, радзей – сэнсавую. Канструкцыя тыпу *Міхась – доўга на раку за вёскай...* мае неадназначны характар. Тут можа ўжывацца дзеяслоў са значэннем *ісці, ехаць, бегчы* і інш. Структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне эліпсаванага і выражанага выказнікаў дазваляе рэалізаваць неабходную семантыку і функцыянаваць у якасці паўнацэннай камунікатыўнай адзінкі: *Міхась доўга – на раку за вёскай і адарвацца не можа* (Б. Мікуліч).

Паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікам часам усталёўваюцца *прычынна-выніковыя* адносіны: *Піліп яшчэ здалёк убачыў постаці двух афіцэраў на ўзмежку – і назад, у лес* (У. Паўлаў); *Іван Пятровіч Сяднёў вельмі любіў дзяцей і менавіта таму трыццаць гадоў – школьным настаўнікам («Настаўніцкая газета»)*. Прычынна-выніковыя адносіны прадвызначаюць лексічнае напаўненне незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі выказніка: *убачыў афіцэраў і таму (вярнуўся) назад, у лес; любіў дзяцей і таму (працаваў) школьным настаўнікам*. Як бачна, структурна-сэнсавая абумоўленасць выступае важным фактарам функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Назіраюцца выпадкі, калі абодва эліпсаваныя аднародныя выказнікі маюць *блізкае значэнне*. У падобных сказах лексемы, што запаўняюць сінтаксічныя пазіцыі акалічнасцей, выступаюць асноўнымі паказчыкамі семантыкі эліпсаваных дзеясловаў: *Я праз слухавое акно і на даху – на гарод* (В. Быкаў). Названыя сказы маюць неадназначную кваліфікацыю ў сінтаксісе. Некаторыя даследчыкі (В. К. Пакусаенка, А. Ф. Прыяткіна) лічаць, што падобныя сказы не з'яўляюцца ўскладненымі і таму маюць адну сінтаксічную пазіцыю выказніка – незамешчаную ў дадзеным выпадку. Аднак злучнік *і ў такіх сказах* злучае не аднародныя акалічнасці (кампаненты *праз слухавое акно і на даху* не з'яўляюцца аднароднымі), а менавіта эліпсаваныя выказнікі, і таму падобныя сказы адносяцца да ўскладненых (Л. І. Бурак). У няўскладненых канструкцыях у адносінах аднароднасці ўступаюць акалічнасці, прычым сувязь паміж імі можа быць як злучальнай, так і далучальнай: *Максім разам са мной – на работу і, акрамя таго, – у лес, на рыбу, на паляванне* (Я. Васілёнак).

Узаемадзеянне матэрыяльна выражанага і эліпсаванага выказнікаў часам адбываецца на аснове сінтаксічнай сувязі *раз'яднання*. Паміж выказнікамі ў гэтым выпадку выражаюцца адносіны *неадпаведнасці*: *Мікола доўга – у начную цемру, аднак нічога не заўважыў* (І. Чыгрынаў). Канструкцыя *Мікола – у начную цемру...* з'яўляецца неадназначнай і можа змяшчаць дзеясловы з рознай семантыкай – *пайшоў, панёс, паглядзеў*. Паказчыкам семантыкі ў дадзеным выпадку выступае лексема, што замяшчае сінтаксічную пазіцыю матэрыяльна выражанага аднароднага

выказніка *не заўважыў*, якая на аснове сэнсавага ўзаемадзеяння (у дадзеным выпадку неадпаведнасці падзей) «выбірае» лексему на месца незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі. Семантыка эліпсаванага дзеяслова абумоўлена структурна-сэнсавым узаемадзеяннем дзеяслова *не заўважыць* і залежнага кампанента *ў цемру*.

Адносіны неадпаведнасці рэалізуюцца таксама пры дапамозе ўступальнага злучніка *хоць*: *Мы ж, на жаль, гісторыю нашага беларускага балета амаль не ведаем, хоць у тэатр – часта* (ЛіМ). Структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне паміж матэрыяльна выражаным выказнікам і залежнымі кампанентамі групы эліпсаванага канкрэтызуе семантыку эліпсаванага дзеяслова.

Неабходна адзначыць, што структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікам не можа рэалізавацца на аснове сінтаксічнай сувязі *пераз’яднання*. Гэта абумоўлена абсалютнай семантычнай аднапланавасцю і лагічнай адназначнасцю як выказнікаў, так і залежных ад іх акалічнасцей. Таму пры эліпсісе дзеяслова ў падобных канструкцыях пачынаюць узаемадзейнічаць не выказнікі, а даданыя члены сказа. Напрыклад у сказе тыпу *Мы паедзем у лес або пойдзем на рыбу* пры эліпсісе дзеяслова сінтаксічная пазіцыя аднароднага выказніка нейтралізуецца, і ў адносіны аднароднасці ўступаюць акалічнасці: *Мы – у лес або на рыбу*.

Іншую структуру маюць канструкцыі, у якіх аднародныя выказнікі – эліпсаваны і матэрыяльна выражаны – звязаны *далучальнай сувяззю* (Л. І. Бурак). Усякая канструкцыя з далучэннем характарызуецца пэўнай аўтаномнасцю як далучаемай, так і далучальнай частак, што абумоўлена характарам названых адносін. Канструкцыі з далучэннем не ўтвараюць структурна-семантычнай еднасці, у адрозненне ад канструкцый са злучэннем. Далучаемая частка канструкцыі прымацоўваецца да асноўнай, удакладняе яе і таму праецыруецца на яе ў структурным і семантычным плане. Паколькі структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне паміж названымі часткамі невыразнае, то і ў якасці паказчыка семантыкі надзвычай рэдка выступае лексема, што замяшчае сінтаксічную пазіцыю далучальнага выказніка. Эліптычныя канструкцыі падобнага тыпу звычайна выразныя ў семантычным плане. Далучальны выказнік толькі паясняе, канкрэтызуе або ўдакладняе змест астатняй часткі сказа: *Школьнікі летам – ягады і грыбы і гэтым зарабляюць* («Белавежская пушча»); *Міхал – сам з сабою ўголос і гэтага не прыкмячаў* («Веснік Глыбоччыны»).

Зрэдку назіраюцца выпадкі, калі эліпсуецца далучальны аднародны выказнік: *От, каб сабраць усіх так – ды і на балота* (І. Мележ); *Маці з бацькам паабедалі і – зноў да бульбы* (У. Шахавец). Структура падобных сказаў аналагічная: кожная частка сказа характарызуецца структурна-сэнсавай аўтаномнасцю. Выключэнне складаюць адзінкавыя выпадкі, калі далучаемая частка мае неадназначны характар, і паказчыкам семантыкі выступае далучаемы выказнік з залежнымі кампанентамі: *Старшыня Васняцоў шкадаваў старую жанчыну і толькі таму пра сына – нічога* («Звязда»).

Канструкцыі са шматчленным радам аднародных выказнікаў характарызуюцца структурнай і семантычнай разнастайнасцю. Адценне *супраціўнасці* далучальным адносінам надае злучнік *але*: *Марына была злосная, і ўсё ж прывіталася, і нават загаварыла з жанчынамі, але ўсё гэта – толькі для прыліку* (Г. Далідовіч). На характар сінтаксічнай сувязі (далучальнай) паміж аднароднымі выказнікамі ўказвае займеннік *гэта*, які выступае семантычнай скрэпай паміж далучаючым і далучальным (эліпсаваным) выказнікамі.

У шматчленным радзе аднародных выказнікаў часцей эліпсуецца адзін з іх, звычайна апошні, які, як правіла, змяшчае вынік. Ён можа прымацоўвацца як спалучальнай, так і далучальнай сувяззю, аднак незалежна ад гэтага лексічнае напаўненне яго сінтаксічнай пазіцыі абумоўлена лексемамі, што запаўняюць сінтаксічныя пазіцыі матэрыяльна выражаных выказнікаў: *Мітрафан склаў сена, акуратна падгроб каля стажкоў, закінуў наверх вілы, – словам, мог ужо і дадому* (Я. Васілёнак).

Цікавымі з’яўляюцца прыклады, дзе аднародныя выказнікі (эліпсаваны і матэрыяльна выражаны) маюць аднолькавае лексічнае значэнне: *Іван хацеў заехаць у млын, а разам з тым і ў краму* (Г. Далідовіч) або *Стары Мацей увесь час расказваў пра вайну, прычым пра адно і тое ж – некалькі разоў* («Савецкая вёска»). Падобныя канструкцыі ў мовазнаўчай літаратуры

кваліфікуюцца неадназначна: некаторыя даследчыкі (С. Г. Бакаренка, В. Н. Кудзімова) лічаць, што аднароднымі ў іх з'яўляюцца не выказнікі, а акалічнасці або дапаўненні, і таму эліпсіс дзеяслова тут адсутнічае. Аднак калі зрабіць аналіз падобных канструкцый, то можна заўважыць, што сувязь паміж аднароднымі членамі далучальная, што прадвызначае ўжыванне асобнага выказніка да кожнага даданага члена сказа, нават калі ён мае аднолькавае лексічнае значэнне (Л. І. Бурак). Дадатковыя лексічныя сродкі з *тым* і *тое* ўказваюць не толькі на далучальную сувязь, а і на тое, што ў падобных адносіны ўступаюць менавіта выказнікі, а не дапаўненні або акалічнасці. Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне ў падобных канструкцыях ахоплівае выражаны выказнік і залежны кампанент эліпсаванага. Неабходна адзначыць, што эліптычныя канструкцыі з далучальнай сувяззю істотна адрозніваюцца ад падобных са злучальнай сувяззю. Пры злучальнай сувязі ў адносіны аднароднасці ўступаюць акалічнасці, бо выказнік займае адну сінтаксічную пазіцыю: *Каб у блакітнай вышыні – // Не крык аб партунку, // А песня дзіўная пра дні, // Што нас ядналі ў пацалунку...* (М. Шабоўіч); *Як з хваробы я ачнуўся, // Дзе ляжаць? Адказны год! // У Маскву мяне на курсы камандзіраў // І на фронт* (П. Броўка).

Назіраюцца выпадкі, калі ў канструкцыі некалькі сінтаксічных пазіцый выказніка, і ўсе эліпсаваныя. Падобныя сказы маюць надзвычай выразны характар, што абумоўлена семантычным узаемадзеяннем кампанентаў на аснове сінтаксічнага падпарадкавання: *Тады Мароз за шапку, кажушок, за сваю палку і гарадамі – у лясок па выгане* (В. Быкаў). Адметнасцю дадзенага сказа з'яўляецца тое, што канструкцыя *Мароз за шапку, кажушок, за сваю палку* мае спецыфічнае напаўненне: фармальна тут можна падставіць дзеяслоў *сханіўся*, а рэальна канструкцыя мае значэнне *сханіў шапку, кажушок*. Значыць, у канструкцыі, акрамя эліпсіса, назіраюцца і пэўныя пераўтварэнні. Акалічнасці *гарадамі, у лясок* указваюць на лакатывы і могуць спалучацца толькі з дзеясловамі са значэннем перамяшчэння ў прастору.

У структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне могуць уступаць аддзяслёўныя выклічнікі: *А постаць круць! – шыйкім крокам назад – у морак, цішыню* (Н. Гілевіч) або прэдыкатыўныя прыслоўі: *Пагрэліся і пара ў пуць-дарогу* (В. Быкаў) ці інтанацыя, што ўказвае на значэнне загаднага ладу: *У выпадку чаго агонь – і рыўком у лес!* (В. Быкаў).

Як паказалі даследаванні, канструкцыі з эліпсісам дзеяслова могуць быць ускладнены аднароднымі выказнікамі. Назіраецца двухчленны або шматчленны рад аднародных выказнікаў, пры гэтым эліпсавання можа адзін ці два або ўсе выказнікі адначасова.

Паміж аднароднымі выказнікамі (матэрыяльна выражаным і эліпсаваным) усталёўваецца паратаксічная або далучальная сінтаксічная сувязь (малюнак). Найбольш часта матэрыяльна выражаны і эліпсаваны выказнікі звязваюцца паміж сабой сінтаксічнай сувяззю *з'яднання* (66%). Пры гэтым паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікамі рэалізуюцца адносіны паслядоўнасці, адначасовасці і прычынна-выніковыя. Асноўным сродкам сувязі паміж пазіцыямі выказніка выступаюць злучнікі *і* і *ды*.

Зрэдку эліпсаваны і матэрыяльна выражаны выказнікі звязваюцца паміж сабой сінтаксічнай сувяззю *раз'яднання* (6%). Пры падобнай сувязі паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікам рэалізуюцца адносіны *неадпаведнасці*. Асноўным сродкам сувязі выступае злучнік *але*.

Сінтаксічная сувязь *пераз'яднанне* паміж эліпсаваным і матэрыяльна выражаным выказнікамі не рэалізуецца па прычыне іх абсалютнай семантычнай аднапланавасці і лагічнай адназначнасці.

Аднародныя выказнікі (працэнтныя суадносіны)

Пры эліпсісе дзеяслова ў падобных канструкцыях пачынаюць узаемадзейнічаць не выказнікі, а даданыя члены сказа.

Паміж аднароднымі выказнікамі (эліпсаваным і матэрыяльна выражаным) часам усталёўваецца далучальная сувязь (28%). Рад аднародных членаў бывае двухчленным і шматчленным. Далучаемая і далучаючыя часткі з'яўляюцца ў большай ступені аўтаномнымі, па гэтай прычыне структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж імі праяўляецца слаба. Далучаемая частка прымацоўваецца да асноўнай, канкрэтызуе яе і праецыруецца на яе ў структурным і сэн-

савым плане. Важную ролю ў функцыянаванні эліптычных канструкцый падобнага тыпу адыгрываюць дапаможныя сродкі – семантычны канкрэтызатар пры далучальных злучніках, семантычная скрэпа, што прымацоўвае далучальную канструкцыю, а таксама семантычная пераемнасць кампанентаў у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Асноўным сродкам сувязі паміж аднароднымі (эліпсаваным і матэрыяльна выражаным) выказнікамі выступаюць злучнікі і злучальныя словы.

Як паказалі даследаванні, аднародныя выказнікі (матэрыяльна выражаны і эліпсаваны або ўсе эліпсаваныя) структурна і сэнсава ўзаемаабумоўлены і ўзаемазвязаны. Разгортванне сінтаксічных пазіцый шляхам ускладнення структуры сказа дае магчымасць лексемам узаемадзеінічаць паміж сабой на аснове структурнай і семантычнай аднапланавасці. У эліптычных канструкцыях з аднароднымі членамі выразна праяўляецца структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне кампанентаў на аснове рознай сінтаксічнай сувязі і адносін. Сэнсавае ўзаемадзеянне рэалізуецца ва ўзаемасувязі і ўзаемаабумоўленасці лексем, якія запаўняюць сінтаксічныя пазіцыі. На аснове праведзенага даследавання можна зрабіць выснову, што сэнсавае ўзаемадзеянне можа ажыццяўляцца не толькі на аснове гіпатаксічнай сувязі, а і на аснове паратаксічнай і далучальнай сінтаксічнай сувязі паміж аднароднымі (матэрыяльна выражаным і эліпсаваным) выказнікамі. Эліптычныя канструкцыі з аднароднымі выказнікамі не часта назіраюцца ў беларускай мове (4% ад агульнай колькасці фактычнага матэрыялу). Функцыянаванне падобных канструкцый рэгулюецца структурна-сэнсавымі моўнымі механізмамі.

Літаратура

1. Бурак, Л. І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове / Л. І. Бурак; навук. рэд. М. А. Жыдовіч. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1975. – 256 с.
2. Вардоль, И. Ф. К вопросу о явлении эллипсиса / И. Ф. Вардоль // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения: докл. на конф. по теорет. проблемам синтаксиса / Акад. наук СССР, Ин-т языкознания; отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М., 1969. – С. 59–70.
3. Григорьева, В. М. Устойчивые словосочетания и обороты, наиболее употребительные в немецкой научной литературе: учеб.-метод. пособие / В. М. Григорьева; Каф. иностр. яз. Акад. наук СССР, Секция нем. яз.; сост.: В. М. Григорьева [и др.]. – М.: [б. и.], 1978. – 162 с.
4. Грудева, Е. В. Избыточность и эллипсис в русском письменном тексте / Е. В. Грудева. – Череповец: Черепов. гос. ун-т, 2007. – 251 с.
5. Исаева, Е. Запрещающие факторы эллипсиса подлежащего во втором компоненте сложносочиненного предложения / Е. Исаева // Сб. науч.-метод. материалов к лекциям для слушателей ФПК: в помощь преподавателю русского языка как иностранного: в 2 ч. / Ин-т рус. яз.; редкол.: Ю. А. Бельчиков [и др.]. – М., 1982. – Ч. 2. – С. 257–270.
6. Мунгалова, О. М. Семантико-синтаксические и функциональные особенности номинальных структур в испанском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05 / О. М. Мунгалова; Моск. гос. ун-т. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 32 с.
7. Ширяев, Е. Н. Основы системного описания незамещенных синтаксических позиций / Е. Н. Ширяев // Системный анализ значимых единиц русского языка: синтаксические структуры: межвуз. сб. / Краснояр. ун-т; редкол.: В. А. Белошапкова (науч. ред.) [и др.]. – Красноярск, 1984. – С. 11–21.
8. Согг, А. Ellipsen: Untersuchungen zu Elliptizität und elliptischen Sprachgebrauch / A. Corr. – Saarbrücken: Verl. Dr. Müller, 2008. – 102 s.
9. Dentler, S. Verb und Ellipse im heutigen Deutsch: zum «Fehlen» verbhängiger Bestimmungen in Theorie und Praxis / S. Dentler. – Göteborg: Univ., 1990. – 106 s.
10. Jose, L. Marcher trois heures vs marcher pendant trois heures, peut-on marcher sans ellipse? / L. Jose // Bull. de la Soc. Linguistique de Paris. – 2001. Vol. 96, № 1. – P. 207–226.
11. Kearns, K. Epistemic verbs and zero complementizer / K. Kearns // English Language & Linguistics. – 2007. – Vol. 11, № 3. – P. 475–505.
12. Lehman, H. M. Zero subject relative constructions in American and British English / H. M. Lehman // New frontiers of corpus research / ed. P. Peters. – Amsterdam, 2002. – P. 163–177.
13. McShane, M. Verbal ellipsis in Russian, Polish and Czech / M. McShane // Slavic & East Europ. J. – 2000. – Vol. 44, № 2. – P. 195–233.
14. Merchant, J. Fragments and ellipsis / J. Merchant // Linguistics & Philosophy. – 2004. – Vol. 27, № 6. – P. 661–738.
15. Müller, W. Die real existierenden grammatischen Ellipsen und die Norm: eine Bestandsaufnahme / W. Müller // Sprachwissenschaft. – 1990. – Bd. 15, H. 3/4. – S. 241–366.

16. P a n e v o v a, J. Ellipses and zero elements in the structure of the sentence / J. Panevova // Типология. Грамматика. Семантика: [сб. ст.] / Рос. акад. наук; Ин-т лингвист. исслед.; ред. Н. А. Козинцева. – СПб., 1998. – С. 67–76.
17. S z k u d l a r e k, E. Kontekstowa elipsa akomodowanych jednostronnie uzupełnien predykatu / E. Szkudlarek // Acta Univ. Lodziensis. Folia Linguistica. – Łódź, 1998. – № 38. – S. 89–96.
18. U n i s z e w s k a, A. The nature of linguistic processes determining the applicability of nominalizations applied to strings NP-COP-AP / A. Uniszewska // Glottodidactica. – 2001. – Vol. 29. – P. 139–147.
19. W i l h e l m, A. Asyndese, Ellipse und Null: menage a trois? / A. Wilhelm // Beiträge der Europäischen slavistischen Linguistik (POLYSLAV). – München, 1998. – Bd. 1. – S. 187–198.

N. U. CHAIKA

ELLIPTICAL CONSTRUCTIONS WITH THE SIMILAR CHARACTERISTICS

Summary

The syntactic structure of constructions with elliptical verbs has been analyzed in the article.

Means of the widening and complication of syntactical sentence structures performed as a structural-semantic indicators have been determined in the text. Syntactic connections and relations have been revealed which are the basis of semantic construction realization with ellipse of the verb.

Also the mechanisms of language have been identified which regulating the functioning of constructions with elliptical verbs.

УДК 811.161.1'373.46+811.124'373.46

А. І. ГРЫНКЕВІЧ

**МАТЫВАЦЫЯ НАЙМЕННЯЎ АНАТАМІЧНЫХ АБ'ЕКТАЎ
І ЎНУТРАНАЯ ФОРМА ТЭРМІНАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК**

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

(Паступіў у рэдакцыю 07.12.2010)

З'ява матываванасці моўнай адзінкі (у тым ліку і тэрміна) непарыўна звязана з паняццем унутранай формы слова, бо апошня з'яўляецца сувязным звязом паміж планам зместу і планам выражэння.

Матываванасць уяўляе сабой такую структурна-семантычную ўласцівасць слова, якая дазваляе «ўсвядоміць узаемаабумоўленасць яго значэння (семемы) і гучання (лексемы) на аснове суадносін з моўнай ці нямоўнай рэчаіснасцю» [1, с. 297–298]. А ўнутраная форма слова (згодна з азначэннем гэтага агульналінгвістычнага паняцця) «матывуе гукавы склад слова, паказвае на прычыну, па якой гэтае слова выражана менавіта дадзеным спалучэннем гукаў» [2, с. 85]. Таму ў рэчышчы матывалогіі ўнутраную форму слова разумеюць як «морфасемантычную структуру слова, якая дазваляе ўсвядоміць узаемаабумоўленасць яго гучання і значэння» [1, с. 278].

Аднак у тэрміназнаўстве назіраюцца разыходжанні і ў разуменні такога паняцця, як унутраная форма тэрміна. Паводле сцвярджэння Т. Р. Кіяка, унутраная форма (УФ) з'яўляецца семантычнай характарыстыкай любога тэрміна, як матываванага, так і нематываванага. Яна з'яўляецца асновай матываванасці, у той час, як матываванасць у сваю чаргу – колькасная і якасная характарыстыка ўнутранай формы [3, с. 15–37]. Для В. А. Татарынава ўнутраная форма – гэта сістэма ўвасаблення думкі ў слове: «Менавіта наяўнасць у тэрміна ўнутранай формы выяўляе ўсю важнасць суб'ектыўнага фактару ў навуцы і тэрмінатворчасці. У ёй выражаюцца адносіны чалавека і да лагічнага складу ведаў, і да спосабаў іх вербалізацыі» [4, с. 210]. На думку С. Д. Шэлава, частка тэрміналагічнай лексікі ўвогуле не мае ўнутранай формы: «такія адзінкі не толькі самі не ўваходзяць у агульналітаратурны фонд рускай лексікі, але і пазбаўлены тэрмінаэлементаў (акрамя, зразумела, словазмяняльных), семантычна суадносных з гэтым фондам» [5, с. 154].

Пры разглядзе пытання аб правамернасці і мэтазгоднасці звароту да ўнутранай формы тэрміналагічных адзінак як да фактару матываванасці намінацый анатамічных аб'ектаў мы павінны ўлічваць не толькі спецыфічныя якасці тэрміналагічнай лексікі як часткі лексікі агульнанароднай мовы, але таксама і некаторыя асаблівасці фарміравання і функцыянавання навуковай медыцынскай тэрміналогіі.

Станаўленне тэрміналагічнага значэння ўяўляе сабой складаны працэс. Каб высветліць механізм фарміравання тэрміналагічнага значэння на аснове агульнаўжывальнага, вызначыць заканамернасці семантычных змен слова ў працэсе тэрміналагізацыі, неабходна выявіць змены, якія адбываюцца ў семантычнай структуры слова, разгледзець тэрміны як адзінкі мовы, якія перажылі працэс тэрміналагізацыі. Пры гэтым фарміраванне медыцынскай тэрміналагічнай сістэмы мае свае асаблівасці. Трэба адзначыць, па-першае, доўгі шлях станаўлення і развіцця гэтай сістэмы, па-другое – працяглае фарміраванне і функцыянаванне гэтай тэрміналагічнай сістэмы як двухмоўнай ва ўмовах сістэмных суадносін рускіх тэрміналагічных адзінак і іх лацінамоўных эквівалентаў грэка-лацінскага паходжання.

Такім чынам, уяўляецца мэтазгодным разгледзець пытанне аб ролі ўнутранай формы слоў у змештавай структуры анатамічнага тэрміна, як рускага, так і яго лацінамоўнага эквівалента, каб

высветліць, як суадносяцца план зместу і план выражэння ў рускай анатамічнай тэрміналогіі, вызначыць характар і ступень матываванасці рускіх анатамічных тэрмінаў і іх лацінамоўных тэрміналагічных эквівалентаў (у гэтым артыкуле мы, следам за В. І. Блінавай, ужываем тэрмін *унутраная форма слова* ў значэнні ‘морфасемантычная структура слова, сума значэнняў марфем, якія складаюць слова, якая з’яўляецца прамым найменнем адпаведных аб’ектаў рэчаіснасці’).

У аспекце матывалогіі выдзяляюць розныя тыпы матываванасці слоў у адпаведнасці з разнастайнымі крытэрыямі, у якасці якіх разглядаюцца розныя паказчыкі і сродкі выражэння матывацыйнай прыкметы, якая ляжыць у аснове наймення аб’ектаў нямойнай рэчаіснасці. Так, у залежнасці ад спосабу матывіроўкі – моўнай ці нямойнай – выдзяляюцца абсалютны і адносны тыпы матываванасці (*мяў-мяў – чайнік*); у залежнасці ад сродку матывіроўкі – тыпы фанетычны (*барбан*), марфалагічны (*падарожнік*), семантычны (футра з *лісы*), морфа-семантычны (*завіруха*). Сярод слоў марфалагічнага тыпу матываванасці ў адпаведнасці з лексічным ці граматычным спосабамі рэалізацыі значэння матывацыйнай прыкметы прапаноўваецца адрозніваць словы тыпу *шпакоўня – лясісты, гліністы* як словы, якія характарызуюцца лексічнай ці граматычнай матываванасцю. Урэшце, у залежнасці ад ступені матываванасці адрозніваюць тыпы з поўнай ці частковай матываванасцю (*марак, варона – снягір, каралева*) [1, с. 52–57].

Класіфікацыя тыпаў матываванасці, якая прапануецца ў працах па матывалогіі, унутрана супярэчлівая, бо зыходзіць, калі можна меркаваць па прыведзеных прыкладах, з крытэрыяў, што перасякаюць або не выключаюць адзін аднаго. Але самае галоўнае, што прадстаўлены гэтай класіфікацыяй вопыт вывучэння тыпаў матываванасці не адпавядае задачы вывучэння семантычнай характарыстыкі матывацыйнай прыкметы як таго паняццёвага стрыжня ўнутранай формы тэрміна, які вызначае ўзаемаабумоўленасць яго значэння і гучання.

Пры разглядзе ўнутранай формы тэрміна як аднаго з фактараў развіцця яго адметнага, спецыяльнага значэння важным класіфікацыйным параметрам, які вызначае матываванасць яго значэння і забяспечвае сувязь яго зместу і формы, з’яўляецца прамы ці пераносны характар матывацыйнай прыкметы, які стаў семантычным цэнтрам моўнай намінацыі аб’екта пазамоўнай рэчаіснасці.

Рашэнне пастаўленай даследчай задачы мае свае асаблівасці адносна медыцынскай тэрміналогіі, фарміраванне і функцыянаванне якой, як было адзначана вышэй, на працягу некалькіх стагоддзяў адбывалася ва ўмовах двухмоўя, пры наяўнасці поруч з рускімі моўнымі адзінкамі іх лацінскіх эквівалентаў грэка-лацінскага паходжання. У гэтым выпадку асаблівую ролю адыгрывае задача сістэматычнага супастаўлення семантычнай структуры ўнутранай формы рускай тэрмінаадзінкі з семантычнай структурай унутранай формы тых грэка-лацінскіх тэрмінаэлементарных, якія замацаваліся (па розных прычынах, у выніку розных спосабаў перакладу, транслітарацыі ці калькавання, ці ў выніку штучнага канструявання ў больш познія эпохі) як іншамовныя эквіваленты рускіх медыцынскіх тэрмінаў.

У гэтым артыкуле разглядаюцца аднаслоўныя і неаднаслоўныя тэрміналагічныя адзінкі. Адзін са шляхоў развіцця тэрміналагічнага значэння – стварэнне тэрміналагічнага словазлучэння з удзелам агульнаўжывальнага слова. Таму ўзнікае неабходнасць звярнуць увагу на ўнутраную форму тэрмінаадзінкі (ТА), якая аказваецца залежнай ад знешняй структуры.

Аналіз значнай групы рускіх анатамічных тэрмінаў дае магчымасць выдзеліць розныя тыпы матываванасці ТА. У залежнасці ад прамога ці пераноснага характару матывацыйнай прыкметы ў семантычнай структуры ўнутранай формы рускіх анатамічных тэрмінаў пры супастаўленні з семантычнай структурай іх лацінскіх эквівалентаў могуць быць вылучаны пяць асноўных тыпаў матываванасці ТА анатамічнай тэрмінасістэмы ў рускай мове.

І. *Матываванасць на аснове прамога характару матывацыйнай прыкметы* (чаму адпавядае прамое ці пераноснае значэнне матывацыйнай прыкметы ў семантычнай структуры лацінскага эквівалента).

1. Выпадкі поўнай марфалагічнай чляннасці слова ці кампанентаў словазлучэння:

рус. *подбородок* ‘выступаючая наперад ніжняя частка твару, якая адпавядае падбародачнаму ўзвышэнню ніжняй сківіцы’ – лац. *mentum* ‘падбародак’;

рус. *разгибатель* ‘цягліца, пры скарачэнні якой адбываецца разгібанне ў якім-небудзь суставе’ – лац. *extensor* ‘той, хто расцягвае на дыбе, кат’;

рус. *суставная поверхность* ‘покрытая сустаўным храстком паверхня косткі’ – лац. *facies articularis* (*facies* ‘знешні вобраз, вонкавы выгляд, знешнасць’; ‘форма’; *articularis* ‘сустаўны’).

2. Выпадкі частковай марфалагічнай члянiмасцi слова:

рус. *базиллярный* ‘які адносіцца да асновы галаўнога мозга’ – лац. *basilaris* (ад грэч. *basis* ‘аснова’);

рус. *надчревьe* ‘вобласць страўніка’ – лац. *epigastrium* (*epi-* ‘размяшчэнне над чым-небудзь’; *gaster* ‘страўнік’) і iншыя прыклады.

II. *Матываванасць на аснове пераноснага характару матывацыйнай прыкметы тэрміналагічнай адзiнкі (ТА) у рускай мове* (чаму адпавядае прамы цi пераносны характар матывацыйнай прыкметы ў семантычнай структуры лацінамоўнага эквівалента):

рус. *атлант* ‘першы шыйны пазванок’ – лац. *atlas* ‘Атлант, тытан’;

рус. *ключица* ‘парная трубчастая костка плечавога пояса, якая злучае лапатку з грудной косткай’ – лац. *clavicula* ‘ключык’;

рус. *птичья шпора* ‘валікападобны выступ на медыяльнай сценцы задняга рога бакавога жалудачка галаўнога мозга, які размяшчаны адпаведна праходжанню шпорнай баразны’ – лац. *calvar avis* (*calvar* ‘шпора, адростак, які нагадвае шпору’; *avis* ‘птушка’ – вобразная матывацыя) і iншыя прыклады.

III. *Матываванасць на аснове пераноснага характару матывацыйнай прыкметы галаўнага кампанента неаднаслоўнай ТА ў рускай мове* (чаму адпавядае прамы цi пераносны характар гэтага кампанента ў складзе лацінамоўнай тэрміналагічнай адзiнкі) *пры матываванасцi на аснове прамога характару матывацыйнай прыкметы ў рускай мове iншых членаў тэрміналагічнага спалучэння*:

рус. *носогубная борозда* ‘скурная складка, якая аддзяляе верхнюю губу ад шчакі’ – лац. *sulcus nasolabialis* (*sulcus* ‘баразна’; *nasus* ‘нос’; *labium* ‘губа’);

рус. *подбородочный бугорок* ‘парнае ўзвышэнне на падбародачным выступе цела ніжняй сківіцы’ – лац. *tuberculum mentale* (*tuberculum* ‘бугарок, маленькае ўздупце’; *mentum* ‘падбародак’) і г. д.

IV. *Частковая матываванасць на аснове прамога цi пераноснага характару матывацыйнай прыкметы аднаго з кампанентаў неаднаслоўнай тэрміналагічнай адзiнкі ў рускай мове* (чаму адпавядае прамы цi пераносны характар гэтага кампанента ў складзе лацінамоўнай тэрміналагічнай адзiнкі) *пры нематываванасцi ў рускай мове iншых членаў тэрміналагічнага словазлучэння*:

рус. *жевательная мышца* ‘агульная назва цягліц, што прыводзяць у рух ніжнюю сківіцу ў скронева-ніжнясківічным суставе’ – лац. *m. masseter* (*mastico* – ‘жаваць’);

рус. *подушка таламуса* – лац. *pulvinar thalami* (*pulvinar* ‘падушка’; *thalamus* ‘зрокавы бугор’) і iнш. двухслоўныя словазлучэнні з тэрміналагічным значэннем.

V. *Нематываванасць ТА рускай мовы ў выніку розных шляхоў тэрміналагізацыi слоў рускай мовы і iх лацінскіх эквівалентаў*:

а) невытворнасць слова ў рускай мове і яго лацінскага эквівалента (рус. *голень* ‘частка ніжняй канечнасцi, абмежаваная каленым і галёнкаступнёвым суставамі’ – лац. *crus* ‘галёнка’);

б) невытворнасць слова ў рускай мове пры наяўнасцi словаўтваральнага члянэння яго лацінскага эквівалента (рус. *лоб* ‘верхняя і пярэдняя частка галавы’ – лац. *sinciput* ‘паўгалавы, пярэдняя частка галавы’);

в) страта словаўтваральнага члянэння ў працэсе тэрміналагізацыi рускага слова (рус. *мышца* ‘мускул’ – лац. *musculus* ‘мускул’, агульнаар. ‘мышаня’);

г) транслітарацыя iншамоўных адпаведнікаў у iх прамым цi пераносным ужыванні (рус. *бульбус* (тое ж, што ‘прадаўгаваты мозг’) – лац. *bulbus* ‘цыбуліна цi клубень’; рус. *супинатор* ‘цягліца, якая варочае перадплечча вонкі’ – лац. *m. supinator* (от *supine*, *supinatum* – ‘пераварочваць, адкiдваць назад’);

д) змены змestaвага плана, з чым можа быць звязана памылковая матываванасць ТА як у рускай, так і ў iншамоўнай сістэме (рус. *артерия* ‘крывяносны сасуд’ – лац. *arteria* ‘дыхальнае горла, трахея’ (ад грэч. *aer* ‘паветра’ і *tereo* ‘змяшчаць’) і да т. п.

Магчымы і іншыя тыпы камбінацый прамога і пераноснага характару матывацыйнай прыкметы ў семантычнай структуры ўнутранай формы рускіх тэрмінаў у параўнанні са структурай унутранай формы іх іншамоўных эквівалентаў.

Развіццё тэрміналагічнага значэння адбываецца на базе аднаслоўных і неаднаслоўных тэрміналагічных адзінак, таму ў рэчышчы матывалагічнага даследавання тэрміна разуменне *ўнутранай формы тэрміна* варта пашырыць і ўключыць у яго сінтаксічную структуру тэрміналагічнага словазлучэння.

Унутраная форма (УФ) адлюстроўвае вынік таго працэсу, пры дапамозе якога ў канкрэтнай мове было створана пэўнае слова. У запазычаных слоў, калі ў іх складзе няма «інтэрнацыянальных» марфем (напр., *inter-* 'паміж': рус. *интеркостальный* 'які ляжыць паміж рэбрамі, міжрэберны' – лац. *intercostalis*), УФ звычайна зусім адсутнічае, г. зн. рускія тэрміны *артерия*, *диафрагма* і інш. з'яўляюцца нематываванымі. Страта УФ адбываецца ў тым выпадку, калі губляецца сувязь са словам, што з'явілася асновай намінацыі (*подчревье*, *затылок*). Жывая УФ рэалізуецца ў тэрмінаў, матываванасць значэння якіх усведамляецца носьбітамі мовы (*подреберье*, *суставная поверхность* – жывая неметафарычная УФ; *атлант*, *петушиный гребень* – жывая метафарычная УФ). Жывая УФ тэрміна дапускае наяўнасць у гэтага тэрміна пэўнага тыпу парадыгматычных сэнсавых адносін, што з'яўляецца крытэрыем для выдзялення двух асноўных тыпаў УФ – УФ словаўтваральнага тыпу (*надкостница* ← *кость*; *ягодичная бугристость* ← *ягодицы*, *бугристый*) і УФ эпідыгматычнага тыпу (*борозда* 'агульная назва заглыбленняў, якія размешчаны на паверхні паўшар'яў вялікага мозга і раздзяляюць яе на звільны' ← *борозда* 'заглыбленне ў зямлі, утворанае пры ўзворванні плугам ці іншай ворнай прыладай'). Акрамя таго, адзначаюцца тэрміны з УФ змешанага тыпу (*отросток* 'адгалінаванне якога-н. органа чалавека ці жывёліны'; *гусиная лапка поверхностная* 'трохвугольны апанеўроз краўцоўскай, тонкай і паўсухажыльнай цягліц'; *сумка «гусиной лапки»* '...размешчана пад сухажыллем паўсухажыльнай, тонкай і краўцоўскай цягліц'. Разнавіднасцю жывой УФ з'яўляецца жывая УФ сінтаксічнага тыпу, прызнанне якой звязана з аб'ектам даследавання – тэрміналагічнай сістэмай не толькі аднаслоўных, але і больш складаных па фармальнай структуры моўных адзінак.

Жывую УФ словаўтваральнага тыпу маюць словы з прамым значэннем (*локтевой* 'які суадносіцца па знач. з наз. *локоть*, звязаны з ім') – I тып матываванасці:

рус. *предплечье* – лац. *antebrachium* (ад *brachium* 'плечо – частка рукі ад локця да кісці'; *ante* 'перад, да').

рус. *надколенник* – лац. *patella*: 1) 'дробная каструля, кубак ці патэльня'; 2) 'каленная рэпка'.

Жывой УФ эпідыгматычнага тыпу і УФ змешанага тыпу валодаюць словы, якія маюць прамое і пераноснае значэнне, прычым зыходнае значэнне слова агульнанароднай мовы не павінна быць страчана (*клюв* 'рагавое ўтварэнне ў птушак, чарапах у выглядзе дзвюх падоўжаных бяззубых сківіц' → *клюв* 'адростак грабенчыка асноўнай косткі ў чэрапе'; *стенка* 'стромкая бакавая паверхня чаго-н.' → *стенка* 'абалонка, покрыва якога-н. унутранага органа, поласці ці часткі, клеткі расліны') – II тып матываванасці:

рус. *кисть* – лац. *manus* 'рука, кісць рукі';

рус. *брюшко* – лац. *venter* 'страўнік, чэрава' і г. д.

Жывая УФ сінтаксічнага тыпу, прадстаўленая I, II, III і IV тыпамі матываванасці:

рус. *грудная полость* 'унутраная прастора клеткі' – лац. *cavum thoracis* (ад *cavum* 'упадзіна, пустата'; *thorax* 'грудная клетка') – I тып матываванасці; сінонім гэтай ТА *полость груди* адносіцца да IV тыпу матываванасці;

рус. *борозда сошника* – лац. *sulcus vomeris* (*sulcus* 'баразна'; *vomer* 'сашнік'); рус. *крыло петушиного гребня* – лац. *ala cristae galli* (*ala* 'крыло'; *cristae* 'чубок або грэбень у птушак'; *gallus* 'певень'); рус. *привратниковая пещера* – лац. *antrum piloricum* (грэч. *antrum* 'пячора, грот, лат. *pylorus* 'прываротнік: піларычная частка страўніка, выход страўніка, месца пераходу страўніка ў дванаццаціперсную кішку'); рус. *оливный плащ* – лац. *aticulum olivare* (*aticulum* 'верхняя плацце, плашч'; *oliva* 'оліўка, масліна') – II тып матываванасці;

рус. *наружная пластинка* – лац. *lamina externa* (*lamina* 'ліст, пласцінка'; *externa* 'чужыя справы, пабочныя пытанні'; *externus* 'які знаходзіцца па-за, вонкавы'; рус. *грудная клетка* 'косная

аснова верхняй часткі тулава' – лац. *thorax* 'грудная клетка'; рус. *грудинная линия* 'парная ўмоўная вертыкальная лінія, якая праводзіцца на пярэдняй паверхні грудзей па краі грудзіны' – лат. *linea sternalis* (ад *linea* 'льняная нітка', 'лінія, рыса'; *sternum* 'грудзіна') – III тып матываванасці;

рус. *область рта* – лац. *regio oralis* (от *regio* 'кірунак, лінія'; 'вобласть'; *oralis* 'аральны – які адносіцца да рота, ротавы') – IV тып матываванасці; сінонім гэтай ТА *ротовая область* адносіцца да III тыпу матываванасці і да т. п.

Аналіз унутранай формы цэлага шэрагу анатамічных тэрмінаў сведчыць, што іх тэрміналагічнае значэнне не заўсёды магчыма растлумачыць морфасемантычнай структурай. У такім выпадку гаворка ідзе пра згаслую УФ – нематываванасці ТА (IV тып):

рус. *голова* – лац. *caput* 'галава';

рус. *периост* – лац. *periosteum* (ад *peri-* 'размяшчэнне навокал, каля, звонку, пры чым-небудзь'; грэч. *osteon* 'костка') і іншыя прыклады.

У аснове ТА гэтай групы – адсутнасць сувязі паміж паняццем і яго выражэннем.

Памылковая матываванасць – гэта адзін з выпадкаў адсутнасці сэнсавай сувязі як адсутнасць пэўнасці сувязі паміж паняццем і яго найменнем.

Так, рускі тэрмін *артерия* належыць да групы нематываваных, у той час як яго грэка-лацінскі эквівалент з'яўляецца памылкова матываваным. Грэчаскі тэрмін *arteria* складаецца з двух каранёў (*aer* 'паветра' і *tereo* 'змяшчаць'). Гэты гукавы комплекс з'явіўся ў далёкія гістарычныя часы, і яго першапачатковы змест удаецца вызначыць толькі з дапамогай этымалагічнага аналізу. Сучасны змест тэрміна *arteria* не супадае з літаральным значэннем слова – яно змянілася (*артерия* 'крывяносны сасуд, па якім кроў рухаецца ад сэрца да органаў і частак цела'), а гукавы комплекс захаваўся.

Тэрмін *рваное отверстие* – лац. *foramen lacerum* (*foramen* 'адтуліна'; *lacerus*, -um 'разарваны, рваны') з'яўляецца памылкова матываваным, бо на самой справе гэтая адтуліна не існуе – яна занятая храстком (*рваное отверстие* – 'няправільнай формы адтуліна на аснове чэрапа... закрытая пласцінкай валакністага храстка') [6, с. 28]. Тэрмін *задняя межжелудочковая борозда* – лац. *sulcus interventricularis posterior* (*sulcus* 'баразна'; *inter-* 'паміж'; *ventricularis* 'вентрыкулярны, жалудачкавы'; *posterior* 'задні, наступны, найбліжэйшы') таксама няправільна арыентуе, бо па размяшчэнні гэтая баразна «ніжняя, а не задняя» [7, с. 209].

У тэрміналогіі, што разглядаецца, больш за ўсё тэрміналагічных словазлучэнняў з жывой УФ сінтаксічнага тыпу.

Найбольш шматлікай з'яўляецца група ТА, у якія ўваходзяць назоўнікі, што падвергліся метафарызацыі: *водопровод мозга* (сін. *водопровод среднего мозга*) – лац. *aqueductus cerebri*; *aquaeductus mesencephali* (*aquae-ductio*, *aquae-ductus* 'вадаправод'); *канал запястья* (сін. *запястный канал*) – лац. *canalis carpi*; *мышечная лакуна* – лац. *lacuna musculorum*; *локтевая борозда* – лац. *sulcus ulnaris*; *паховый серп* (сін. *соединительное сухожилие*) – лац. *falx inguinalis* (*falx*, *falcis* 'серп, каса'), *tendo conjunctivus* і інш.

Другую групу, менш значную, складаюць тэрміналагічныя словазлучэнні, у якіх абодва кампаненты ўжываюцца ў прамым значэнні, напрыклад: *первое ребро* – лац. *costa prima*; *плечевая мышца* – лац. *m. brachialis*, *широкая фасция* – лац. *f. lata*. У такіх канструкцыях спалучальнасць дастаткова свабодная і родавідавыя адносіны выражаюцца найбольш ярка.

Нешматлікімі з'яўляюцца тэрміналагічныя словазлучэнні, галоўны кампанент якіх ужываецца ў прамым значэнні, а азначэнне ў складзе дадзенай ТА – у пераносным: *портняжная мышца* – лац. *m. sartorius*; *эмиссарные вены* – лац. *v. emissariae*; *кости кисти* – лац. *ossa manus*.

Акрамя таго, у анатамічнай тэрміналогіі прадстаўленая група нераскладальных тэрмінаў з пераносным значэннем абодвух кампанентаў: *птичья шпора* 'валікападобны выступ на медыяльнай сценцы задняга рога бакавага жалудачка галаўнога мозга, які размешчаны адпаведна праходжанню шпорнай баразны' – лац. *calcar avis*; *турецкое седло* 'заглыбленне на верхняй паверхні цэла клінападобнай косткі, абмежаванае спераду і ззаду касцявымі выступамі; месца размяшчэння гіпофіза' – лац. *sella turcica*. Матывацыйная прыкмета рэалізуецца ў тэрмінаадзінках гэтай групы сэнсава і вербальна.

Разгледжаны намі матэрыял дазваляе зрабіць наступныя высновы:

- для ўстанаўлення характару і ступені матываванасці рускіх анатамічных тэрмінаў і іх лацінамоўных тэрміналагічных эквівалентаў надзвычай значная роля належыць УФ;
- аднаслоўныя тэрміны могуць быць як матываванымі, так і нематываванымі, неаднаслоўныя ТА з’яўляюцца матываванымі;
- у тэрмінаў можа зусім адсутнічаць УФ: яна можа быць страчана па розных прычынах (згаслая УФ); існуюць тэрміны з жывой УФ словаўтваральнага, эпідыгматычнага, змешанага тыпу; у тэрміналагічных спалучэннях рэалізуецца УФ сінтаксічнага тыпу;
- важным класіфікацыйным параметрам, які вызначае матываванасць значэння тэрміна і забяспечвае сувязь яго зместу і формы, з’яўляецца прамы ці пераносны характар матывацыйнай прыкметы, якая з’явілася семантычным цэнтрам моўнай намінацыі аб’екта пазамоўнай рэчаіснасці;
- значэнне тэрміна эвалюцыянуе, змяняецца ўспрыманне УФ, адлюстроўваючы змены, што адбываюцца ў навуцы (можа мяняцца змест тэрміна пры захаванні ранейшага гукавога комплексу, можа змяняцца гукавы комплекс тэрміна ці парадак слоў тэрміналагічнага спалучэння);
- наяўнасць тэрмінаў-фразеалагзмаў і тэрмінаў са страчанай УФ сведчыць аб працяглай гісторыі фарміравання медыцынскай лексікі з апорай на традыцыі народнай тэрміналогіі.

Літаратура

1. Б л и н о в а, О. И. Мотивология и ее аспекты / О. И. Блинова. – 3-е изд. – М.: КРАСАНД, 2010. – 304 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 683 с.
3. К и я к, Т. Р. Лингвистические аспекты терминоведения: учеб. пособие / Т. Р. Кияк. – Киев: УМКВО, 1989. – 103 с.
4. Т а т а р и н о в, В. А. Теория терминоведения / В. А. Татаринov. – Т. 1. Теория термина: История и современное состояние (монография). – М.: Московский Лицей, 1996. – 311 с.
5. Ш е л о в, С. Д. Термин. Терминологичность. Терминологические определения / С. Д. Шелов. – СПб.: Филологический фак-т СПбГУ, 2003. – 280 с.
6. Энциклопедический словарь медицинских терминов: в 3 т. / редкол.: Б. В. Петровский (гл. ред.) [и др.]. – М.: Сов. Энциклопедия. – Т. 3: Рабдитозы – Яшур / П. П. Блохин [и др.]. – 1984. – 512 с.
7. Международная анатомическая терминология / Под ред. Л. Л. Колесникова. – М.: Медицина, 2003. – 424 с.

A. I. GRYNKEVICH

MOTIVATION OF NAMES OF THE ANATOMIC OBJECTS AND THE INTRINSIC FORM OF THE TERMINOLOGICAL UNITS

Summary

This article is devoted to the motivational attribute nature in the development of terminological object meaning in non-linguistic reality. Author considers the significance of this problem. In particular some features of the medical terminological system formation and functioning have been shown. Role of the underlying forms in the establishment of characters and degree of validity of the Russian anatomical terms and their Latin counterparts have been analyzed.

РЕФЕРАТЫ

УДК [1/3+8/9]:001.32(476)(091)

Коваленя А. А., Левкович В. И. **Гуманитарная наука: взгляд в будущее (к 75-летию со дня основания Отделения гуманитарных наук и искусств Национальной академии наук Беларуси)** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 4–19.

Рассматривается история создания Отделения гуманитарных наук и искусств Национальной академии наук Беларуси, формирование его структуры, научных направлений деятельности, начиная со дня его образования до настоящего времени. Большое внимание уделено перспективам развития Отделения гуманитарных наук и искусств Национальной академии наук Беларуси.

УДК 373.167.1:008

Левяш И. Я. **Коммуникативная семантика геокультуральных концептов триединой Европы** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 20–27.

Статья посвящена семантико-семиотическим проблемам формирования и эволюции европейского культурно-цивилизационного комплекса, его объективно единой структуры – Западной, Центральной и Восточной Европы. В таком ракурсе особый интерес представляет центральноевропейский ареал Европы. С точки зрения своей эволюции Россия рассматривается как ЕвроВосток. Адекватным смыслоконцептом постижения европейской коммуникативной семантики представляется не «единая», а триединая Европа и в ее пределах – средневропейская идентичность Беларуси.

Библиогр. – 27 назв.

УДК 316.65:621.039(476)

Назарова Д. В. **Влияние СМИ на формирование общественных настроений (на примере отношения населения к ядерной энергетике)** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 28–35.

Обсуждается проблема влияния содержания СМИ на формирование отношения населения Беларуси к ядерной энергетике. Сопоставляя данные контент-анализа СМИ (рост позитивных контекстов упоминания) по данной теме с данными социологических опросов, раскрывается положительная динамика доверия населения к ядерной энергетике.

Табл. 3. Библиогр. – 6 назв.

УДК 349.42

Манкевич И. П. **Теоретико-правовые аспекты обеспечения продовольственной безопасности Республики Беларусь** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 36–44.

Проанализированы основные направления правового обеспечения продовольственной безопасности Республики Беларусь на современном этапе, выявлены составляющие продовольственной безопасности, дана оценка мер государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей, от которых зависит уровень обеспечения продовольственной безопасности. Проведенный анализ законодательства Республики Беларусь, международных документов, работ ученых-юристов и экономистов позволил определить пути совершенствования законодательства Республики Беларусь с целью формулирования предложений и рекомендаций, направленных на повышение эффективности правового обеспечения продовольственной безопасности Республики Беларусь.

Библиогр. – 41 назв.

УДК 374.626.2

А н а н и ч С. М. **Вопросы формирования содержания брачного договора** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 45–52.

На основе анализа законодательства и публикаций отечественных и российских ученых освещаются вопросы, связанные с определением в брачном договоре взаимных имущественных и личных неимущественных прав и обязанностей супругов. В частности, исследуются вопросы правовой природы брачного договора, обоснованности предоставления супругам права определения в брачном договоре личных неимущественных правоотношений, возможности распространения режима общей совместной собственности на добрачное имущество супругов, а также об определении предмета и иных существенных условий брачного договора.

Библиогр. – 32 назв.

УДК 339.944.2

Л и т в и н ю к А. И. **Стратегические направления и модели развития трансграничного сотрудничества Республики Беларусь и Европейского союза** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 53–59.

Систематизированы базовые принципы трансграничной деятельности в ракурсе необходимости формирования законодательного, институционального и информационного обеспечения трансграничного сотрудничества Республики Беларусь. Определены главные цели трансграничного сотрудничества для повышения конкурентоспособности приграничных территорий Беларуси.

Табл. 3. Библиогр. – 7 назв.

УДК 331.101.5

И в а н о в а Е. Н. **Организационно-аналитические подходы к проведению форсайтных исследований в регионах Беларуси** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 60–63.

Рассматривается российский и зарубежный опыт по проведению технологического форсайта в региональном разрезе. Положения по применению технологического предвидения для формирования региональных инновационных направлений в этих странах основываются на том, что использование форсайта позволяет сформулировать приоритеты развития региона на основе согласованных экспертных оценок, а также дает возможность определить наиболее потенциально конкурентоспособные территориальные сектора и выработать стратегию действий. Метод технологического предвидения закладывает основу для активного участия населения в процессе выработки и реализации решений в области перспектив инновационного развития регионов.

Библиогр. – 1 назв.

УДК 902/904(476)

Левко О. Н., Лакиза В. Л., Медведев А. М., Кошман В. И. **Новые открытия белорусской археологии** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 64–70.

Статья посвящена ознакомлению читателей с основными итогами археологических исследований на территории Беларуси в 2009–2010 гг. Представлены материалы, которые получены во время изучения зоны затопления Гродненской ГЭС, раскопок уникального массового курганного захоронения в Друцке (Витебская обл.), исследований в историческом центре г. Минска и городища Свислочь (Могилевская обл.).

Археологи Института истории НАН Беларуси проводят фундаментальные исследования по изучению археологических памятников от каменного века и до Нового Времени. В последнее время большое внимание уделяется проведению охранных и спасательных раскопок в зонах земляных и строительных работ. Правовой основой этих исследований является Постановление Совета Министров РБ № 762 от 16 июля 2006 г. За последние годы масштабные раскопки были проведены в зоне реконструкции Августовского и Огинского каналов, Гродненской и Полоцкой ГЭС, в Турове, Минске, Гольшанах, Друцке, Орше, Витебске, Мохове, Юровичах, на территории Беловежской пущи.

Ил. 3. Библиогр. – 7 назв.

УДК 94(476).083

Т р у б ч и к П. А. **Национальный вопрос в политической жизни Беларуси в 1907–1912 гг.** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 71–79.

Освещается деятельность III Государственной думы в сфере национальной политики. Анализируются позиции политических партий и групп, а также периодических изданий в Беларуси по национальному вопросу в период 1907–1912 гг.

Библиогр. – 32 назв.

УДК 001.83(47+57)(410)[1931/1939]

Ж и л и н с к а я И. В. **Научные связи СССР и Великобритании в 1931–1939 гг.** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 80–90.

Анализируются основные направления, формы и содержание англо-советского научного сотрудничества. Показано негативное влияние политических и идеологических факторов, которые были определяющими во внешнеполитической стратегии СССР и Великобритании в 30-е гг. XX в. на научное сотрудничество двух стран.

Библиогр. – 49 назв.

УДК 746.41.03(476)+391(476)«18/19»

В а с и л ь е в а О. Г. **Верхняя одежда крестьян северо-запада Беларуси XIX – начала XX века** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 91–95.

На основе анализа литературных источников рассматриваются основные виды верхней одежды жителей северо-запада Беларуси XIX – первой половины XX в., а также прослеживаются изменения в характере верхней одежды на протяжении указанного периода.

Библиогр. – 18 назв.

УДК 821.161.3:502.1«191/192»

Г н и л о м е д о в а О. В. **Человек и природа в осмыслении белорусских писателей первых десятилетий XX в.** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 96–106.

Статья посвящена актуальной проблеме взаимодействия человека с природой в белорусской литературе первых десятилетий XX в. Литература отмеченного периода на материале творчества ведущих белорусских классиков – Я. Коласа, М. Горецкого, З. Бядули, Т. Гартного, К. Чорного, М. Зарецкого – продолжает духовно-эстетические творческие традиции своих предшественников в условиях послереволюционной действительности, при наличии новых идейных и художественных приоритетов. Писатели открывают непреходящие ценности природной среды и окружающего мира, наделяя его эстетическим смыслом и вырабатывая определенные формы и изобразительные подходы, направленные на его постижение.

Анализируются как исторические предпосылки вопроса о взаимоотношениях человека и природы в отечественной литературе начала XX в., так и поэтика произведений данного периода.

Библиогр. – 13 назв.

УДК 821.222.1.09(092) ОМАР ХАЙЯМ+821.16.09

Б а й е ш Ж а б а р З и я р а. **Адаптация и стилизация форм поэзии Омара Хайяма восточнославянскими литературами** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 107–111.

Следует отметить, что рубаи в процессе трансформации на базовых уровнях поэтических конструкций, основным из которых является язык, сохранили как свои онтологические характеристики, так и жанровые границы традиционных поэтических форм. При этом сохранение генетической памяти истоков восточнославянских литератур придает особую выразительность смешению языковых культур.

Библиогр. – 10 назв.

УДК 808.26-56

Ч а й к а Н. В. **Эллиптические конструкции с однородными сказуемыми** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 112–118.

Анализируется синтаксическая структура конструкций с эллипсисом глагола. Определяются средства осложнения синтаксической структуры предложения, в частности однородные сказуемые, которые выступают в качестве структурно-синтаксического показателя. Выявляются синтаксические связи и отношения, на основе которых осуществляется реализация семантики конструкций с эллипсисом глагола, также определяются языковые механизмы, которые регулируют функционирование конструкций с эллипсисом глагола.

Рис. 1. Библиогр. – 19 назв.

УДК 811.161.1'373.46 + 811.124'373.46

Г р и н к е в и ч Е. И. **Мотивация наименований анатомических объектов и внутренняя форма терминологических единиц** // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук. 2011. № 3. С. 119–124.

Рассматривается значимость характера мотивационного признака для развития терминологического значения объекта внеязыковой действительности. Обращается внимание на некоторые особенности формирования и функционирования медицинской терминологической системы. Анализируется роль внутренней формы в установлении характера и степени мотивированности русских анатомических терминов и их латиноязычных эквивалентов.

Библиогр. – 7 назв.